

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

Гнатюк Микола Миколайович

УДК 327 (470): 316.32(477)

Україна в геополітичній стратегії Росії (1991-2008 рр.): політологічний
аналіз джерел формування пріоритетів

23.00.01. – теорія та історія політичної науки

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
політичних наук

Науковий керівник

Якушик Валентин Михайлович,

доктор політичних наук, професор

Київ – 2008

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Геостратегічна поведінка Росії та Україна: теоретико-методологічна структура дослідження	10
1.1. Теоретико-методологічні підходи дослідження геополітики Росії стосовно України	10
1.2. Геополітика як теорія і метод дослідження міжнародних відносин та зовнішньої політики	25
1.3. Методологічні основи та принципи вивчення джерел формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України	40
Розділ 2. Україна в системі геостратегічних пріоритетів Росії: модель балансу інтересів.....	51
2.1. Структура геостратегії Росії та Україна.....	51
2.2. Системні мотиви формування геостратегічних пріоритетів.....	65
2.3. Взаємозв'язок системного і національного рівнів визначення геостратегії.....	76
2.4. Вплив внутрішніх геополітичних ідей на визначення зовнішньополітичних цілей стосовно України	85
Розділ 3. Національні інтереси безпеки і статусу Росії і Україна: динаміка формування геостратегії.....	98
3.1. Модель формування геостратегічних пріоритетів: ключові змінні	98
3.2. Україна та національні інтереси безпеки Росії.....	117
3.3. Пріоритети статусу у формуванні геостратегії Росії стосовно України.....	134
Висновки.....	152
Додатки.....	157
Список використаних джерел.....	182

ВСТУП

Актуальність теми. Теорії міжнародних відносин відзначаються особливою суперечливістю по висвітленню причин і мотивів, якими керуються держави у своїй зовнішній політиці. Одним з напрямів, який традиційно становить теоретико-методологічну основу дослідження геостратегії, залишається геополітика, у рамках якої відстоюється автономність і раціональність зовнішньополітичної поведінки держав та особлива роль території у визначенні їх сили. Застосовування геополітичного підходу до дослідження геостратегії Росії стосовно України потребуватиме з'ясування характеристик наявного стратегічного середовища, а також її стратегічних пріоритетів, основу яких становлять міркування безпеки. Водночас, паралельно з цим активно розвиваються теоретичні розробки, які намагаються осмислити логіку зовнішньополітичної поведінки держав, спираючись на ширшу методологічну базу, покликану врахувати як глобальні впливи, так і фактори внутрішньої політики. Актуалізація концептів, які з'ясовують взаємозв'язок системного і національного рівнів визначення геостратегії, стала реакцією на зростаючу взаємозалежність світу та зменшення ролі матеріальних компонентів у визначенні сили держав. Традиційно зовнішньополітична стратегія прагне досягти цілей поза кордонами держави, однак в епоху глобалізації і взаємозалежності часто важко визначити межі закінчення внутрішньої політики і початок зовнішньої політики.

Основу структурної матриці геостратегії становить не тільки потенціал держави, її географічне становище, розподіл сил у міжнародній системі, безпека, але й особливості їх сприйняття державними діячами. При дослідженні стратегічної поведінки також потрібно враховувати, що підґрунтя її формування становить не лише прагнення максимізації сили чи досягнення безпеки, цілями можуть виступати престиж, статус, а реципієнтами такої геостратегії є не тільки зовнішнє оточення, але й власне

населення. Тому основна проблема, яка порушується в роботі, полягає у співвідношенні міркувань контролю над територією, безпеки та інших зовнішніх і внутрішніх мотивів, які визначали геостратегічний курс Росії стосовно України в 1991-2008 рр.

Комплексність впливу чинників зовнішнього та внутрішнього характеру на формування геостратегії Росії потребує розширення методологічної установки класичної геополітики. Тому основною ціллю цієї роботи є подолання недоліку погляду на геостратегію як діяльність, направлену на отримання відносних силових переваг, шляхом аналізу мотивів та динаміки вироблення геостратегічних рішень Російської Федерації щодо України та створення пояснювальної моделі, обґрунтованої емпірично. Методологічна значимість дисертаційного дослідження визначається необхідністю пошуку теоретичного базису геостратегії на основі концептуальної розробки її природи, структурних елементів та чинників формування в умовах розвитку сучасної світової політичної системи.

З'ясування джерел та мотивів геостратегії Росії та врахування досвіду її реалізації в 1991-2008 рр. має також практичний інтерес для зовнішньої політики України, побудови відносин довіри і добросусідства із Російською Федерацією. Враховуючи закріплення на доктринальному рівні цілей інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, аналіз та оцінка геостратегії Росії є необхідною умовою вироблення і реалізації національної стратегії їх досягнення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в контексті навчально-методичної програми політологічних дисциплін «Сучасні концептуальні підходи до дослідження політики» (державний реєстраційний номер 0108U010243), розробленої на кафедрі політології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Мета і завдання дослідження. Основною метою дисертаційного дослідження є з'ясування змістовних, системних та нормативних характеристик геостратегії Росії стосовно України та створення на цій основі цілісної пояснювальної моделі. Ключовим завданням роботи є аналіз мотивів формування та динаміки геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України в контексті впливу системних та внутрішніх факторів. Конкретизація і реалізація мети дослідження зумовила необхідність постановки таких завдань:

- дослідити класичні і сучасні теоретичні основи геополітики з метою виявлення змінних зовнішньополітичної стратегії Росії стосовно України;
- з'ясувати можливість теоретичної побудови пояснювальної моделі на основі неореалістських напрямів для системного поєднання різнопланових характеристик формування геостратегії Росії стосовно України;
- розкрити механізм впливу стратегічного оточення на формування геостратегічних цілей Росії на українському напрямку;
- довести необхідність врахування факторів на національному рівні при дослідженні геостратегічної поведінки Росії, на цій основі з'ясувати роль внутрішніх геополітичних ідей;
- прослідкувати динаміку зміни геостратегічних пріоритетів та з'ясувати особливості кожного етапу.

Об'єктом дослідження є геостратегічні пріоритети Росії стосовно України в їх історичному, нормативному, системному вимірах у контексті особливостей формування зовнішньополітичної стратегії пострадянської Росії.

Предметом дослідження є джерела формування геостратегічного курсу Росії на українському напрямку.

Методи дослідження. У дисертації використані загальнонаукові принципи історизму, системної цілісності та світоглядного плюралізму. Концептуальний аналіз формування геостратегічних цілей держави здійснено за допомогою методологічних дискурсів основних парадигм дослідження міжнародних відносин: реалізму та лібералізму в сукупності їх сучасних модифікацій, що дозволило виявити нові характерні особливості геостратегічних пріоритетів Російської Федерації. Системно-структурний підхід сприяв кореляції методологічних принципів, що дало змогу виявити зовнішньополітичні пріоритети в контексті впливу зовнішнього і внутрішнього середовища. Для опрацювання емпіричних даних застосовано як кількісні дослідження, так і пояснювальні методики. У рамках кількісного аналізу здійснено ідентифікацію ключових змінних формування геостратегії Росії стосовно України. Отримані результати було використано для верифікації і уточнення пояснювальної моделі, розробленої на основі синтезу теоретичних положень структурного і неокласичного реалізму.

Наукова новизна дослідження. Наукова новизна одержаних результатів полягає у створенні концептуально-теоретичного підґрунтя для розгляду геостратегії Росії стосовно України на основі поєднання теоретичних здобутків геополітичних напрямків та ідей сучасних реалістських підходів. Традиційне геополітичне трактування геостратегічних пріоритетів Росії на українському напрямку набуває нового звучання при системному розгляді в рамках неокласичної і неореалістської парадигми. У дисертації вперше категоріальний апарат традиційної геополітики, на основі методологічної інтертеоретизації структурного та неокласичного напрямків реалізму, поєднується у з'ясуванні природи, структури та пріоритетів геополітичної стратегії Росії стосовно України. Методологічне залучення до побудови пояснювальної концепції факторів на рівні держави створює принципово нові можливості процесу осягнення мотивів і цілей зовнішньої політики Росії на українському напрямку.

Наукова значимість роботи визначається як постановкою завдань, так і низкою отриманих результатів, які виносяться на захист і складають новизну дисертаційного дослідження:

- уточнено зміст категорії „геостратегія”, яка характеризує діяльність держав з метою отримання відносних силових переваг з питань війни та миру, визначаючи їх просторові пріоритети. Геостратегія структурно підпорядкована «великій стратегії» та включає наступні елементи: геостратегічні пріоритети, концепції, ресурси, з урахуванням характеристик зовнішнього та внутрішнього середовища;
- ідентифіковано дванадцять змінних, які визначали геостратегічні пріоритети Росії стосовно України в досліджуваний період на системному, міждержавному і внутрішньодержавному рівні: 1) спадок СРСР; 2) внутрішньополітичні чинники: внутрішньополітична ситуація, вплив громадської думки; 3) інтереси внутрішніх акторів; 4) відносини з НАТО; 5) відносини з країнами ЄС; 6) транспортування енергоносіїв; 7) загальні регіональні безпекові виклики; 8) протистояння з Туреччиною; 9) інтеграція в СНД; 10) міжнародний порядок і політика США; 11) статус Росії; 12) цивілізаційний чинник;
- з урахуванням теоретичних висновків структурного і неокласичного реалізму аргументовано положення про те, що системні і структурні чинники, зокрема відносна сила двох сторін та місце в ієрархії світової політичної системи, впливають, однак не визначають геостратегічні пріоритети Росії стосовно України; обґрунтовано взаємозв'язок між силовим потенціалом (системою) та інтересами Росії (елементом) і їх пов'язаність із зовнішньополітичними рішеннями, що формуються на основі сприйняття російським керівництвом розподілу сил на світовій арені, при цьому особливу вагу набувають внутрішні геополітичні ідеї;
- розроблено пояснювальну модель геостратегічної поведінки Росії стосовно України в 1991-2008 рр.; доведено, що поряд з мотивом безпеки,

який постає під впливом зовнішніх умов міждержавної і системної взаємодії, соціально сконструйовані нормативні цінності, що пов'язуються з Україною на внутрішньодержавному рівні, роблять її важливою для змагання Росії за міжнародне визнання. Міжнародний статус стає одним з вирішальних чинників у структурі національних інтересів (поряд з безпекою), який визначав геостратегічний курс Росії на українському напрямку, а цінність України для російських геостратегічних побудов визначається її місцем для самоідентифікації Росії як великої держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає насамперед у виробленні цілісної пояснювальної моделі геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України в сучасних умовах, яка може бути використана при плануванні та здійсненні конкретних кроків по реалізації зовнішньої політики України. Результати дослідження також можуть бути використані в подальшій теоретичній розробці проблем геополітичного напрямку у дослідженні зовнішньої політики, у навчальному процесі при підготовці спецкурсів для студентів та аспірантів у сфері політології, теорії та практики міжнародних відносин, національної безпеки.

Матеріали і висновки дисертації знайшли практичне застосування при створенні автором програм навчальних дисциплін «Європейська політика безпеки» та «Зовнішня політика України», які викладаються в НаУКМА.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки, науково-методологічні розробки та ідеї дисертаційного дослідження обговорювалися на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка 2001-2003 рр., міжнародній конференції «Пошук моделі взаємовідносин України і Російської Федерації в євроінтеграційному вимірі» (24 лютого 2003 р., м. Київ), науково-практичній конференції «Реформування ООН та міжнародна

безпека» (16 травня 2007 р., м. Київ), а також при викладанні автором нормативних курсів: «Основи міжнародних відносин» (2006-2008 рр.), «Зовнішня політика України» (2006-2008 рр.) для студентів бакалаврату та «Європейська політика безпеки» (2006 р.), «Стратегія і тактика європейської інтеграції» (2005-2008 рр.) для слухачів магістерської програми «Політологія (Європейські студії)» Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Публікації. Основні положення і висновки дослідження викладені у 7 наукових публікаціях дисертанта.

Структура та обсяг роботи. Структура дисертації зумовлена метою та головними завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, двох додатків на 26 сторінках, переліку використаної літератури (432 позиції на 40 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 222 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ГЕОСТРАТЕГІЧНА ПОВЕДІНКА РОСІЇ ТА УКРАЇНА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретико-методологічні підходи дослідження геостратегічної поведінки Росії стосовно України

Теоретичні розробки, пов'язані з дослідженням геополітичної стратегії Росії, здебільшого носять суперечливий характер, відзначаються поліфонією думок і принциповими дискусіями не лише між різними школами міжнародних відносин, але й в рамках окремих теоретичних напрямках. Комплексності проблеми сприяє не тільки багатоаспектність процесу вироблення геостратегії Росії, множинність чинників, які впливають на її формування, але й трансформаційна природа російського суспільства та складність світових політичних процесів. Як наслідок, дослідження геостратегії Росії охоплюють широке коло питань на основних рівнях аналізу в міжнародних відносинах. Зокрема науковий інтерес становлять:

- питання формування зовнішньополітичних пріоритетів у контексті внутрішніх політичних протиріч, актори і процеси вироблення рішень, вплив соціокультурних та інституційних факторів;
- питання історичної обумовленості зовнішньополітичного курсу Росії, впливу ідеологічних чинників;
- інтереси та потенціал Росії на міжнародній арені, характер і природа геополітичних викликів, стратегічне оточення;
- природа та динаміка сучасної міждержавної взаємодії, безпекові та стратегічні параметри регіональних і міжнародних систем тощо.

Для систематизації стану дослідження проблеми в дисертаційній роботі застосовуються рівні аналізу, що дозволяє акцентувати різні аспекти проблеми в залежності від того, чи дослідник концентрується на «цілому» - вся глобальна система міжнародних відносин у сукупності акторів, процесів і

норм, чи «окремому» - характеристики держави чи процесу прийняття рішень. Зазвичай дослідники виділяють три категорії рівнів: індивідуальний, державний, системний [349, 14].

Індивідуальний рівень аналізу зосереджується на з'ясуванні ролі політичних лідерів, які відповідають за прийняття рішень, та політичних наслідках поведінки громадян. Окрім небагатьох робіт, в яких з'ясування ролі особистості у формуванні зовнішньополітичного курсу Росії доповнюється іншими рівнями аналізу, цей напрямок майже не представлений в українській та зарубіжній політологічній літературі. Г. Кіссінджер, розглядаючи геостратегію Росії в пострадянський період, порівнює бачення геополітичного майбутнього країни президентами Б. Єльциним і В. Путіним. Відзначаючи значну відмінність в їх сприйнятті, він наголошує, що геостратегічні пріоритети Б. Єльцина формувались у світі, де Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) вважав себе наддержавою, «рівною, принаймні на його думку, Сполученим Штатам Америки (США)». Саме тому він щиро вірив у невідворотність повернення Росії до ролі світової наддержави і майбутнє стратегічне протистояння з США. На відміну від Б. Єльцина, становлення світосприйняття В. Путіна відбувалось у бюрократичному середовищі Комітету державної безпеки (КДБ), а пізніше на посаді заступника мера Санкт-Петербурга, що вимагало від нього виваженого підходу до аналізу світової політики та розуміння проблем пострадянської відбудови. Г.Кіссінджер вказує, що як і його попередник, В. Путін прагне відновити провідну роль Росії, однак, на відміну від нього, розуміє, що «такий процес вимагатиме іншого курсу, а ніж продовження імперської традиції» [352, 313].

В багатьох дослідженнях особлива увага звертається на стосунках лідерів та їх наслідків для двосторонніх взаємин Росії і України. Так, російський дослідник Д. Тренін поміж чинників, що дозволяли вирішувати складні міждержавні проблеми, виділяє особисті контакти президента

України Л. Кучми з президентами Росії Б. Єльциним та В. Путіним. З обранням президентом України В. Ющенко кількість контактів на найвищому рівні скоротилась та значно зросли розбіжності в підходах українського і російського керівництва до перспектив двосторонніх взаємин [251, 7].

В дисертаційному дослідженні використовується методологічна позиція, за якою у сучасній міжнародній системі відбувається збільшення взаємообумовленості внутрішньої і зовнішньої політики. Тому особливу методологічну цінність становлять роботи, які обґрунтовують вплив внутрішніх чинників на зовнішньополітичну стратегію Росії, зокрема праці таких дослідників як М. Евангеліста [315], Т. Кузьо [358-359], Д. Снайдера [399], А. Фарнера [316], А. Цергуніна [430], Н. Малкон, А. Правда, Р. Аллісона, М. Лайта [345].

Внутрішньодержавний рівень аналізу вироблення геостратегії Росії базується на з'ясуванні характеристик російського суспільства, впливу політичного режиму на цілі зовнішньої політики, характеристик російської політичної еліти, інституційних механізмах вироблення зовнішньої політики, процесу прийняття рішень, впливу економічного розвитку, військового потенціалу; етнічної та мовної ситуації тощо. Параметри внутрішнього середовища Росії формують та стримують можливість вибору її політичними лідерами зовнішньополітичних цілей стосовно України.

Важливим елементом теоретико-методологічної бази дисертаційного дослідження стали праці Л. Арона [289], К. Женсена [410], М. Макфол [372], В. Ціммермана [431], які розглядають формування зовнішньополітичних цілей Росії в контексті внутрішньополітичних змагань. Так, протистояння президента та парламенту Російської Федерації (РФ), прагнення двох політичних інституцій отримати підтримку виборців, на думку М. Макфоул, значно вплинуло на формування стратегії Росії стосовно України в 1991-1993 рр. У травні 1992 р. парламент прийняв постанову, яка скасувала рішення

Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської автономної республіки під юрисдикцію Української Радянської Соціалістичної Республіки, а у липні 1993 р. резолюцію, яка проголошувала Севастополь головною базою єдиного російського Чорноморського флоту (ЧФ) і частиною Росії. У свою чергу, намагаючись перехопити ініціативу, президент Російської Федерації Б. Єльцин у лютому 1993 р. підтримав «доктрину Монро» щодо країн колишнього СРСР [372, 161-207].

Американські дослідники Л. Арон та К. Женсен стверджують, що такі кроки інститутів влади Російської Федерації були спричинені внутрішньополітичною розстановкою сил, слабкістю демократичних структур прийняття рішень та відсутністю узгодженої стратегічної лінії стосовно України [410]. Після політичної кризи, восени 1993 р. процес вироблення зовнішньополітичної стратегії зосереджується у руках Президента Росії [189, 399], що уможливило проведення більш консолідованого зовнішньополітичного курсу.

В руслі з'ясування впливу внутрішніх чинників на формування геостратегії Росії досліджуються також механізми прийняття зовнішньополітичних рішень. У своїх працях Н. Малкон [370], Ф. Умбах [415], К. Зіск [432], Г. Шрьодер [393], Е. Шнайдер [280], [399] зосереджуються на особливостях менталітету російської політичної еліти як пояснювального чинника формування зовнішньополітичного процесу, взаємодії державних органів у виробленні зовнішньополітичних рішень, впливові лобістських груп тощо. Важливо відмітити, що аналіз вироблення зовнішньополітичних рішень обмежується, як правило, дослідженням діяльності державних інституцій. Малодослідженою сферою залишається вплив інших суспільних акторів, зокрема економічних суб'єктів, на формулювання цілей геостратегії Росії стосовно України. Серед небагатьох праць у цьому напрямку дослідження Р. Гец [46] [326], Т. Буккволл [304-

305], Е. Кочетова [121], Р. Д'Аньєрі [308], М. Білоблоцького [259], Є. Бершеди, А. Сухорукова, О. Острога [14].

Формування геостратегії Росії стосовно України відбувається за умов високої чутливості громадської думки, що пов'язано з неприйняттям України як суверенної держави та ностальгією за СРСР [431]. Як наслідок, у досліджуваний період відбувається становлення на концептуальному і нормативному рівні зовнішньополітичних цілей щодо України заздалегідь нереалістичного, «віртуального» характеру [416], [359].

Як одну з характерних особливостей російського суспільства, що впливає на вироблення зовнішньої політики, дослідники виділяють глибоко вкорінену традицію великодержавної поведінки. «Моделі поведінки та традиції, створені історично, формують соціальні і політичні структури, включно із зовнішньою політикою Росії. Будь які зміни в зовнішній політиці запропоновані лідерами держави є поверхневими, оскільки соціальні і політичні структури продовжують діяти за інерцією», - зазначає І. Прізель [386]. Особливу потребу становить необхідність врахування ролі України у формуванні російської державності, спільну історичну традицію, мовну і культурну близькість [227], а також історичні моделі поведінки Росії стосовно України [386], [352]. Роль історичного контексту вироблення геостратегії Росії стосовно України посилюється у процесі становлення двох держав після розпаду СРСР, наявності тісних міждержавних зв'язків, що постали як спадок спільного існування в лоні однієї держави. За таких умов вивчення міждержавних відносин України та Росії стає надзвичайно складним завданням для дослідників, вказує В. Петровський [192, 296].

З огляду на особливу роль України у становленні російської держави та тривалу історію спільних взаємин, чималий інтерес дослідників викликає питання історичної обумовленості геостратегічної поведінки Росії стосовно України. Г. Перепелиця вказує на «авторитарний імперіалізм», як основний напрямок розвитку Росії, що «історичним корінням сягає Московського

царства, має продовження в імперії Петра Великого та політиці більшовиків. Як правило, до його російського різновиду відносять такі риси як централізована і милітаризована країна, релігійний інстинкт і догматизм, прагнення соціальної справедливості, месіанізм і віра в особливий російський шлях розвитку. У зовнішній політиці він проявляється у прагненні збільшити національну безпеку та економічне багатство, а також у розповсюдженні способу життя на підкорені культури» [189, 345]. М. Кулініч звертає увагу на те, що у сучасному російському істеблішменті продовжується саме таке «традиційне» ставлення до України: «основні сучасні російські орієнтири спрямовані або на відновлення територій Російської імперії часів перед Першою світовою війною (радикальні націоналісти), або реставрацію СРСР (комуністи), або створення нової конфедерації (помірковані націоналісти та демократи)» [131, 10].

Росія та її лідери, на думку американського вченого українського походження Р. Солчаника, ніяк не можуть змиритися з існуванням України як незалежної держави, здатної самостійно вирішувати власну долю [400]. На думку Ш. Гарнетта, якщо Росія усвідомить, що українська незалежність не випадкова і не тимчасова подія, то це створить умови для «ліберального обговорення реальних російських національних інтересів у самому російському суспільстві». І навпаки, якщо Україна не зможе «встояти на ногах», це посилить авторитарні сили у російському політикумі, які не втримаються від спокуси переглянути основоположні геополітичні зміни, пов'язані з завершенням «холодної війни» в Європі, що, у свою чергу, приведе до змін у розстановці політичних сил і напрямків зовнішньої політики у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) [321].

Особливо гостро питання спадковості геополітичної стратегії Росії стосовно України стоїть у контексті світоглядної та ідеологічної дискусії між «євразійцями», «слов'янофілами» та «західниками». Актуальність дебатів посилюється з огляду на необхідність формування національних інтересів

Росії у новому статусі, однак успадкований погляд на Росію як велику державу неодмінно потрапляє у протиріччя з необхідністю реформування країни у напрямку її лібералізації і демократизації. Такий висновок роблять у своїх працях Р. Стар [403], Б. Орлов [384], Г. Сімон [397], М. Мандельбаум [411].

Розгляд геостратегії у контексті історичної обумовленості ставить питання про спроможність Росії виробити зовнішньополітичну лінію стосовно України як до рівноправного і суверенного суб'єкта міжнародних відносин. Аналіз масиву наукових праць, присвячених цій проблематиці, дав змогу виявити два методологічні підходи. Методологічним фундаментом розуміння традиційної геополітичної стратегії Росії є праці представників євразійська і неоевразійства О. Панаріна [172 - 176], В. Цимбурского [271 - 272], О. Дугіна [63 - 64] та дослідників, які підкреслюють «імперську» схильність у сучасній зовнішньополітичній поведінці Росії стосовно України, зокрема З. Бжезинського [15 - 16], [297 - 302], Г. Перепелиці [182 - 189], М. Кулініча [131].

Представники другого підходу Д. Тренін [251], В. Лукін [141 - 142], А. Козирев [101 - 106] відкидають посилення на історичний досвід як недоречний у формуванні сучасної геостратегії Росії, вказуючи на провідну роль стратегічного контексту і нових тенденцій розвитку світової політичної системи. Внутрішні характеристики формування зовнішньополітичної стратегії Росії, як зазначається у працях Дж. Шерра [278], Ш. Гарнета [321-323], Г. Адомейт [285], Г. Манготт [371], спонукають до проголошення великодержавних амбіцій, які, як правило, рідко підтверджується практичними кроками. Перш за все, така невідповідність зумовлена відсутністю ресурсів для реалізації проголошених амбіцій, зазначають Р. Гец [326], Р. Аллісон, К. Блют [390].

Системний рівень аналізу виходить із значення взаємодії між державами і впливу міжнародної політичної системи на визначення

стратегічних рішень. Основна увага при дослідженні геостратегії Росії стосовно України на цьому рівні приділяється визначенню її обумовленості системними факторами та з'ясуванням параметрів і рушійних сил середовища, в якому відбувається її реалізація.

Для з'ясування факторів на рівні системи важливими є дослідження структури сучасної світової політичної системи і провідних тенденцій. У своїх працях Р. Гаркаві [335], Ч. Краутхаммер [357], С. Гантінгтон [338 - 341], Дж. Ікенберрі [343], Дж. Най [380 - 381], Д. Замятін [73 - 75], К. Гаджиев [43], В. Батюк, А. Уткін [12], А. Бэттлер [24], маючи різні погляди на тенденції і рушійні сили світового політичного процесу, загалом відзначають, що формування геостратегії Росії стосовно України відбувається за системних умов наявності однієї наддержави.

Американський оглядач Ч. Краутхаммер позначає стан сучасної світової системи як одно полярний: «одноосібним центром світової сили є наддержава США, яка діє за підтримки західних союзників. У довгостроковій перспективі міжнародна система еволюціонує до багатопольної, в якій поряд із США великими державами будуть Росія, Японія, Китай, Німеччина, Франція, однак у найближчі кілька десятиріч років провідній позиції США нічого не загрожує, принаймні з геополітичної точки зору, хоча загрозу для стабільності системи може становити агресивний націоналізм у дезінтегрованому комуністичному блоці, наприклад «веймаризація» Росії [357, 396]. Україна ж виступає як середня за потенціалом держава, здатна вплинути лише на регіональний розподіл сил, вказує український дослідник Г. Перепелиця [187, 28].

Одним з методологічних підходів до розгляду впливу структури системи міжнародних відносин на поведінку держави є структуралізм, який «розглядає міжнародні відносини як певну структуру, елементами якої є держави, та інші суб'єкти відносин, що мають різні ролі й посідають різні місце в цій структурі» [187, 20]. Геостратегія Росії стосовно України, з точки

зору структуралізму, зумовлена потенціалом і становищем кожної з держав у світовій політичній системі. Потенціал визначає позицію держави у світовій політичній системі, а розподіл потенціалів створює структуру глобальної системи та визначає характер взаємодії держав між собою [349, 34]. З подібних методологічних позицій до оцінки україно-російських відносин підходять українські дослідники В. М. Чумак, Є. Є. Камінський, В. А. Чумак, які розглядають зовнішньополітичні пріоритети Росії стосовно України, як пріоритети «великої світової держави» щодо «середньої держави», що слугує «концептуальною передумовою неминучих розходжень присутньої значущості стратегічних інтересів кожної з них» [275, 10].

Г. Перепелиця, застосовуючи методологічні засади структуралізму, вказує, що на стратегії Росії стосовно України позначається втрачений статус колишньої наддержави, який вона прагне повернути: «Росія намагається забезпечити свій вплив над Україною у рамках загальної стратегії забезпечення монопольного, політичного, воєнно-політичного й економічного домінування на пострадянському просторі й закріплення Росії у системі міжнародних відносин як *великої держави*» [187, 21].

Другий значний масив праць, які складають науково-теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження, зосереджується на характеристиках міжнародного і регіонального середовища, в якому відбувається реалізація геостратегії Росії стосовно України. До провідних тенденцій світового політичного середовища відносять силове змагання та економічну конкуренцію, які на фундаментальному рівні визначають цілі геостратегії Росії та шляхи їх досягнення. Дослідження, які розглядають формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України у стратегічному контексті, зосереджують на з'ясуванні становища держави у глобальній і регіональній системі, спираючись на методологічну основу військово-стратегічного та структурно - функціонального підходів, при чому основна

увага приділяється проблемам рівноваги системи, інтересам акторів і їх сумісності.

М. Вебер вказує, що розподіл сил у геополітичній теорії є традиційною характеристикою середовища, в якому відбувається реалізація стратегічних інтересів держави [426]. Ключовими науковими проблемами дослідження геостратегії Росії, до яких у контексті розподілу сил між провідними акторами регіональної і глобальної систем звертаються у своїх працях О. Богатуров [18 - 22], М. Загладін, М. Мунтян [70 - 71], С. Колчін [108], М. Косолапов [92 - 96], С. Картунов [116 -119], В. Шейніс [277], виступають концепти російських національних інтересів та потенціалу країни на міжнародній арені. Західні дослідники, які підходять до визначення геостратегічних інтересів з методологічних основ політичного реалізму, схильні розглядати Росію як «гіганта на глиняних ногах» – «в кінці двадцятого століття Росія має амбіції, однак є слабкою, позбавленою союзників, без імперії, з внутрішніми проблемами»[363, 16]. Основними силовими векторами геостратегії Росії стосовно України, виступають відносини із США, НАТО, ЄС та інтереси Росії в Чорноморському регіоні [239 - 243].

Військово-стратегічні аспекти сучасних геополітичних реалій в Європі висвітлюють роботи О. Маначинського, А. Соболева [147], Є. Пронкіна [148]. Автори створюють цілісну методологічну картину військово-політичної структури регіону, досліджують напрямки воєнної стратегії Росії, США, НАТО, детально розглядають можливі стратегічні кроки України з огляду на її геополітичне положення і військово-політичну ситуацію.

В дисертаційному дослідженні широко використовується теоретичний доробок провідного українського дослідника з питань зовнішньої та безпекової політики Г. М. Перепелиці [182 - 189], у працях якого закладаються методологічні підвалини дослідження геостратегічного положення України, геополітичної ситуації в Європі, тенденцій розвитку

військово-політичних відносин у світі. Комплексними дослідженнями питання стану, можливостей та перспективи взаємодії суверенної України з міжнародним навколишнім середовищем на глобальному та регіональному рівнях є праці таких дослідників як Ю. Левенець [258], О. Білорус, Д. Лук'яненко, Ю. Мацейко, В. Зленко [47 - 48], М. Гончаренко [47], [255], Б. Парахонський [177 - 178], [243], [259], О. Маначинський [147 - 148], [243], М. Гончар [25], [47], [243], В. Кузнєцов, В. Маляров, О. Москалець [243], О. Майборода, Ю. Шаповал, О. Гарань, В. Котигоренко, Ф. Рудич [196], Е. Лисицин, М. Шпура, І. Романов, Ф. Саганюк [195], С. Андрущенко [2], [256], В. Манжола, М. Капітоненко, В. Констатнтінов [256], С. Пирожков [194], [259], М. Білоблоский, О. Бодрук, Л. Глєбова, Р. Жангожа [259], О. Валєвський [25], А. Гуцал [52] та ін.

Дослідження проблем місця України у контексті силової боротьби Росії з іншими центрами сили отримують широкого розгляду в сучасній вітчизняній та зарубіжній політологічній літературі. Багато дослідників звертаються до виключної ролі України для стабільності регіональної системи безпеки. Ш. Гарнетт визначає роль України в змаганні великих держав як «ключову». Незалежність України розглядається як наріжний камінь незворотності геополітичних перетворень. З огляду на історичну спадщину і потенціали двох країн, геостратегічні пріоритети Росії стосовно України показують наскільки вона спроможна прийняти сучасний статус-кво у світовій системі, незалежність своїх нинішніх сусідів, а тому є визначальними для відносин у регіональному і глобальному масштабі [322]. У свою чергу, «розташування, розмір, населення і ресурси роблять Україну стратегічно важливою - те, що трапляється в Україні, так чи інакше, впливатиме на європейську безпеку та стабільність. Якщо Україна буде дотримуватись курсу на демократію і вільний ринок, який піде на користь рядовим українцям, це може позитивно вплинути на політичний розвиток Росії. Коли Росія побачить, що Україна посилює свою державність, то

прагнення відновити імперію серед російської політичної еліти поступово зникне», - зазначають актори колективної праці «Україна в Європі» Р. Мерфі, В. Міллер, Дж. Оуденарен [414, 8].

Специфіку перехідного періоду Росії і перспектив її в світовій політиці, у період різкого зменшення силового потенціалу, розглядають такі дослідники як С. Телботт [407], С. Сестанович [395], І. Прізель [386]. Відчуття стратегічної вразливості, яке виникло внаслідок перетворення Росії з наддержави на регіональну потугу, та природне занепокоєння питаннями безпеки в нових геополітичних умовах, зумовлюють її намагання повернути собі статус наддержави, який вона втратила після розпаду Варшавського блоку і СРСР. Як зазначається в доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку», таке сприйняття геополітичної ситуації Росією спричинює її прагнення геополітичної декомпозиції України або щонайменше так званої «фінляндізації». Ці пріоритети цілком відповідають традиційній імперській стратегії Росії та російській месіанській ідеї. Їх реалізація завжди була й залишається основою поведінки Росії протягом століть, тому процеси «лібералізації», «демократизації» чи «вестернізації» не можуть змінити цю тенденцію в історично стислий проміжок часу [255].

Таким чином, відносини України і Росії значно впливають на стан європейської системи безпеки, а потенціал і вигідне розташування України перетворює її на об'єкт суперництва провідних центрів сили у регіоні, зазначається в колективній монографії Національного інституту міжнародної безпеки «Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива» [259].

Аналізуючи геостратегічний курс Росії стосовно України С. І. Пирожков вказує, що Росія наголошує на створенні такого багатополюсного світу, де б не було диктату однієї держави чи групи держав, водночас заперечуючи можливість всеосяжного домінування США на міжнародній

арені. Розуміючи під «полюсами» інтеграційні угруповання держав, Росія вважає країни СНД зоною свого виключного політичного впливу та прагне інтегрувати до нього Україну [194, 35].

Особливу групу досліджень становлять інтереси Росії у самій Україні, зокрема питання приналежності Криму, входження якого до складу України багатьма російськими дослідниками вважається «втратою «традиційно російських» територій [149, 22]. Аналізуючи стратегічні інтереси Росії у Криму, Г. Перепелиця вказує на важливість перебування російського Чорноморського флоту для контролю над Україною, утримання її від участі у союзах і блоках з іншими країнами. «Потреба російської сторони в укладанні з Україною оборонного союзу обумовлюється також тим, що вона хоче мати ЧФ як повноцінну бойову оперативно-стратегічну структуру, яку у разі війни можна було б застосовувати у повному обсязі. А це потребує створення умов для його мобілізаційного забезпечення, оперативного розгортання та нарощування резервів» [186, 191].

Економічне змагання, як провідна характеристика сучасної системи міжнародних відносин, зміщує акценти у пріоритетах вироблення геостратегії від занепокоєння питаннями безпеки до спроможності держав забезпечити добробут власного населення. Як наслідок, характеристики середовища, яке впливає на формування та реалізацію геостратегічних інтересів Росії стосовно України, значно будуть різнитись від попередньої «силової картини». З точки зору політекономії, провідними акторами світової системи виступають країни ринкової економіки, ідеологія яких стала глобальною моделлю у наш час. США у союзі з країнами Західної Європи залишається незаперечним лідером цієї групи, що дозволяє визначити сучасну світову систему як однополярну. За класифікацією Г. Біннедйк і А. Генріксон Україна та Росія належать до групи перехідних країн, які рухаються до ринкової економіки [292].

Отже, така методологічна установка розглядає російсько-українські відносини у контексті їх наближення до країн ринкової економіки, а успішність зовнішньополітичної стратегії Росії полягатиме у спроможності захистити свої економічні інтереси. Економічна взаємозалежність нівелює військову силу як інструмент реалізації геостратегії, оскільки це загрожуватиме добробуту кожної із сторін. Тому, більш важливим стає взаємовигідне співробітництво Росії і України як країн, що перебувають у стадії модернізації і мають багато невизначеностей щодо майбутнього.

Важливим елементом теоретико-методологічної бази дисертаційного дослідження стали праці представників ліберальної парадигми дослідження міжнародних відносин Дж. Ікенберрі [343], Дж. Ная [380 - 381], Дж. Гріко [330]. Основу теоретичних побудов цього напрямку складають наступні принципи: акцент на пріоритети внутрішніх акторів, значення ідей при формуванні зовнішньополітичної поведінки держави, перевага етичних принципів і міжнародних інституцій над силовою боротьбою та змагання за досягнення консенсусу, а не силова боротьба за владу і престиж. Для сучасного міжнародного політичного середовища характерна багатомірна взаємозалежність, яка впливає на поведінку держав і їх пріоритети. Дж. Най говорить про зміну природи сили держави, коли її могутність визначається не лише матеріальними ресурсами (територія, населення, економічний та військовий потенціалу), але й володінням нематеріальними ресурсами, такими як культура, ідеологія і інституції. Така сила є «м'якою», на відміну від матеріальних ресурсів «жорсткої сили» [381].

Новий розподіл сил у світові системі, за Дж. Наєм, можна описати використовуючи модель торта. Верхній, військовий пласт, є однополярним - жодна держава не може конкурувати із США у цій сфері. Середній економічний прошарок є трьохполюсним, в якому центрами сили є Східна Азія, Європа, Північна Америка. Нижній, багатополярний пласт, символізує

міждержавну і субнаціональну взаємозалежність, яка веде до розсіювання сили у світовій системі [381, 31 - 32].

До спроможності Росії проектувати «м'яку силу» на відносини з Україною, а саме здійснювати мовний, культурний, релігійний вплив, у своїх працях звертаються В. Смолій [250], М. Білоблоский [259], В. Котигоренко [114] та інші. У роботах підкреслюється такі сильні сторони російської позиції як історичний спадок, використання російської мови, культурну спорідненість; наголошується на спільній цивілізацій основі двосторонніх взаємин тощо.

Огляд рівнів аналізу дає уявлення про досить широку теоретико-методологічну базу дослідження геостратегії Росії стосовно України, однак, незважаючи на позитивні ознаки розвитку досліджень, ми можемо констатувати відсутність консенсусу щодо застосування єдиної теоретичної основи у рамках геополітичного підходу. Як показав наведений вище огляд літератури, кожний з напрямків та рівнів досліджень не лише різниться у своїх вихідних теоретичних засадах, але й застосовує відмінні методологічні інструменти для з'ясування природи та цілей зовнішньополітичної поведінки Росії. Як влучно відмічає С. Уолендер, «в дослідженні зовнішньої політики Росії ми досить багато знаємо, однак, як і раніше, ми мало розуміємо з того, що знаємо. Для розуміння, як і для знання, нам потрібна добра теоретична основа, яка б надавала значення подіям і інформації» [420, 2].

Проаналізувавши теоретико-методологічні підходи дослідження геостратегічної поведінки Росії стосовно України, можемо зробити такі висновки:

- виявлено, що вивчення геостратегії Росії стосовно України відбувається на індивідуальному, внутрішньому і системному рівні, що дозволяє акцентувати різні аспекти проблеми у залежності від того, чи дослідник концентрується на «цілому» (вся глобальна система міжнародних

відносин у сукупності акторів, процесів, норм), чи «окремому» (характеристики держави чи процесу прийняття рішень);

- проведено аналіз досліджень історичного контексту формування геостратегії Росії стосовно України та показано важливість урахування історичного досвіду для розв'язання завдань дисертаційного дослідження;
- показано значення внутрішніх чинників для формування геостратегії Росії стосовно України як у контексті умов і особливостей її вироблення, так і через обумовленість і залежність геостратегічних рішень від внутрішньополітичної ситуації;
- висвітлено дію факторів системного рівня на формування геостратегічних пріоритетів Росії та ідентифіковано провідні тенденції, що визначають зовнішнє середовище їх реалізації на українському напрямку.

1.2. Геополітика як теорія і метод дослідження міжнародних відносин та зовнішньої політики

На нашу думку, брак єдиних теоретичних основ дослідження геостратегії Росії зумовлений, у першу чергу, різноманітністю методологічних засад самого геополітичного підходу, який виступає водночас як напрямок науки, присвячений з'ясуванню ролі природних чинників у політичному устрої світу; як система світоглядних переконань, цінностей та ідеалів, які визначають спрямованість суспільної свідомості на переустрій політичної реальності; як сукупність практичних кроків (економічних, військових, фінансових та інших) по реалізації геополітичних інтересів країни (блоку країн) [229, 5].

Крім того, у російській політичній думці геополітика перетворилась на окремий науковий напрямок, який слугує інструментом аналізу участі Росії у світових політичних процесах та має, окрім наукової, також і політичну функцію, зазначає німецький дослідник А. Ігнатов [342, 5- 6]. О. Давідов вказує, що «сьогодні Росія переживає щось на зразок буму геополітичного

підходу: він направлений як на узагальнення минулого, так і визначення орієнтирів для майбутньої нової ролі Росії на міжнародній арені. Концепція, яка продовжує отримувати прихильність зростаючої кількості науковців і політичної еліти, передбачає, що Росія є єдиною унікальною євразійською країною в світі, утворюючи природний міст не лише між Європою та Азією, але й між Європою, Азією і Америкою» [309, 55-56]. Як науковий підхід, та як «російська ідеологія сучасності» [346, 228] геополітика виправдовує прагнення Росії до відновлення її статусу великої держави і, як така, згадується у багатьох промовах і програмних документах на державному рівні. Так, у 2005 році у посланні парламенту президент Росії В. Путін назвав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття», що «стало справжньою драмою для російського народу» [212, 144].

З огляду на застосування геополітичного напрямку як базового для дослідження геостратегії Росії стосовно України, виникає необхідність розгляду його теоретичних і методичних засад. З часу виникнення в кінці XIX ст. виокремилось кілька напрямків геополітичного розмірковування, які є відмінними в своїх вихідних засадах: класична геополітика; геополітична традиція в рамках реалістської парадигми; цивілізаційна геополітика; гео-економіка*. У своїй сукупності ці геополітичні напрямки складають теоретичну основу переважної кількості досліджень геостратегії Росії стосовно України.

Першим значним масивом, що складає науково-теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження, є праці вчених, чий науковий доробок склав основу формування класичного розуміння геополітики. Класична геополітика виходить з первинності географії для з'ясування поведінки держав на міжнародній арені. За визначенням відомого американського геополітика Н. Спайкмена «географія є найбільш фундаментальним

* Наведений перелік не є повним, а лише стосується тих напрямків, які концептуалізують міждержавну взаємодію.

чинником зовнішньої політики, оскільки є найбільш постійним» [401, 41]. Базуючись на цьому припущенні, геополітичні школи по різному підходили до врахування фактору географії в політичному процесі. Так, школа органістичної держави визначала пряму залежність поведінки держави від природного середовища. У своїй праці «Політична географія» Ф. Ратцел використовує біологічні метафори для опису держави та її поведінки на міжнародній арені. За Ф. Ратцелем, сила держави залежить від її географічного життєвого простору (Lebensraum), а міжнародна політика є постійною боротьбою за виживання, в якій держави або зростають, або гинуть [385, 173]. З подібних методологічних засад до визначення поведінки держав на міжнародній арені політики підходив автор терміну «геополітика» Р. Челлен, який він визначив як «фізичну структуру», одну з п'яти «органів» держави [385, 55 - 56].

У зв'язку з необхідністю дослідження проблем, пов'язаних з різними факторами взаємодії географії та політичних процесів, у рамках класичного геополітичного підходу, поряд з органістичною школою, виникає напрямок, відомий як геостратегічний. Школа геостратегії менше займалась дослідженням природи держави, фокусуючись на її поведінці у ширшому географічному контексті. В 1890-х рр. XIX ст. історик і військово-морський офіцер А. Мехем в праці «Вплив морської сили на історію 1660-1783» доводить важливість контролю над морем задля досягнення безпеки держави та панування у світі: «країна, яка контролює океан, контролює світові процеси» [327]. Досліджуючи суперництво між Російською та Британськими імперіями на Євразійському континенті, він концептуалізує його як протистояння російської континентальної сили і британської морської сили.

Розвиваючи цю методологічну установку Г. Маккіндер приходить до висновку, що технологічні зміни, які відбулися в XIX – поч. XX ст., зокрема розвиток залізної дороги, змінюють баланс сил між морськими і сухопутними державами, завершуючи період домінування морської сили. У

своїй статті «Географічна вісь історії» він стверджує, що в новій закритій глобальній системі сухопутна сила матиме переваги [368].

На євразійському континентальному масиві Г. Маккіндер визначив осьовий регіон (*pivot area*), недосяжний морським державам і, базуючись на теоретичних висновках геостратегічної школи, сформулював припущення, згідно з яким, можливий союз континентальних держав - на той час найбільш ймовірний між Німеччиною та Росією - з огляду на стратегічні переваги свого географічного розташування, буде спроможний об'єднати ресурси Євразії, спочатку створивши дисбаланс сил на континенті, а згодом буде прагнути завоювати весь світ. На географічній мапі, на думку Г. Маккіндера, такий ключовий регіон знаходиться у верхів'ї рік, які впадають в Арктичний океан і внутрішні моря – Каспійське і Аральське море [368, 241 - 264], тобто є територією сучасної Росії.

Такі висновки представника школи геостратегії мали під собою емпіричну основу. Провідною державою на кінці XIX – поч. XX ст., була Британська імперія, основу могутності якої складало домінування на морі. Міцний військово-морський флот дозволяв колонізувати віддалені території, включно з Індією, більшістю Африки, Північної і Центральної Америки. У свою чергу, відсутність легкого доступу Росії до моря розглядалась як слабкість її владного потенціалу [362, 10 - 11].

Із зміною міжнародної ситуації основні ідеї теорії Г. Маккіндера також еволюціонують. Розвиваючи концепт «осьового регіону», Г. Маккіндер у праці «Демократичні ідеали і реальність» [367] розширює географічні межі цього ключового для світової політики регіону і використовує для його позначення термін «хартленд», запозичений у Дж. Фейргрів [329, 21], наголошує на необхідності створення з держав Східної Європи своєрідного бар'єру, який би став на заваді спробам Німеччини (або союзу Росії та Німеччини) контролювати євразійський континент. Свою концепцію «осьового регіону» Г. Маккіндер популяризував відомим афоризмом: «той,

хто контролює Східну Європу, володіє Серцем землі; той, хто контролює серце землі, володіє світовим островом (Євразією); той, хто контролює Світовий острів, володіє світом» [367, 150].

Розвиток політичних подій в Європі в міжвоєнний період та поразка Німеччини, яка захопила та певний час контролювала цей регіон, показав практичну слабкість теоретичних висновків, зроблених Г. Маккіндером щодо центральної ролі Східної Європи. Як наслідок, у своїх теоретичних побудовах Г. Маккіндер більше не зв'язує концепт хартленд з континентальною річковою системою, натомість визнає, що «для наших нинішніх цілей, більш точніше буде визнати, що територія СРСР дорівнює хартленду», а другий полюс становлять сили на чолі із США, Британією і Францією [367, 269]. Базуючись на теорії Г. Маккіндера, ще один яскравий представник геостратегічної школи американський політолог Н. Спайкмен обґрунтував концепт окраїнної території Євразійського континенту так званий «римленд» і визнав цей географічний регіон ключовим у змаганні провідних держав світу: «хто контролює римленд - той володіє Євразією, хто володіє Євразією - контролює долю світу» [401, 41].

В теоретичному плані, незважаючи на намагання віднайти на мапі найціннішу ділянку земної поверхні в боротьбі за світове домінування, яке класик політичного реалізму Г. Моргентау виразно охарактеризував як схильність геополітиків до розмірковування про те, «якому простору випало приймати в себе владик світу», часто залишаючи в стороні питання «якій певній нації дістанеться це володарювання» [377, 165], геостратегічній школі вдалось подолати географічний детермінізм у поясненні зовнішньої політики держав та зосередитись на важливості окремих регіонів для їх безпеки, наголошуючи на необхідності формування балансу сил, направленою на підтримання ефективної рівноваги протилежних центрів.

Період після закінчення другої світової війни розглядається як зламний в розвитку теоретичних засад геополітичного підходу. Саме в цей час

відбувається зближенням геополітичного напрямку з реалістською традицією дослідження міжнародних відносин, в якій географія розглядається як одна із складових силового потенціалу держав. Основним предметом дослідження стає не змагання морських і континентальних держав, а з'ясування їх просторової взаємодії на світовій арені, особливо в контексті боротьби за розширення сфер просторового впливу.

Важливим методологічним моментом у розвитку теоретичних основ геополітичного підходу стало застосування концепту балансу сил для опису мотивів поведінки держав на міжнародній арені. Н. Спайкмена в праці «Географія миру» висуває припущення, що баланс сил в Євразії має безпосередній вплив на безпеку США: «в світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна бути направлена перш за все на покращення чи принаймні на збереження відносного силового становища держави» [402, 35]. З цієї методологічної позиції Н. Спайкмен робить спробу визначити вплив географічних факторів на поведінку держав. Він наголошує, «що географія, як ключовий фактор сили держави, має першочергове значення для розв'язання проблем військової і політичної стратегії, тому, що територія держави є базою, звідки вона діє під час війни і стратегічною позицією, яку вона займає підчас тимчасового перемир'я, який називають миром» [401, 21].

Така трансформація геополітичного аналізу, а саме перенесення предмету дослідження на співвідношення сил на світовій арені (the game of power politics), була зумовлена значним впливом технологічних змін на військово-політичне положення держав. Це привело до значного нівелювання природних бар'єрів, які більш не гарантували військової безпеки.

Важливим для розуміння нової ролі географічного чинника в міжнародних відносинах є методологічний підхід французького дослідника Р. Арона. Він розглядає територію держави як «атрибут театру зовнішньополітичної дії, який втрачає реальні риси і набуває рис

абстрактних. З цієї точки зору, в описах спостерігача територія держави виглядає спрощено і схематично» [9, 242]. З. Бжезінський в праці «Поза контролем: глобальний безпорядок на межі двадцять першого століття» [300] дає теоретичну відповідь на виклики процесів технологізації, інформатизації і глобалізації, які постали перед геополітичним напрямком. Концепція З. Бжезінського враховує помітне прискорення в темпах розвитку політичних подій і розширенні варіантів політичних рішень, однак доводить незаперечність основної предмету геополітики - силову боротьбу держав на світовій арені. «Історія не закінчилась, - зазначає З. Бжезінський, - однак стала більш стиснутою. У минулому історичні епохи змінювались відносно чітко, було присутнє відчуття історичного простору, сьогодні історія викликає почуття різких приривностей, які зіштовхуються один з одним, зменшуючи наше відчуття прогресу, змішуючи наше сприйняття історії» [300, 154]. У зв'язку із зміною ролі географії в політичних відносинах значний науковий інтерес становлять праці українських дослідників А. Кудряченка, Ф. Рудича, В. Храмова [128], О. Дергачова [257], О. Паламарчука [171], Є. Кисельова [92], які присвячені розвитку понятійно-категоріального апарату геополітики в наш час.

В рамках реалістської парадигми термін геополітика застосовується для позначення «взаємовпливу міжнародної політичної сили та географічних даностей», а отже відноситься до сфери великої політики: питання безпеки, світового порядку, впливу, становлення і занепаду центрів сили [328, 4]. У своїх методологічних підходах геополітика стає одним з найбільш традиціоналістських напрямків реалізму, яка зводить логіку міжнародних відносин до боротьби великих держав за домінування [349, 58 - 60]. Географія отримує стратегічну важливість лише тоді, коли йдеться про

силову боротьбу і змагання на міжнародній арені, оскільки впливає на безпеку і відносну силу держав*.

Для дослідження українського напрямку російської геостратегії значний методологічний інтерес становлять праці видатних представників геополітичної школи реалістського напрямку: З. Бжезінського [15 - 16], [296 - 302], С. Гантінгтона [338 - 341], Г. Кіссінджера [93], [352]. Безпосередньо розгляду зарубіжних геополітичних концепцій зовнішньополітичної поведінки Росії стосовно України присвячені роботи таких дослідників як Т. Березовець [13], П. Кір'яков, К. Лускалова, В. Литвиненко [94].

Загалом для реалістської парадигми характерне сприйняття Росії як спадкоємиці СРСР, яка «просто прагне перевести подих і перегрупуватись для відновлення економічної функціональності і акумуляції енергії. Як тільки Росія відновить свою міць, вважають представники реалістської парадигми, відразу поновиться її протистояння з країнами Заходу» [374, 231]. На думку Дж. Мерсхаймера логіка розвитку міжнародної ситуації в Європі, як і решти світу, буде продовженням традиційного суперництва держав з поступовим поверненням до системи балансу сил. Держави будуть керуватись своїми національними інтересами, що призведе до зростання взаємної підозри і змагання між ними. Питання безпеки і військового суперництва, визначене як гра з нульовою сумою, будуть залишатись основною характеристикою світової політики.

Фундаментальним методологічним підґрунтям дослідження є праці представників російського геополітичного реалізму. Характерною методологічною рисою цього напрямку є використання концепту національних інтересів у рамках теоретичних настанов реалізму та акцент на необхідності відновлення військово-політичного потенціалу Росії як основи її поведінки на міжнародній арені. При цьому обов'язковим критерієм

* Щоправда не всі реалісти визнавали корисність геополітичного підходу, зокрема Г. Моргентау.

виступає орієнтація на «геополітичні реалії», як правило, на співвідношення військової сили. Такі автори як В. Лукін [141 - 142], О. Арбатов [3 - 7], О. Богатуров [18 - 21], О. Богомоллов [22], С. Рогов [215 - 217], С. Караганов [88 - 89], [348], В. Іноземцев [344] наголошують на реалізації геостратегічного курсу Росії на основі специфіки геополітичного становища та внутрішнього стану і потреб. Варто відмітити, що для цього напрямку окреме державне існування України сприймається як тимчасове і вимушене.

У зв'язку з популяризацією геополітичних концепцій після закінчення «холодної війни» зарубіжні науковці також широко використовують теоретичну базу геополітичного напрямку для дослідження зовнішньополітичних пріоритетів Росії саме на українському напрямку. Теоретичні основи з'ясування геополітичної позиції України між Росією і Заходом викладені в працях П. Добрянської [311], В. Дубовік [313], О. Александрової [1], [287 - 288], Г. Фогель [288], Р. Доналдсона, Дж. Нога [312], Л. Арона [289], М. Мандельбаума [411], С. Ларрабі [360 - 361]. Невизначеність майбутніх параметрів відносин між Україною та Росією сприймається представниками західних країн як одна з основних загроз збереженню європейської стабільності, що прямо співвідноситься ними з інтересами міжнародної безпеки. Окрім включення у «велику геополітичну гру» Україна і Росія мають значний конфліктний потенціал, який здатний дестабілізувати ситуацію в загальноєвропейському масштабі.

Поряд з дослідженнями російсько-українських відносин на основі концептуально-теоретичних положень реалістської парадигми необхідно відмітити і формування принципово нових сфер теоретичної рефлексії геополітики: цивілізаційного напрямку та «критичної геополітики». Складність сучасних світових політичних процесів, які важко редукувати до силових відносин між державами, та виникнення нових теоретичних підходів, зокрема неореалізму, який виходить з того, що не лише характеристики держави, але й структура світової системи визначають

зовнішньополітичні пріоритети, позначились на розвитку геополітичного підходу. Для представників «критичної» школи геополітики Г. Туатайл [413], [382], [396], Дж. О'Лафлін [382], С. Далбі [396] це дало підстави констатувати, що геополітика вступила в епоху постмодерну, оскільки змінилась природа держаного суверенітету, сила держави та її стратегія. Основним завданням геополітики має стати передбачення, опис формуванням глобального простору, що дає змогу оцінити критичну геополітику як досить плюралістичне поле дослідження.

Суперечливою в методологічному плані є цивілізаційна парадигма геополітики, яка постала в результаті запозичення історіософських концепцій, розроблених у працях М. Данилевського [53], О. Шпенглера [281], А. Тойнбі [246], базовою одиницею аналізу яких є спільності більші ніж держави, які об'єднані мовною, релігійною чи культурною спорідненістю.

Цивілізаційна парадигма геополітики вказує на необхідність розгляду зовнішньої політики кожної держави як частини більш широкого цілого. «Діючі сили історії, - зазначає А.Тойнбі, - не є національними, однак виходять із загальних причин. Взяті в своєму одиничному національному прояві, вони не можуть бути правильно зрозумілі і тому їх потрібно розглядати тільки в масштабах всього суспільства» [246, 25 - 26]. Теоретико-методологічні основи дослідження просторово-часових утворень для опису поведінки держав були закладені ще родоначальниками геополітичного підходу. Так Ф. Ратцель стверджував, що прагнення держав до зростання може бути задоволене лише в межах континенту [245, 74], для концепції Г. Маккіндера характерна глобальна дихотомія: морські – континентальні держави [368], К. Хаусхофер вважав за доцільно розглядати геополітику панідей і їх просторове втілення [267, 254].

Методологічне підґрунтя розуміння ролі ширших культурних спільностей і їх вплив на поведінку держав виклав С. Гантінгтон. «Немає

причин для того, щоб, крім держав, інші групи не вважались легітимними актори, зокрема національні спільноти, діаспори, релігійні спільноти ... В новій глобальній політиці суверенітет і влада держав зменшується і немає альтернативи виникненню певної системи світового уряду» [341, 200]. Головною ідеєю його концепції, яка отримала назву «зіткнення цивілізацій», є виникнення нових ліній конфлікту між державами. «Саме культура стане великим водорозділом людства і провідним джерелом конфлікту. Національні держави залишаться провідними акторами в світовій політиці, однак основні конфлікти будуть відбуватись між націями і групами, які належать до різних цивілізацій*. Зіткнення цивілізацій буде визначати глобальну політику, а розломи між цивілізаціями стануть лініями фронту майбутнього» [338, 22].

При формуванні зовнішньополітичних пріоритетів Росії стосовно України, за С. Гантінгтоном, значний вплив буде належати факторам, які формують спільну ідентичність. Концептуалізуючи Україну як країну, яка лежить на межі двох цивілізацій, С. Гантінгтон відносить переважну її більшість до слов'яно-православної цивілізації, що пом'якшує відносини між двома державами і зменшує ймовірність звернення до насилля.

Теоретичні дебати в Україні щодо впливу ідентичності на зовнішню політику в рамках цивілізаційної парадигми геополітики, як зазначає М. Бойчун, загалом сприйняли ідею цивілізацій як регіональних утворень, об'єднаних на основі спільних цінностей, поглядів на світ і ментальності [294]. Проблемам впливу факторів ідентичності, культурної та релігійної спільноти на формування сучасного геополітичного становища України і взаємовідносин між цивілізаційними утвореннями присвячені праці М. Михальченко [155], Е. Рашковського, В. Хорос [214], М. Бойчун [293 - 294], Т. Кузіо [358 - 359], О. Дергачова [257], Ю. Пахомова, С. Кримського, Ю.

* С. Гантінгтона визначає цивілізацією є „найбільше культурне утворення і найширший рівень культурної ідентичності людей” [276, 22].

Павленко [179] та інших. Комплексна теоретична розробка впливу культурних і релігійних факторів на поведінку держав і міжнародну систему матиме беззаперечну користь для формування цілісної теорії міжнародних відносин та зовнішньої політики.

Використання цивілізаційної парадигми для аналізу поведінки держав на світовій арені внесло позитивний внесок в теоретичне осмислення геополітичних проблем російськими дослідниками. Концепції цивілізаційної геополітики активно розробляють О. Панарін [172 - 176], В. Цимбурский [271 - 272], О. Дугін [63 - 64], Д. Замятін [73 - 75], О. Солженіцин [232 - 233] та ін. Вихідним положенням теоретичних побудов російської цивілізаційної геополітики виступає концепт великого цивілізаційного простору, який об'єднує Україну та Росію. Провідним методологічним положенням при цьому виступає те, що такий цивілізаційний простір побудований на основі доцентрових культурних і політичних тенденцій, утворюючи культурно-історичну спільність, «місцезнаходження» («местоположение»), частиною якого є Україна, а центром виступає Росія. Тяжіння України до Росії в спільних цивілізаційних рамках має в своїй основі географічну близькість, економічні і культурні зв'язки.

Наявність «власного цивілізаційного простору» Росії дозволяє її проектувати свої цінності на прилеглі території, утверджуючи тим самим «природний вплив», який підтримується добровільним бажанням малих країн увійти в орбіту такого впливу і формулювати по відношенню до такого регіону певні специфічні інтереси. Це неминуче передбачає збереження в рамках російської цивілізаційної парадигми таких категорій як «сфера впливу» та «сфера інтересів», оскільки вони є результатом «тяжіння» малих країн до центру цивілізаційного утворення.

Безпосередньо з концепціями, які досліджують зовнішню політику в контексті ширших просторових даностей, пов'язані сучасні геополітичні ідеї світ-системного підходу, викладені в працях П. Тейлора [408], Р. Колінса

[307], І. Уоллерштайна [421]. Для світ-системного підходу характерне виокремлення одиниць аналізу більших ніж держава, що споріднює його із «цивілізаційним підходом», однак, на відміну від останнього, критерієм слугує не культура, а економіка. У сучасній глобальній світовій капіталістичній системі, як стверджують представники світ-системного підходу, держава зберігає значну, однак не повністю автономну роль, оскільки підпорядкована потребам і інтересам капіталу. Сучасна капіталістична світ-економіка базується на розподілі праці, обумовленому як соціально так і географічно. Найкращі позиції в світовій капіталістичній системі займають країни, які входять до її ядра (розвинені капіталістичні країни); країни периферії в результаті нееквівалентного обміну знаходяться в найменш вигідному становищі; напівпериферія, до якої відносять Росію і Україну, займає проміжне положення. Відносини між Україною і Росією в даному випадку визначаються їх включенням до світових економічних процесів і перспективами їх зміни на свою користь. У такій теоретичній моделі інтереси окремих національних держав вважаються вторинним, похідним від існування соціальних систем [421, 8].

Загальне теоретико-методологічне значення досліджень на основі наведеного вище неомарксистського підходу полягає, насамперед, у розширенні кола питань традиційного геополітичного аналізу. Цю сферу теоретичної рефлексії цікавлять не лише питання впливу фізичної та культурної географії на політичні процеси, але й проблеми економічної взаємодії держав на міжнародній арені. Останнім часом з'являється велика кількість теоретичних розробок, в яких україно-російські взаємини розглядаються в контексті світових глобалізаційних економічних процесах, зокрема праці О. Білоруса, Д. Лук'яненко [47], В. Іноземцева [83], А. Неклесса [158], Ю. Пахомова [179] та ін.

Значення економічної складової в зовнішньополітичній стратегії держави є ключовим для ще однієї теоретичної школи геополітичного

підходу – гео-економіки. На відміну від геополітики реалістської парадигми, яка виходить з розподілу стратегічної військової і політичної сили між державами, гео-економіка концентрується на дослідженні розподілу багатства між країнами. Методологічні підходи гео-економіки, розроблені в працях В. Міда [373], Дж. Гартена [324], Л. Сароу [412], Е. Луттвака [365], виходять з пріоритетності економічної конкуренції і збільшення економічного потенціалу держав, що в новій світовій системі замінює традиційне військове протистояння. Світовий розподіл економічних ресурсів, а не розподіл стратегічної військової і політичної сили, впливає на зовнішньополітичний вибір країн.

Прибічники гео-економічного напрямку стверджують, що в моделі економічного змагання між державами актуальною залишається традиційна політика балансу сил з наголосом на національну безпеку, яка хоч і базується на військовій силі, все ж вимагає економічного підґрунтя. Економічна основа військової сили держави потребує захисту, особливо стратегічна сировина. Таким чином, становлення економіки як частини «великої політики» та зменшення важливості військово-політичних інструментів сили сприяє включенню гео-економіки в тіло реалізму [291].

Відхід від територіальних аспектів безпеки традиційної геополітики зумовлений проникливістю територіальних кордонів і зростанням значення нетрадиційних загроз безпеки, перш за все терористичних атак, протидіяти яким традиційними методами не можливо. За таких умов, економічна сила стає надзвичайно важливою зброєю в арсеналі держав, у той час як традиційна військова сила застосовується в крайньому випадку. Такий підхід вимагає перегляду традиційної концепції геостратегії, яка належала до сфери «великої політики» (the high politics) військових питань і питань безпеки, залишаючи осторонь менш важливі економічні питання. У цьому контексті наголошується на необхідності зрівняти у значенні безпеку і економічні умови, які однаково важливі для виживання держав [306, 241].

Питання гео-економічної складової російсько-українських взаємин особливо актуалізуються в світлі поставок і транзиту російських енергоносіїв, боротьби за каспійські енергетичні ресурси та шляхи транспортування. До цієї проблематики в своїх дослідженнях звертаються Є. Бершеда, А. Сухоруков, О. Острій [14], М. Гончар, О. Москалець, М. Білоблосцький, А. Мішин [259], А. Шевцов, М. Земляний, А. Дорошкевич, В. Вербинський, Т. Рязова [68], [84], М. Бальмаседа [290], Д. Адамс [284], Ю. Щербак [282] та ін. Комплексна розробка цього питання матиме безперечну користь за умов використання її результатів у практичній діяльності та науковому процесі.

Аналіз теоретичних та методологічних основ геополітичного підходу дозволяє зробити такі висновки:

- виявлено, що дослідження зовнішньополітичної стратегії Росії стосовно України на основі геополітичного підходу є предметом цілого комплексу теоретичних спрямувань: класичного напрямку геополітики, геополітичної традиції в рамках реалістської парадигми; цивілізаційної геополітики, світ-системного підходу, гео-економіки;
- вказано на зближення методологічних засад теорії політичного реалізму і геополітичного підходу. На цій основі окреслено роль географічного фактору у формуванні зовнішньополітичної стратегії Росії стосовно України, а саме як чинника, що впливає на безпеку, силову боротьбу і відносну силу держав;
- окреслено сферу застосування геополітичного аналізу до дослідження зовнішньополітичної стратегії Росії, який зосереджується на питаннях «великої політики»: війні та миру, шляхах досягнення безпеки, світовому та регіональному стратегічному середовищі, впливові держав, силових відносинах у контексті їх просторової взаємодії з іншими центрами сили;

- враховуючи актуальність питань формування геостратегії Росії з урахуванням впливу культурних і економічних факторів, проаналізовано зв'язок зовнішньополітичних пріоритетів з тенденціями розвитку світової політичної системи, зокрема з'ясовано значення цивілізаційних і гео-економічних підходів при виробленні геостратегії Росії стосовно України.

1.3. Методологічні основи та принципи вивчення проблеми

Вивчення геостратегії Росії стосовно України є в своїй основі комплексним, багаторівневим та поліметодологічним завданням. Воно потребує використання методологічної синхронізації різноманітних концептуально-теоретичних напрямків дослідження геополітики. Враховуючи поліфонічність концептуального насичення матеріалу та розширення методологічних засад геополітики поза традиційною реалістською парадигмою, логічно виникає необхідність у застосуванні методологічної інтертеоретизації [82, 471], принцип якої полягає в радикальному виключенні «монополізму» з концептуальної сфери. Така методологічна установка передбачає каскадний принцип організації, який відповідає плюралістичному стилю побудови теорії. У цьому випадку теорія розгортається як комплекс відносно самостійних моделей-змалювань предметної галузі. Основний наголос робиться не на концептуальній конфронтації, а координації підходів, що забезпечує більш повне і об'єктивне бачення проблеми, зокрема за рахунок перегляду теоретичних альтернатив, які можуть бути логічно та фактично передбачені.

Важливим методологічним завданням виступає чітке визначення поняття «геостратегія» для його подальшого застосування в дослідженні. У дисертаційній роботі використовуються та протиставляються два підходи до розуміння формування стратегії Росії стосовно України: на основі реалістської та ліберальної парадигм формування зовнішньої політики. Реалістський підхід трактує стратегію на основі принципу монічності і

раціонального вибору задля досягнення безпеки держави. Ліберальний підхід розвиває ідею впливу внутрішніх чинників на зовнішню політику держави. Ці дві дослідницькі традиції, або «великі теорії» міжнародних відносин, постають як загальні системи описових і пояснювальних положень про закономірності, моделі поведінки і зміни міжнародної системи, її процесів та структур [336, 166] і водночас як ідеальні конструкти пов'язаних моделей поведінки, сприйняття і переконань, які створюють певну наукову картину світу [375, 59].

Використання принципу координації методичних настанов двох парадигм для дослідження геостратегії Росії стосовно України постає як важливий теоретичний інструмент з огляду на низку чинників, зокрема значну «політизацію» проблем російсько-українських відносин, тлумачення яких виходить поза рамки реалістського бачення природи і джерел формування геостратегії, постановки цілей та їх реалізації; зростання значення мотивів, які мають іншу природу ніж досягнення безпеки держави; обмежену можливість реалістської парадигми концептуалізувати реальність світової політики постбіполярного протистояння і різке зростання кількості досліджень, які не розглядають геостратегію Росії на основі принципу раціональної поведінки, що формується на основі виключно зовнішніх чинників. Ці та інші практичні і методологічні труднощі при дослідженні геостратегії Росії стосовно України вимагають розширення теоретичної основи геополітичного напрямку та використання ідей, концепцій і моделей, які розробляються в рамках ліберальної парадигми. Крім того, синтез концепції двох «великих теорій» міжнародних відносин дозволить співіснування безпекових та інших мотивів у виробленні моделі геостратегічної поведінки Росії стосовно України.

Водночас необхідно підкреслити, що дисертаційна робота базується на переважній більшості методологічних установок реалістської парадигми, яка є традиційною в дослідженні геостратегії. На основі реалістської концепції

максимізації сили ми формулюємо припущення про існування багатьох взаємопов'язаних інтересів при визначенні геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України. З метою їх системного поєднання в дослідженні обрано теоретичний інструментарій структурного і неокласичного реалізму, які допускають пояснювальні фактори як на рівні міжнародної системи, так і на рівні держави. Саме розгляду формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України на основі неореалістських підходів присвячений другий розділ дисертаційного роботи. Разом з тим, слід зазначити, що рамки даного дослідження обмежені визначенням джерел, нормативно-концептуальних основ і ідеологічних мотивів, якими керується Росія у виробленні геополітичної стратегії щодо України.

Для емпіричного обґрунтування отриманих теоретичних висновків та з'ясування мотивів формування геостратегічних пріоритетів у досліджуваній період застосовується кількісний та якісний аналіз публікацій, в яких розглядаються геостратегічні пріоритети російської зовнішньої політики на українському напрямку. З цією метою було проаналізовано публікації в трьох щоденних загальноросійських друкованих виданнях «Независимая газета», «Российская газета», «Известия» та трьох спеціалізованих періодичних фахових виданнях: «Международная жизнь», «Международная экономика и международные отношения», «Полис» за період з 1991 по 2008 рр.

Побудова вибірки на основі публікацій цих видань зумовлена цілями дослідження і базується на наступних критеріях:

- видання мають охоплювати весь період дослідження (1991 – 2008 рр);
- видання повинні виходити на постійній основі: для газет – щоденно, для журналів – щомісячно;
- як суттєвий компонент у цих виданнях присутні проблеми зовнішньої політики Росії;

- значна увага на сторінках видань приділяється інтелектуальному дискурсу вироблення і реалізації зовнішньої політики Росії, зокрема на українському напрямку.

Цінність проведення аналізу мотивів формування геостратегічної поведінки Росії стосовно України полягає саме у виборі в якості емпіричної основи цих шести провідних видань, які є «основним джерелом інформації і інтерпретації журналістів інших видань» [57, 132].

До вибірки включено статті за період з грудня 1991 – травень 2008 року, в яких висловлюється точка зору (індивідуальна, або колективна) стосовно геостратегічного курсу Росії на українському напрямку. Критеріями відбору статей стали наступні принципи:

- до вибірки увійшли ті статті, в яких автори висловлюються про пріоритети зовнішньої політики Росії стосовно України;
- інтерв'ю провідних державних діячів та експертів з питань зовнішньої політики;
- основною спрямованістю статті є проблеми геостратегії Росії стосовно України;
- до вибірки не потрапили публікації, присвячені окремим проблемам двосторонніх відносин чи подіям.

В рамках дослідження було відібрано 278 публікацій*, що дозволяє зробити елементарний кількісний аналіз та виявити основні тенденції в сприянні мотивів формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України. Зібрані публікації класифіковано відповідно до основних підпроблем у рамках ширшої проблеми визначення геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України*. На цій основі було ідентифіковано дванадцять основних змінних, які складають комбінацію пояснювальних

* Перелік публікацій наведено в Додатку В. «Список публікацій вибірки».

* Зразок реєстраційної картки публікацій розміщено в Додатку А. «Зразок реєстраційної картки публікацій».

мотивів геостратегічної поведінки. Виявлені пояснювальні мотиви розділено на три групи: 1) група змінних внутрішніх факторів; 2) група змінних, які визначають вплив регіональної системи; 3) група змінних міжнародної системи і статусу Росії:

ГРУПА

ЗМІННІ

Внутрішні чинники

1. спадок СРСР;
2. внутрішньополітичні чинники:
внутрішньополітична ситуація, вплив громадської думки;
3. інтереси внутрішніх акторів;

Регіональні чинники

4. відносини з НАТО;
5. взаємодія з ЄС;
6. транспортування енергоносіїв;
7. протистояння з Туреччиною;
8. загальні регіональні виклики безпеки;
9. інтеграція в СНД;

Міжнародне стратегічне середовище

10. політика США і міжнародний порядок;
11. статус Росії;
12. цивілізаційне протистояння

Ці три групи змінних відповідають трьом рівням аналізу поведінки держави на міжнародній арені. Внутрішні чинники становлять рівень аналізу держави та базуються на інтересах внутрішніх суб'єктів політичного процесу в Росії. Друга група детермінант визначається впливом зовнішніх факторів та міждержавною взаємодією в регіональному стратегічному середовищі. Ці рівні доповнюються змінними, які визначаються станом світової політичної системи.

Взаємопов'язаність змінних та певна умовність розмежування окреслених мотивів формування геостратегічних пріоритетів стають на заваді глибокому кількісному аналізу даних, що зумовлює необхідність використання пояснювальних методів. Тому використана в дослідженні методологія поєднує як кількісні дослідження, так і якісний аналіз публічного обговорення цілей геостратегії Росії на українському напрямку.

В рамках **кількісного аналізу** відібраних статей використовується підхід, направлений на визначення зміни ставлення з часом. Виявлення динамічного ряду має на меті з'ясування серії спостережень, наприклад кількість статей з теми, змінних або груп змінних, коли вони виникають у певний період часу. Основним завданням аналізу за допомогою часового ряду є з'ясування зміни мотивів геостратегічної поведінки Росії стосовно України.

В виокремленні етапів формування геополітичної стратегії Росії стосовно України ми спираємось на загальноприйняту періодизацію формування зовнішньополітичних пріоритетів Росії [289] та виділяємо наступні етапи:

- 1991- 1993 рр. – подолання наслідків розпаду СРСР, існування спільного безпекового і економічного простору;
- 1993 – 2000 рр. формування стратегічної лінії Росії стосовно України як незалежного суб'єкта міжнародних відносин на основі концепту єдиного пострадянського простору;
- 2000-2004 рр. – етап обумовлений зміною керівництва в Російській Федерації і новими підходами до взаємодії з провідними гравцями в регіоні;
- період з 2004 р. пов'язаний з внутрішньополітичними подіями в Україні та їх впливом на корегування геостратегічних підходів Росії на українському напрямку*.

* Період з 2004 року, пов'язаний із вплив внутрішньополітичних подій в Україні, введений нами і використовується виключно для цілей даного дослідження.

Оскільки в роботі основну увагу приділено аналізу джерел формування геостратегічних пріоритетів Росії на українському напрямку, виявлення динамічного ряду спроможне показати лише загальні характеристики та тенденції дебатів. Динаміка дебатів у контексті емоційних аргументів, які є традиційними для українського напрямку геостратегії Росії, неодмінно піднімає питання про відмінність між природною і соціально сконструйованою реальністю, в якій факти існують, оскільки політичні діячі надають їм певного значення.

В рамках цього складного поєднання мотивів зовнішньополітичні кроки піддаються інтерпретації і розумінню лише в поєднанні з нормативною інтуїцією та вимагає ідентифікації процесів і мотивів, які лежать в їх основі, а також історичного контексту, в якому вони відбуваються. З огляду на складність їх визначення кількісними методами постає необхідність використання пояснювальних методик. «В той час як кількісний аналіз дозволяє зробити лише певні узагальнення, якісний підхід надає значення цим кореляціям і сприяє розумінню політичних процесів і феноменів, інтерпретуючи мотиви акторів і значення їх дій», - зазначає М. Вебер [426, 512].

Метод, який використовується в даному дослідженні для опису дискурсу в Росії щодо геостратегічних пріоритетів на українському напрямку, побудований на визначенні його специфічних особливостей в рамках певного етапу, виявлення аргументів, їх аналізу та інтерпретації. Використовуючи пояснювальні техніки, автор усвідомлює небезпеку суб'єктивних висновків, зроблених на основі контексту в якому знаходиться автор, включно з власними поглядами. Використовуючи цей комбінований підхід, базований на тлумаченні, автор свідомо вносить свої переконання і інтерпретацію разом з нормативними висновками.

Звернення до дослідження текстів зумовлене використанням неокласичного підходу як базового для з'ясування геостратегічних

пріоритетів Росії стосовно України (див. підрозділ 2.3.). Пояснювальна модель, розроблена на основі синтезу неореалістських підходів, виходить із сукупності національних інтересів, які існують завдяки тому, що актори надають певного значення. Тому особливого значення набуває з'ясування нормативної інтуїції, яка лежить в основі соціального конструювання цих інтересів. Крім того, особливої уваги потребує нормативний контекст формування геополітичних пріоритетів Росії стосовно України, який визначається інтерпретацією подій і політичних кроків на основі розуміння національних інтересів. „Коли державні і громадські діячі визначають національний інтерес, вони також пропонують власну інтерпретацію подій, яку буде оцінювати їх суспільство і міжнародна спільнота. Ця інтерпретація стає предметом обговорення (формального чи не формального) з якого постають нові норми”, - вказує С. Волт [422, 38-39].

Аналіз публікацій показує, що обговорення зовнішньополітичних пріоритетів Росії стосовно України було монополізовано наступними трьома групами:

- 1) представники академічної науки, об'єднанні в рамках дослідницьких установ РАН; науковці – політологи, історики, економісти тощо.
- 2) військові експерти урядових і незалежних структур. Як правило, колишні військові офіцери і генерали мають дещо відмінну позицію стосовно геостратегічних пріоритетів Росії, аніж експерти з наукових чи політичних кіл;
- 3) політичні експерти – ця група є досить гетерогенною, до складу якої входять журналісти, політичні активісти, незалежні експерти, члени НДО і різноманітних асоціацій, колишні політичні діячі і дипломати. Варто також відмітити діяльність Ради із зовнішньої і оборонної політики (РЗОП), утвореної в 1992 р. з метою «вироблення стратегічних концепцій розвитку країни, перш за все, у зовнішньополітичній і оборонній сфері» [239]. РЗОП об'єднує

політиків, підприємців, військових, дипломатів і науковців та відома своїми «напівофіційними» доповідями з основних проблем національної стратегії Росії.

Виявлені на основі дискурс аналізу мотиви геостратегічних пріоритетів зовнішньої політики Росії стосовно України потребують додаткового розгляду на основі залучення інших джерел. Саме тому, для дослідження джерел формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України окрім кількісного та якісного аналізу публікацій в провідних друкованих ЗМІ і фахових виданнях залучається широка джерельна база, яка включає концептуально-нормативні документи національної стратегії і зовнішньої політики Росії; праці, виступи, публікації державних і політичних діячів Росії; розробки урядових і неурядових дослідницьких інституцій і аналітичних центрів; праці представників основних напрямків геополітичної думки Росії: західно-атлантичної парадигми, російської форми геополітичного реалізму, парадигми слов'янофільського ізоляціонізму, геополітичної парадигми (нео)євразійства, реакційно-ностальгічної парадигми тощо*; російські, українські дослідження з проблем україно-російських взаємин, а також праці вчених з Німеччини, Великобританії та США.

Аналіз методології дослідження проблеми дозволяє зробити такі висновки:

- виявлено, що методологічне узгодження й інтеграція концептуально-теоретичних напрямків дослідження геополітики є необхідною умовою вирішення поставлених у дослідженні завдань;
- з метою системного поєднання різнопланових характеристик формування геостратегії Росії стосовно України в дослідженні

* Див: Гнатюк М. Український фактор російського геополітичного самовизначення // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. - Вип. 28 (частина III). – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2001. – С.23-33.

аргументовано необхідність застосування теоретичного інструментарію неореалістських підходів: структурного та нетрадиційного реалізму;

- доведено актуальність введення до методологічної структури дослідження кількісних і якісних методів аналізу публікацій, в яких розглядаються геостратегічні пріоритети російської зовнішньої політики на українському напрямку.

Таким чином, відмітивши поліфонію теоретичної думки та змістовне концептуальне наповнення дослідження українського напрямку геостратегії Росії, дисертант проводить ґрунтовний системний аналіз ідей, що широко використовуються в літературі, присвяченій формуванню геостратегічних пріоритетів українського напрямку геостратегії Росії, з метою виявлення факторів, які впливають на її вироблення.

Для вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань залучається широка теоретична база, до якої входять праці класиків геополітичної думки, представників реалістської парадигми дослідження геополітики, цивілізаційного, гео-економічного напрямків, активно використовуються сучасні геополітичні концепції, праці українських вчених; застосовуються новітні методологічні розробки для виявлення сутнісних характеристик геостратегії Росії стосовно України та мотивів формування пріоритетів.

Основною методологічною проблемою, що постає при розгляді геостратегії Росії стосовно України, є дихотомність внутрішніх і зовнішніх факторів визначення геостратегічних пріоритетів. Така дихотомія призводить до необхідності поєднання концептуальних підходів, будуючи на їх основі системно-цілісну методологію змалювання геостратегії Росії стосовно України.

Головним методологічним завданням дисертаційного дослідження визначено створення концептуальної моделі формування пріоритетів геостратегії Росії на українському напрямку. Основним рішенням у даній

ситуації є обрання за методологічну основу принципів теорії балансу інтересів, яка дозволяє співіснування безпекових міркувань і внутрішніх факторів поведінки держави на міжнародній арені. Такий вибір виправдано, насамперед, через неспроможність класичної геополітичної парадигми концептуалізувати зовнішньополітичні пріоритети Росії стосовно України. Застосоване методологічне рішення, на нашу думку, містить значний інтелектуальний та концептуальний потенціал для подальшої розробки проблеми вироблення зовнішньої політики держави в умовах зростаючої взаємозалежності в світовій політичній системі.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ГЕОСТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ РОСІЇ: МОДЕЛЬ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ

Традиційний геополітичний підхід при з'ясуванні природи вироблення цілей геостратегії основну роль відводить глобальному і регіональному стратегічному середовищу, яке визначається боротьбою великих держав за домінування і володіння певними територіями з метою отримання переваги у такому змаганні [349, 58]. Водночас, не викликає заперечення вплив на зовнішньополітичну стратегію Росії чинників, які мають іншу природу, а ніж мотиви контролю над територіями в контексті суперництва з іншими державами.

Основна проблема, яка піднімається в роботі при дослідженні природи геостратегічних рішень Росії на українському напрямку, полягає в з'ясуванні співвідношення класичних геополітичних чинників з іншими мотивами системного і національного рівнів. При розгляді цієї проблеми в теоретичну суперечність вступають одразу два дискурси: по-перше концепції, які відстоюють монічність і раціональність дій держави на міжнародній арені; по-друге, теорії, які в зовнішньополітичній політиці бачать продовження її внутрішньої. Важливим завданням перед дослідженням геостратегії Росії стосовно України є ефективне збалансування всіх теоретичних течій. Синхронізація їх концептуальних положень повинна, не відкидаючи теоретичних здобутків, враховувати реалії сучасного міжнародного політичного середовища та суспільно-політичного розвитку Росії та України.

2.1. Структура геостратегії Росії та Україна

З'ясування джерел і мотивів формування геостратегії Росії стосовно України зумовлює необхідність чіткого визначення поняття «геостратегія»,

з'ясування структури геополітичної стратегії держави, її співвідношення з національною стратегією та зовнішньою політикою.

Стратегічний підхід у формуванні зовнішньої політики початково був пов'язаний з воєнними цілями держави. Це відображає походження терміну «стратегія», під яким у стародавній Греції розуміли військову хитрість і вміння (στράτηγημᾶ (strātegemā)) полководця στράτήγος (strātēgos). [404, 33]. Стратегія є невід'ємною частиною планування та використання військових ресурсів для перемоги у великих компаніях чи у війні загалом [409, 3], тому досить часто ототожнюється з мистецтвом ведення війни і у вузькому розумінні визначається як воєнна стратегія. У свою чергу, воєнна стратегія тлумачиться як наука про війну, мистецтво застосування збройних сил (військової сили) для досягнення перемоги у війні, та поряд з тактикою і оперативним мистецтвом є складовою воєнної науки [183, 468].

Британський стратег Г. Лідделл розширив цю концепцію, визнавши, що перемоги у війні може бути не достатньо, якщо нація залишається слабкою і уразливою до нового конфлікту: «важливо вести війну з огляду на мир, який ви бажаєте... та пам'ятати визначення війни Ф.Клаузевіцем як «продовження політики іншими засобами» [364, 366]. Стратегією держави (grand strategy – авт.) має поєднувати використання збройної сили з іншими інструментами сили держави [364, 31]. На важливості невоєнних засобів у реалізації стратегії наголошував і представник геостратегічної школи А. Мехем. Для нього стратегічні аргументи базувались на політекономії - оскільки морська торгівля була важлива для національного розвитку, то домінування на морі визнавалось необхідним для реалізації національних інтересів [404, 39].

У першій половині XX ст. у політологічній і воєнній науці відбувається становлення підходу до стратегії держави як виду діяльності, який полягає «в мобілізації і застосуванні національного потенціалу та ресурсів союзників і, коли можливо, нейтральних країн, задля досягнення цілей національної

політики у військовий час» [337, 3]. Як зазначив Г. Лідделл, стратегії держави (*grand strategy* – авт.) «практично є синонімом політики, яка визначає ведення війни» [364, 83].

Після другої світової війни, внаслідок революційних змін у засобах ведення війни, стратегічні дослідження концентруються не стільки на тому, як використовувати збройні сили, а на застосуванні інструментів сили держави в її зовнішній політиці. Т. Шеллінг визначає стратегію не як ефективне використання сили, а як «застосування потенційної сили» [404, 43]. Стратегія не лише покликана підготувати державу до війни, а потім реалізовувати цю підготовку, її завданням стає також використання широкого інструментарію засобів силової політики. Отже, стратегія зосереджується на пошуку методології та сценаріях розвитку ситуації. Оскільки міждержавне протистояння охоплює всі сфери, то і стратегія також має бути всеосяжною та включати економічну, політичну, дипломатичну і воєнну складові.

Стратегія стає містком між реальністю і бажаним майбутнім та реалізується задля просування певної мети, часто визначеної як національний інтерес. Представники реалістського напрямку дослідження міжнародних відносин розглядають стратегію як спосіб використання внутрішніх і міжнародних ресурсів для досягнення безпеки держави. Оскільки головним мотивом діяльності держави в світовій політиці є гарантування власної безпеки, то зовнішньополітична стратегія «повинна брати до уваги всі ресурси, які наявні у розпорядженні держави. і намагатись використати їх ефективно для досягнення безпеки як під час війни, так і миру» [319, 289]. У цьому розумінні поняття стратегія означає «вибір генеральної лінії, яка найкоротшим шляхом веде до поставленої мети, а також є засобом досягнення цієї мети» [183, 468].

Після того, як окреслено характеристики стратегії держави, потрібно з'ясувати місце геостратегії в структурі зовнішньої політики.

Зовнішньополітичну стратегію прийнято розділяти на кілька рівнів, найвищим з яких є національна стратегія (*grand strategy*). Національна стратегія узагальнює національне бачення розвитку, використання і координації всіх інструментів сили для досягнення загальних стратегічних цілей: забезпечення національної безпеки, досягнення національного економічного процвітання, просування національних цінностей. Стратегії нижчого рівня: геополітична стратегія, національна стратегія безпеки, воєнна стратегія та ін., підпорядковуються завданням національної стратегії і конкретизують її. На основі цих стратегій і цілей національної політики створюються стратегії за окремими напрямками і відомствами [429, 10-11].

Геостратегії, яка структурно підпорядкована національній стратегії, відводиться особлива роль, оскільки визначає взаємодію з іншими державами з питань «великої політики» і безпеки держави. Як зазначає американський політолог З. Бжезінський, для визначення поняття геостратегії потрібно геополітичні міркування поєднати із стратегічними: «якщо термін стратегія означає послідовне і сплановане використання заходів для досягнення провідної мети, чи життєво важливих ресурсів військового значення; геополітика визначається як поєднання географічних і політичних факторів, які визначають умови держави чи регіону і наголошує на впливові географії на політику, то визначення геостратегії можна сформулювати як «використання сили держави для досягнення геополітичних цілей, враховуючи реалії міжнародної силової гри» [298, xiv].

Геостратегічний процес формується політичним керівництвом, яке визначає, яким чином використовувати наявний силовий потенціал для здійснення контролю над середовищем і географічними просторами у відповідності до державної політики [366]. Для реалізації цієї мети геостратегія визначає широке коло цілей і напрямків для використання всіх інструментів сили, які є в розпорядженні держави. Геостратегія реалізує як постійні національні інтереси, які є наслідком анархічної природи

міжнародних відносин і полягають у необхідності гарантування виживання держави, так і змінні, що постають у результат дії внутрішнього і зовнішнього середовища. Постановка цілей геостратегії направлена на взаємодію з іншими країнами, а отже здатність їх реалізації залежить від спроможності впливу та дії системних чинники, як то структура регіональної і світової політичної системи, баланс сил тощо.

Виявлення місця геостратегії в системі стратегічних цілей держави дає змогу перейти до з'ясування структури геостратегії Росії на українському напрямку, зокрема розглянути цілі, геополітичні концепції, ресурси. На інших складових геостратегічного процесу Росії стосовно України, таких як характеристики зовнішнього та внутрішнього середовища [329, 69], ми детально зупинимось у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

На нормативному рівні геостратегічні цілі Росії стосовно України викладені в Концепції національної безпеки [110], Концепції зовнішньої політики [109], Воєнній доктрині Російської Федерації [39], публічних виступах офіційних осіб, які представляють Росію в міжнародних відносинах [101 - 106], [166], [197 - 201], [203 - 209], [210 - 212]. Однак, як правило, більшість геостратегічних цілей нормативно не закріплюються і публічно не обговорюються.

Концепція національної безпеки, затверджена в 2000 р. президентом Російської Федерації, виходить з необхідності «посилення позиції Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатопольного світу», та надає першочергового значення розвитку відносин з країнами СНД. У концепції сформульовано ряд вихідних позицій, які становлять основу зовнішньополітичного курсу Росії, зокрема визнається, що до основних пріоритетів належать зацікавленість Росії в збереженні і посиленні багатосторонніх структур безпеки, перш за все ООН і ОБСЄ, збереження статусу постійного члена в Раді Безпеки ООН та прагнення збільшення ролі ОБСЄ як альтернативи зростаючій ролі НАТО.

Росія прагне зберегти атрибути великодержавного статусу та зменшити негативні наслідки різкого скорочення свого силового потенціалу. У нормативних документах задекларовано занепокоєння посиленням НАТО, розширенням її на схід та можливою появою в безпосередній близькості з російськими кордонами іноземних військових баз. Безумовним геостратегічним пріоритетом Росії виступає посилення інтеграційних процесів з Україною, що є однією з умов протидії загрозам, з якими стикається Росія в міжнародному стратегічному середовищі.

Концепція національної безпеки виходить з конфліктного характеру відносин на українському напрямку, який проявляється в намаганні інших держав протидіяти укріпленню позиції Російської Федерації як одного з впливових центрів багатопольярного світу, завадити реалізації її національних інтересів у цьому регіоні.

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, затверджена 2000 р., конкретизує зовнішньополітичні завдання, окреслені в Концепції національної безпеки. По-перше, пріоритетним визнається підпорядкування завданням національної безпеки багатосторонньої і двосторонньої співпраці з Україною, відносини з якою мають будуватись на основі її готовності враховувати інтереси РФ, включно із забезпеченням прав «співвітчизників». В основу інтеграції в СНД покладено концепцію різношвидкісної і різнорівневої інтеграції.

Великі надії в зовнішньополітичній концепції покладаються на взаємодію з ЄС і його членами, відносини з якими розглядаються як важливий ресурс для відстоювання Росією національних інтересів в європейських і світових справах. Водночас відмічається, що за низкою параметрів сучасні політичні і воєнні установки НАТО не співпадають з інтересами безпеки Росії, зокрема положення нової стратегічної концепції, в якій зазначається, що НАТО не виключає можливості ведення силових операцій поза зоною своєї відповідальності без санкцій Ради Безпеки ООН.

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації вказує на ще один важливий геополітичний інтерес, що визначає її поведінку на українському напрямку, а саме зацікавленість у пошуку нових маршрутів енергоносіїв у «Великому Середземномор'ї, який об'єднує Чорноморський регіон, басейн Каспійського моря, Близький Схід» [109]. Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, затверджена президентом РФ Д. Медведєвим 12 липня 2008 р., яка доповняє і розвиває положення попередньої концепції, вказує на необхідність перебудови (зокрема створення системи безпеки та основі ініційованого Договору про колективну безпеку), а не закріплення наявних стратегічних відносин в регіоні. Саме тому, у Концепції міститься положення про «негативне ставлення до планів включення до складу альянсу (НАТО – авт.) України». Крім того, як зазначається, це «порушує принцип рівної безпеки, веде до появи нових розділових ліній в Європі і суперечить завданням підвищення ефективності спільних зусиль з пошуку відповідей на реальні виклики сучасності»*.

Воєнна доктрина Російської Федерації, яка охоплює військово-стратегічні питання геополітичного курсу, виходить з низької ймовірності прямої воєнної загрози в традиційних формах проти Росії і її союзників та підкреслює роль ядерного потенціалу як інструмента протидії. Серед основних зовнішніх загроз доктрина вказує на спроби ігнорувати інтереси Російської Федерації у вирішенні проблем міжнародної безпеки та протидію становленню її як одного з впливових центрів багатопольярного світу, а також створення (нарощування) угруповань військ (сил), яке призводить до порушення наявного балансу сил. Відповідно до Воєнної доктрини РФ, до складу нових загроз безпеці РФ у галузі морської діяльності віднесено і

* Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации Д.А.Медведевым 12 июля 2008 г. Режим доступа: <http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/d48737161a0bc944c32574870048d8f7?OpenDocument>

неврегульованість цілого ряду міжнародно-правових питань. Це стосується, у першу чергу, правового статусу Азовського і Чорного морів, наявності територіальних претензій з боку деяких держав [39].

Наступний структурний рівень геостратегії Росії стосовно України становлять геостратегічні концепції, які визначають спосіб досягнення цілей із застосуванням інструментів сили. Стратегічні концепції є основою стратегії і часто ці терміни або підмінюються, або окремі концепції дають назву певним стратегіям. Для досягання цілей стратегії зазвичай потрібно декілька різних і багаторівневих концепцій, які дозволяють досягти бажаного результату.

В досліджуваний період концепція «ближнього зарубіжжя» лягла в основу визначення геостратегії Росії стосовно України. Також ми можемо констатувати низку інших концептуальних побудов зовнішньої політики Росії, зокрема концепцію А. Козирева [101 - 106], концепцію «єдиного європейського дому» [289], доктрину Є. Примакова [203 - 209], концепцію прагматизму [239 - 242], концепцію ліберальної імперії [274] та ін., які різною мірою впливали на реалізацію геостратегії Росії стосовно України.

Незважаючи на те, що представники політичної еліти Росії мали різні бачення цілей і підходів до визначення відносин з Україною, більшість погоджувалась, що політика Росії повинна орієнтуватись на тісні зв'язки, економічні та військові, з колишніми країнами СРСР, тобто «ближнім зарубіжжям». Введення терміну «ближнє зарубіжжя» було обумовлено двома обставинами. По-перше, він, як зазначає німецька дослідниця О. Александрова, мав підкреслити особливі відносини Росії із цими країнами, за якими визнавалась лише обмежена незалежність і суверенітет: «З самого початку це було скоріше політичне ніж географічне позначення: у той час, коли Фінляндія і Польща, які безпосередньо мають спільний кордон з Російською Федерацією, позначені як далеке зарубіжжя, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан і Туркменістан, які не мають спільних кордонів з

РФ були віднесені до «ближнього зарубіжжя» [1, 118]. По-друге, виникла потреба в координації інституційних механізмів на території колишнього СРСР після відмови в свій час Латвії, Литви, Естонії, Грузії, Азербайджану від членства в СНД [1, 119]*.

Розробляючи концепцію «ближнього зарубіжжя» представники російської зовнішньополітичної еліти використовують категорії «життєво важливий інтерес», «зона впливу», «зона виключних інтересів», вказуючи, що Росія, як велика держава, має право захищати свої «інтереси в цьому регіоні. Концепція «ближнього зарубіжжя» виходила з необхідності реінтеграції пострадянського простору, при чому вся система міждержавних органів, що утворюється на пострадянському просторі, мала неодмінно реалізовувати інтереси Росії і знаходитись під її контролем. Головною метою російської геостратегії у «ближньому зарубіжжі» визначається необхідність утримувати Україну у своїй зоні впливу, використовуючи економічні, політичні і військові засоби впливу [239 - 240].

Найважливіші завдання і цілі російської політики в «ближньому зарубіжжі» визначались у Основних положеннях концепції зовнішньої політики РФ 1993 р. [170] та Основних положеннях воєнної доктрини [169]. Основні положення концепції зовнішньої політики Російської Федерації підсилили акцент на підтримання цілісності простору СНД. Налагодження стійких позитивних взаємовідносин з країнами Співдружності задля забезпечення пріоритетних військово-політичних і економічних інтересів Росії було оголошено головним змістом російської зовнішньої політики поряд із завданням збереження її позицій як великої держави.

Поміж країн «ближнього зарубіжжя», як зазначає український дослідник Г. Перепелиця, Україна посідає чільне місце серед «насамперед тому, що є не тільки найбільш могутньою в економічному і військово-

* Після виведення російських військ із Естонії, Латвії і Литви до цих країн більше не вживається термін «ближнє зарубіжжя».

технічному відношенні, але і тому, що на її території мешкає майже половина росіян близького зарубіжжя (понад 11 мільйонів). Крім того, саме Україна, як незалежна суверенна держава, ставить під сумнів легітимність існування Росії, оскільки існування першої розриває історичний зв'язок між Київською Руссю і сучасною Росією, підриває претензії останньої на наддержаву» [185, 146-147].

Концепт «ближнього зарубіжжя» мав сприяти подоланню багатьма росіянами складності сприймання України як іноземної держави, яка, на думку переважної більшості представників російської еліти, повинна належати до Росії. Крім того, присутність значної кількості етнічних росіян і економічна взаємозалежність робили відмінність між зовнішньою і внутрішньою політикою щодо України досить ілюзорною. Так, незважаючи на те, що україно-російська угода 1990 р. підтвердила існуючі на той час кордони між двома республіками [60], територіальні претензії Росії відновились як тільки Україна здобула повну незалежність. Найбільш проблематичними питаннями стали статус Криму і Севастополя. Пізніше російська сторона наполягала, щоб згода Росії визнати Україну в наявних кордонах мала наслідком повну інтеграцію України в СНД і дружнє ставлення до Росії. Москва також зволікала з демаркацією внутрішніх кордонів СНД, примушуючи Україну погодитись на спільний захист «зовнішніх кордонів» СНД.

Шукаючи шляхи утримання України в своїй зоні впливу та намагаючись уникнути регіональної конкуренції, Росія наполягла на відмові України від ядерного арсеналу та дала офіційні гарантії непорушності українських кордонів на основі Трьохсторонньої домовленості (Україна-Росія-Сполучені Штати) від 14 січня 1994 р. і Будапештської декларації від 5 грудня 1994 р. [282, 255-256]. Російський уряд відмовився також від підтримки кримських сепаратистів. Як вважають деякі іноземні спостерігачі, Росія, використовуючи тактику «доброго і злого полісмена», пішла на

підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 р., який фіксував «непорушність існуючих кордонів» [59]. Ця домовленість не отримала повної підтримки російської еліти. Стратегічне партнерство між Україною і Росією, включене в тіло Договору, як зазначає Г. Перепелиця, було вмотивоване реінтеграційним процесом. Причому, якщо Україна акцентує увагу на економічній реінтеграції, то Росія, навпаки, на реінтеграції політичній та військовій [185, 145].

Російські спроби побудувати відносини з Україною на основі концепції спільного геополітичного простору були в якійсь мірі пов'язані з комплексом, який отримав у літературі назву «спокуса інтеграцією» (integrationist temptation), термін введений американським політологом Ш.Гарнеттом. Він зазначає, що Росія, використовуючи потенціал «ближнього зарубіжжя», сподівалась на посилення своєї ролі в міжнародних справах шляхом перебирання на себе ролі центра співтовариства пострадянських країн [323].

Зусилля Росії отримати особливу роль у «ближньому зарубіжжі» пов'язані також зі зростаючими внутрішніми вимогами відновлення величї країни та з претензіями на статус світової держави. Російське домінування в «ближньому зарубіжжі» розглядається як необхідний атрибут великодержавного статусу Росії: якщо Росія збереже провідне становище в пострадянському просторі, то це стане основою її світового статусу; якщо ж Росія зазнає невдачі, російський вплив на глобальну політику надзвичайно скоротиться [165, 4]. Таким чином, геостратегічні цілі щодо України в рамках концепції «ближнього зарубіжжя» підпорядковані більш ширшим геостратегічним завданням, які ставить перед собою Росія.

Окреслюючи третій структурний елемент російської геостратегії стосовно України – ресурси, потрібно відмітити, що тут присутній класичний випадок асиметричних відносин. Так, Росія переважає Україну за територією більше ніж у 28 разів (17 075 тис. км.² до 604 тис. км.²), за ВВП - у

4,7 разів (1,408 трлн. дол. США до 299,1 млрд. дол. США з паритетом купівельної спроможності*), за кількістю населення - у 3 рази (143,420 млн. осіб до 47,425 млн. осіб) [189, 343]. Військова могутність звичайних збройних сил Росії в 5 разів перевищує могутність Збройних сил України. Маючи щорічні військові витрати бюджету на суму в 18 млрд. доларів, РФ утримує армію чисельністю в 1 млн. 134 тис. чол.; на її озброєнні знаходиться 512 стратегічних ракетних комплексів, що здатні нести 1808 ядерних боєзарядів, а також близько 2800 бойових літаків, 21 тис. танків, 20 тис. артилерійських систем, 9,5 тис. кораблів, 53 підводних човни тощо [261, 484].

Росія володіє значними запасами енергоресурсів та є важливим їх постачальником. Україна залежить від російського (28% від загального обсягу споживання) та туркменського (48-50%) газу, що закуплений і постачається як російська продукція. Водночас 70 % російських поставок газу в Європу проходить територією України [261, 486]. Особливо чітко дисбаланс у відносинах Росії і України простежується у сфері торговельно-економічних відносин. Частка Росії в торговельних зовнішньоекономічних відносинах України складає близько 34%, тоді як частка України у відповідному товарообігу Росії не перевищує 6%. Такий дисбаланс простежується й у співвідношенні експорту й імпорту. Частка імпорту товарів з Росії становить близько 38%, тоді як експорт української продукції до Росії не перевищує 18% у сукупному експорті України. Частка ж України в загальному обсязі імпорту Росії складає близько 7%, тоді як в обсязі експорту - тільки 5,5%. [189, 343-344].

Така асиметрія відносин, окрім прямого впливу на можливості реалізації геостратегії Росії стосовно України, також призводить до дисбалансу зовнішньополітичних інтересів двох країн та «диспаритету претензій обох держав на їх місце та роль у системі міжнародних відносин», - зазначає Г.

* Дані на 2004 р. – авт.

Перепелиця [189, 344]. Вказуючи на значний дисбаланс потенціалів двох сторін, ми свідомі того, що не існує прямого зв'язку між військовою могутністю, економічною потужністю, розміром території і геостратегічною поведінкою. Ресурси складають потенціал для реалізації геостратегії, ефективність якої залежить від умов зовнішнього та внутрішнього середовища.

Для зовнішнього середовища провідне значення має стан та розподіл сил у регіональній і міжнародній політичній системі*. Внутрішнє середовище формування геостратегії визначається впливом (геополітичної) ідеології і культури, які опосередковують сприйняття зовнішнього світу політичними лідерами. Розробники стратегії є носіями ідеологічних і культурних переконань і цінностей щодо стратегічного оточення і шляхів його формування. Саме тому стратеги, які дивляться на світ через перспективу реалізму, лібералізму чи конструктивізму, матимуть різні погляди на проблему, пріоритети і «ймовірно використовуватимуть різні стратегічні підходи» [405, 54].

Необхідною передумовою для з'ясування дії мотивів зовнішнього і внутрішнього середовища на геостратегію Росії стосовно України є наявність теоретичного підходу, який би дозволяв співіснування традиційних геополітичних факторів (силова політика, безпека) та інших мотивів поведінки на міжнародній арені. На думку дисертанта, поєднання теоретико-методологічних положень двох «великих теорій» міжнародних відносин: лібералізму і реалізму в сукупності їх модифікацій створюють широку теоретичну систему координат цілей і завдань геостратегії Росії. На основі реалістської концепції максимізації сили ми формуємо припущення про існування багатьох взаємопов'язаних інтересів при визначенні геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України. З метою їх системного

* Вплив структури сучасної світової системи на геостратегію Росії щодо України розглядається в наступному підрозділі дисертаційного дослідження.

поєднання в дослідженні обрано теоретичний інструментарій неореалістських підходів: структурного і неокласичного реалізму, які допускають пояснювальні фактори як на рівні міжнародної системи, так і на рівні держави.

Проаналізувавши структуру геостратегії Росії на українському напрямку можемо зробити такі висновки:

- простежено становлення стратегічного процесу, показано концептуальний перехід від воєнної до загальної стратегії держави, яка включає широке коло інструментів сили держави задля просування певної мети, часто визначеної як національний інтерес;
- визначено місце геостратегії в національній стратегії, зокрема зазначено, що геостратегія структурно підпорядкована національній стратегії та направлена на взаємодію з іншими державами в питанні «великої політики» і безпеки;
- показано структуру геостратегії Росії, виокремлено основні складові елементи геостратегічного процесу Росії; проаналізовано доктринальні основи геостратегічних цілей Росії стосовно України;
- з'ясовано, що в основу формування геостратегічного курсу Росії стосовно України покладена концепція «ближнього зарубіжжя», відмічено підпорядкований характер геостратегічних цілей Росії стосовно України іншим зовнішньополітичним завданням, що обумовлює необхідність залучення геостратегічних концепцій інших рівнів і напрямків;
- вказано на дисбаланс потенціалів двох сторін і перевагу Росії в матеріальних ресурсах для реалізації геостратегії, зазначено відсутність прямої залежності між матеріальними ресурсами і силою держави, на цій основі підкреслено важливість врахування

характеру внутрішнього і зовнішнього середовища формування геостратегії Росії стосовно України.

- виявлено потребу з'ясування характеристик внутрішнього і зовнішнього середовища геостратегії Росії стосовно України та необхідність побудови теоретичної моделі, яка б дозволяла враховувати вплив внутрішніх і зовнішніх чинників.

2.2. Системні мотиви формування геостратегічних пріоритетів

Традиційно геополітичний підхід пояснює зовнішньополітичну поведінку держав детермінуючим впливом зовнішніх чинників: графічним середовищем, співвідношенням сил тощо. Відповідно до гіпотези дослідження ми виходимо з того, що не лише відносини Росії з великими державами, прагнення збільшити відносну силу задля максимізації безпеки, визначають геостратегічний курс Росії стосовно України. Особливого значення набуває з'ясування ролі системних чинників, які впливають на формування геостратегічних цілей, визначають геостратегічну поведінку, обумовлюють результат геостратегічної взаємодії.

Теоретичну основу з'ясування ролі зовнішнього середовища у формуванні геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України складають концепції структурного реалізму (неореалізму). Неореалізм виробив низку вихідних принципів, які пояснюють поведінку держав на міжнародній арені [423 - 425]:

1. Геостратегічні пріоритети держави формуються за умов анархічної природи міжнародних відносин, що зумовлює необхідність самостійно піклуватись про власну безпеку;
2. Реалізуючи свій національний інтерес, держава природно вступає в конкуренцію з іншими державами, оскільки потрапляє в ситуацію дилеми безпеки, яка змушує збільшувати силу, щоб бути в змозі протистояти іншим. Це в свою чергу призводить або до ситуативної

співпраці, або конфлікту. Держави не можуть покладатись на допомогу інших, навіть коли вони поділяють спільну ідеологію чи політичні цінності;

3. Міжнародна система і її структура обмежують поведінку держав і впливають на баланс сил, однак не визначають зовнішню політику. Неореалізм виходить з можливості вибору, який залежить від відповіді великих держав на зміни в розподілі сил на світовій арені;

4. Міжнародні системи різняться між собою кількістю великих держав, а великі держави - наявним у них владним потенціалом;

5. Держава може змінити свій статус у міжнародній системі, збільшивши свій потенціал, або така зміна відбувається внаслідок трансформації самої системи. Розподіл сил між елементами структури має велике значення, однак влада не є ціллю, а виступає як засіб досягнення безпеки;

6. Зростання сили держави веде до збільшення суперництва з іншими великими державами, якщо потенціал держави зменшується, вона стає менш конфліктною;

7. Вплив великої держави на міжнародну політику призводить до того, що інші утворюють їй протипагу, щоб забезпечити рівновагу в системі. Однополярність на рівні світової системи чи підсистем міжнародних відносин є перехідним етапом, оскільки стимулює т. з. рівноправні великі держави до посилення їх позицій і намагання отримати статус великої держави.

Основоположник структурного реалізму К. Уолтц наголошує на максимізації безпеки, як основній умові самозбереження держави, оскільки за анархічної природи кожна держава вимушена покладатись на власні сили. Саме тому безпека держави становить першочергове завдання її геостратегії і є основою для визначення національних інтересів [424]. Таким чином, геостратегічні пріоритети Росії стосовно України, а також спроможність їх

реалізації будуть визначатись позицією двох держав у структурі світової політичної системи та стратегічним середовищем, основною характеристикою якого є наявний розподіл сил.

Сьогодні ми спостерігаємо виключну одностайність щодо поглядів на владну структуру світової політичної системи [357], [374, 227]. З розпадом СРСР зникла не лише біполярна структура, в якій Москва була одним з двох геополітичних центрів, але й відбулася кардинальна зміна силового потенціалу Росії в порівнянні з СРСР. Становище Російської Федерації в структурі світової політичної системи різко погіршилось, хоча вона й зберегла деякі ознаки статусу великої держави, зокрема місце постійного члена в Раді Безпеки ООН та ядерну зброю. Утворення України на теренах колишнього СРСР змінило світову і регіональну геополітичні карти і, як зазначає Зб. Бжезінський, за своєю важливістю не поступається об'єднанню Німеччини, оскільки трансформувало європейський геополітичний розподіл сил та геополітичну конфігурацію в цілому» [302, 3].

Зміщення сили у структурі системи міжнародних відносин на користь Заходу, означало становлення одного полюсу сили на чолі із США та їх союзниками. Таким чином, російська геостратегія щодо України реалізується в умовах однополярної системи міжнародних відносин, яку структурна теорія розглядає як найменш стійку, однак у короткостроковій перспективі не бачить можливості для її зміни. Як зазначає К. Уолтц, США становлять єдиний полюс системі і не мають стримуючого чинника, оскільки жодна держава або коаліція держав не можуть становити загрозу для її безпеки. Претендентами на роль великих держав, спроможних збалансувати вплив США є «ЄС або Німеччина на чолі коаліції, Китай, Японія і в більш віддаленій перспективі Росія» [423, 30].

Об'єктивно, що можливість геостратегічних дій Росії стосовно України обмежена інтересами наддержави, яка зацікавлена в наявному статус-кво в світі і регіоні. Саме тому «Захід має зобов'язання переконати Росію

відмовитись від її намагання домінувати над сусідами... Якщо Росія добре почуватиметься в своїх теперішніх кордонах, її відносини з навколишнім світом значно покращаться, однак, якщо реформи зроблять Росію сильнішою і вона повернеться до політики гегемонії, чого бояться більшість з її сусідів, неодмінно виникне конфронтація зразка холодної війни» - зазначає Г. Кіссінджер [352, 77].

Росія, значно поступаючись у відносній силі, обрала стратегію пристосування, а не балансування з провідною державою і оборонним блоком НАТО. Росія не може дозволити конфронтацію, оскільки не має для цього необхідних силових ресурсів. Для порівняння військові витрати Росія складають 1/26 оборонного бюджету США. З часу розпаду СРСР ВВП США збільшився на 30%, ВВП Росії (в кордонах РФ) скоротився на 40% [83, 62]. Як зазначив американський дослідник Дж. Вілл, «російський президент Владимир Путін прагне бути президентом наддержави, однак ВВП Росії не на багато більший ніж економічне виробництво регіону Лос-Анджелес» [428, 72].

Росія вимушена пристосовуватись до нової геостратегічної ролі, яка з огляду на структурні чинники стримування не передбачає значних геостратегічних проектів. «...Росія можливо не задоволена американським домінуванням у світовому порядку, однак вона вірить у те, що може бути успішною за сучасних правил гри» [369, 13]. Такому характеру центросилових відносин сприяє і зацікавленість наддержави в покращенні відносин з Росією та залучення її до вирішення проблем світової політики. Саме тому багато представників реалістської парадигми виступають проти приєднання України до НАТО, оскільки, як вказує Г. Кіссінджер, це «створює нові розподільчі лінії в Європі, примушуючи об'єднуватись тих, хто залишився, і не матиме жодної логічної кінцевої зупинки на захід від Росії [352, 76].

Наявний розподіл силового потенціалу в світовій системі призводить до того, що попри заяви багатьох російських політиків, відносини Росія – НАТО (Росія - США) не виглядають сьогодні конфронтаційними. Занепокоєння Росії можливим вступом України до НАТО викликане не структурною природою протистояння Росія – НАТО, основою якого є мотив безпеки, а іншими чинниками, які знаходяться поза пояснювальною моделлю структурного реалізму.

Росія, обравши тактику прилаштування - долучившись до роботи НАТО, прагнучи створити спільний економічний простір з ЄС, вступити до СОТ, співпрацювати в протидії тероризму - продовжує проголошувати досить амбітні геостратегічні цілі на українському напрямку, зокрема збереження України в сфері впливу, протидію приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО тощо. На підтвердження серйозності намірів ці положення інкорпуються в нормативні документи, які регулюють зовнішньополітичну активність Росії [109]. Очевидно, що пошук причин, які лежать в основі такої поведінки Росії варто шукати поза мотивами імперативів безпеки.

Перед тим, як перейти до потенційних геостратегічних інтересів Росії, які не обумовлені потребами безпеки, що буде зроблено в наступному підрозділі роботи, варто зосередитись на аналізі джерел вироблення геостратегії Росії стосовно України на основі неореалістських теорії структуралізму і концепції середньої держави.

Росія і Україна посідають різні сходинки в ієрархічній структурі міжнародних відносин, тому вплив системного чинника буде зумовлювати їх різні геостратегічні пріоритети. Залежно від національної могутності та претензій держав, а також місця в ієрархії міжнародних відносин, усі держави прийнято поділяти на наддержави, великі, середні, малі й мікродержави [270, 117]. Разом з тим, ми повинні зазначити, що об'єктивних критеріїв визначення місця держави в світовій ієрархії не існує. Поміж різноманітних параметрів відносної сили (кількість населення, ВВП,

територія та ін.) неореалізм виділяє військовий потенціал як найбільш суттєвий для гарантування безпеки держави в анархічному світі.

Приналежність Росії і України до певних категорій держав визначить рівень їх геополітичної залученості та спроможність реалізовувати геостратегічні інтереси. Крім того, питання місця держави в світовій політиці має і зворотній вплив - «визначаючи своє місце в ієрархії держав і місце інших дієвих осіб на світовій арені, державні діячі, еліти створюють тим самим основу для зовнішньополітичного і воєнно-політичного планування» [107, 37].

У науковому середовищі склалась практична однотайність щодо класифікації Росії і України за типом держав. Росію класифікують як велику регіональну державу [352, 25], [107], [340] або майбутню велику державу [424]. Як зазначає Г. Перепелиця, - «сьогодні можна вважати, що Росія посилює своє домінування ...це водночас дає підстави стверджувати, що Росія має значні шанси перетворитися із середньої держави, якою вона стала після розпаду СРСР, на велику державу, яка чинитиме значний вплив на весь Європейський континент» [187, 28]. Становище Росії в світовій політичній системі як регіональної держави вказує на межі її геостратегічної зацікавленості, ресурси, які є в її розпорядженні для реалізації своїх інтересів, обмежуючі фактори стратегічного середовища та визначає рівень претензій.

Росія прагне закріпитись у системі міжнародних відносин як велика держава та претендує на регіональне лідерство і панування в регіоні, а також декларує прагнення до створення т. з. «багатополярного світу». Основною проблемою, яка постає перед регіональними лідерами в їх претензії на роль геополітичних центрів, як зазначає Г. Перепелиця є недостатня геополітична вага. Росія намагається вирішити цю проблему вдаючись до збирання «своїх ісконних земель». Це веде до послаблення, а то і позбавлення середніх і малих країн державного суверенітету, оскільки передбачає або приєднання

цих країн до складу країн - лідерів, або створення наддержавного утворення, яке перебирає на себе функції суверенної держави [187, 27].

Україну зазвичай відносять до середніх держав з регіональною зовнішньою політикою. «Якщо проаналізувати національні інтереси України, задекларовані в офіційних документах, то вони мають яскраво виражений внутрішній характер з певними ознаками регіоналізму...Спрямованість національних інтересів на внутрішні потреби продукує регіоналістську зовнішню політику», - стверджує Г.Перепелиця [187, 28]. Середні держави здатні чинити певний вплив на своє близьке оточення, але такий вплив не виходить за межі одного регіону. Таким чином, претензії середніх держав мають регіональний вимір і пов'язані із забезпеченням певного впливу на близьке міжнародне оточення або на суміжні субрегіони [270, 177].

Неореалізм вказує на обумовленість інтересів держав структурою регіональної і світової політичної системи, тому віднесення України до категорії середніх, а Російської Федерації - великих регіональних держав, служить концептуальною передумовою неминучих розходжень безпекових інтересів кожної з них. «Боротьба різних підходів до глобального і регіонального світового порядку посилюється конкуренцією відносно субрегіонального співвідношення сил і структур безпеки. Інтереси безпеки двох країн (України і Росії – авт.) тут ще менше співпадають. Це стосується перш за все Ташкентського пакту, НАТО, миротворчих функцій Росії на теренах СНД», - зазначають українські дослідники В.М. Чумак, Є.Є. Камінський, В. А. Чумак [275, 10].

З точки зору структуралізму для Росії Україна постає як потенційна перепона на шляху досягнення бажаного становища в світовій політичній системі. Прагнення утримати провідні позиції в сусідніх регіонах вимагає від Росії протистояти не тільки провідними світовим гравцям, але й не допустити зростання потенціалу внутрішніх регіональних гравців, зокрема України. «Ми не зацікавлені, щоб на території колишнього Союзу домінував будь-хто,

особливо у військово-політичній сфері. Ми не зацікавлені, щоб будь-яка держава відігравала роль буферної країни», так окреслив президент Росії Б. Єльцин бачення геостратегічних пріоритетів у 1997 р. [66, 2].

Як основу для з'ясування фактору України для геостратегічних цілей Росії, доцільно застосувати теорію середньої держави. На думку Л. Нік, Д. Гей, Р. Гані, роль середньої держави в світовій політиці є значно ширшою, а ніж її власні сприйняття. Середні держави намагаються підтримувати міжнародний порядок через створення і роботу в коаліціях, стають посередниками при врегулюванні міжнародних конфліктів. «Імперативом є те, що середні держави мають відповідальність і колективну здатність захищати міжнародний порядок від тих, хто йому загрожує, коли великі держави не бажають, а менші держави не можуть» [378, 225]. Таким чином, Україна є стратегічно важливим чинником стабільності і безпеки в Європі. У цьому контексті ми можемо констатувати природне співпадіння інтересів України і зовнішніх регіональних гравців, особливо США, зацікавлених у збереженні існуючого статус-кво в регіоні.

Концептуальним узагальненням взаємодії імперативів діяльності середньої держави (України), великої держави (Росія) та наддержави є концепція «геополітичних центрів» З.Бжезінського [15 - 16], [296 - 299], [301 - 302] «регіональних держав другого рівня» С. Гантінгтона [339 - 340], та розуміння Г. Кіссінджера стратегії балансу сил [93], [352].

Основу геополітичної концепції З. Бжезінського складає боротьба держав за домінування над євразійським континентом, який залишається центром світової могутності [15, 11]. Мотиви і діяльність держав залежать від їх відносного потенціалу і балансу сил між ними. Виходячи із цієї методологічної установки З. Бжезінський відносить Росію до категорії геостратегічно діючих держав поряд з Францією, Німеччиною, Китаєм та Індією. Україна класифікується як геополітично важливий центр, значення якого визначається місцезнаходженням і наслідками потенційної вразливості

для дій з боку геостратегічно діючих держав. «Без України Росія перестасе бути євразійською імперією... Однак, якщо Москва поверне собі контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і великими ресурсами, а також виходом до Чорного моря, то Росія автоматично одержить можливість перетворитися на могутню імперську державу, що простягнеться в Європі і Азії», - зазначає З. Бжезінський [15, 62]. За такої теоретичної моделі геостратегічні пріоритети Росії формуються під впливом зовнішніх чинників, які визначаються розподілом сил і силовою політикою провідних потуг в Євразії.

Керуючись потребами рівноваги сучасної міжнародної системи Г. Кіссінджер наголошує на важливості Росії як одного з регіональних центрів сили для міжнародного світового порядку, побудованого на основі балансу між США, об'єднаною Європою, Росією, Китаєм, Японією, Індією та багатьма середніми і невеликими країнами [93, 15]. Проводячи історичні паралелі сучасного геополітичного стану і геостратегічних пріоритетів Росії Г. Кіссінджер вказує, що сучасна геостратегія Росії краще зрозуміла за аналогією періоду після поразки в Кримській війні 1856 р. Як і тоді сучасна Росія потребує відновлення економіки та статусу великої держави. Така «горчаківська» геостратегія Росії в сучасних умовах вимагатиме співробітництва з США, а також, якщо необхідно, побудови центрів протидії разом з Європою та Китаєм, встановлення нових зв'язків у сфері безпеки з Європою [352, 313]. Отже, геостратегія Росії стосовно України залежатиме від того, наскільки Росія буде в змозі модифікувати своє традиційне визначення безпеки та подолати міф про «месіанське призначення», в якому Україні відводиться щільна роль «з огляду на місце хрещення Русі, яке відбулося саме на київських пагорбах» [93, 743].

Модель геостратегічної поведінки Росії стосовно України в рамках концепції С. Гантінгтона виглядає як взаємодія великої держави (Росія) і регіональною державою (Україна), при цьому структура міжнародної

системи визначає їх інтереси як суперечливі, оскільки велика держава прагне поширити свій вплив на сусідню регіональну державу, інтереси якої, у свою чергу, співпадають з інтересами наддержави (США), зацікавленої в збереженні статус-кво [340].

Застосовуючи теоретичні положення структурного реалізму до дослідження геостратегічної поведінки Росії, потрібно зробити ряд застережень, які суттєво вплинуть на наше розуміння джерел формування геостратегічних пріоритетів на українському напрямку. Визнаючи максимізацію безпеки як основний мотив поведінки держави, структурний реалізм не пояснює дію інших зовнішніх мотивів, зокрема значення економічної складової чи мотивів статусу; крім того, не враховує дію внутрішніх чинників. Як показують результати емпіричного аналізу дія цих мотивів на відносини України та Росії в досліджуваний період була суттєвою. Також потребують уточнення характеристики системи, в якій відбувається формування геостратегії Росії стосовно України. Регіональна система, яка впливає на визначення геополітичних пріоритетів Росії стосовно України включає підсистему, де шляхом спільності основних стратегічних інтересів, цінностей та інтеграції принцип анархічності втратив свою дієвість, вказує Г. Кіссінджер [340]. Як наслідок, представникам структурного реалізму важко пояснити багато практичних кроків російської і української зовнішньої політики: чому Україна все ще не приєдналась до НАТО, прагнучи збільшити свою безпеку, чому відносини Росія і її супротивників по геополітичному змаганні характеризуються як співпраця, а рівень взаємодії Росії і НАТО за окремими параметрами перевищує відносини Україна - НАТО? Чи можемо ми стверджувати, що поведінка інших великих регіональних держав до їх сусідів, середніх держав, відтворює принципи російсько-українських взаємин? Відповісти на ці питання не можливо керуючись лише абсолютним домінуванням безпекових імперативів.

В поясненні мотивів формування геостратегії Росії стосовно України ми відходимо від пояснювальної моделі структурного реалізму лише в питанні абсолютного домінування безпеки в процесі визначення геостратегічних цілей. Розширення можливих мотивів формування геостратегічних цілей Росії стосовно України потребує застосування теоретичних напрацювань некласичного напрямку реалізму.

Основні висновки щодо геостратегічних пріоритетів Росії на основі теорії структурного реалізму полягають у наступному:

- використовуючи теоретико-методологічні положення структурного реалізму доведено, що прагнення максимізації безпеки є одним з основних джерел геостратегії і визначення національних інтересів Росії стосовно України;
- аргументовано залежність геостратегічного курсу Росії стосовно України позицією в структурі світової політичної системи, яка обумовлена відносним силовим потенціалом та характером стратегічного середовища; вказано на обмежуючу, а не визначальну дію міжнародної системи і її структури;
- розглянуто основні підходи до класифікації Росії і України за типом держав, на основі положень теорії середньої держави (Л. Нік, Д. Гей, Р. Гані), концепції «геополітичних центрів» (З. Бжезінський), «регіональних держав другого рівня» (С. Гантінгтон), «стратегії балансу сил» (Г. Кіссінджер) проведено аналіз геостратегічних пріоритетів стосовно України;
- показано зв'язок структурних чинників та геостратегічних інтересів основних гравців у контексті відносин Росії – України – США та ЄС; вказано на співпадіння інтересів України і зовнішніх регіональних гравців, особливо США;
- доведено, що структурні чинники зумовлюють неспівпадіння геостратегічних інтересів Росії та України: Росія прагне

утвердження в ролі регіонального лідера, водночас поведінка України як середньої держави направлена на підтримання регіонального і міжнародного статус-кво;

- вказано на обмежений характер пояснювальної моделі структурного реалізму для з'ясування пріоритетів геостратегії Росії стосовно України, підкреслено теоретичне і практичне значення залучення внутрішніх змінних.

2.3. Взаємозв'язок системного і національного рівнів визначення геостратегії

На відміну від структурного реалізму, який дає змогу з'ясувати значення максимізації безпеки як провідного системного мотиву формування геостратегії, неокласичний реалізм розширює уявлення про джерела геостратегічної поведінки Росії стосовно України, вибудовуючи пояснювальну концепцію на основі з'ясування взаємозв'язку системного і національного рівнів. При з'ясуванні факторів, які визначають прийняття Росією геостратегічних рішень на українському напрямку, три взаємопов'язані концепти мають бути викладені в контексті предмету дослідження: національний інтерес, сила держави і національна безпека.

Досліджуючи джерела геостратегії Росії на українському напрямку, потрібно розглянути концепцію національного інтересу, який лежить в основі поведінки держав на міжнародній арені. Класик реалізму Г. Моргентау при визначенні поняття національний інтерес відштовхується від категорії сили (power) та природи світової політичної системи. Він зазначає: «міжнародна політика як будь-яка інша політика є боротьбою за владу. Незважаючи на те, яку певну ціль переслідує держава, влада завжди є безпосередньою метою» [377, 29]. Традиційна геополітична теорія виходить із значення контролю над територіями як одного з основних національних інтересів та джерел сили держави. Зміна ролі території як елемента сили

держави* в сучасні політиці призводить до зменшення її значення для силової боротьби та зміни інтересів використання географії. Прямий контроль чи збільшення території не веде до пропорційного зростання політичної сили, що призводить до зменшення політичного значення контролю над територією в сукупності національних інтересів. Прямий контроль над територіями замінюється боротьбою за вплив між двома контрагентами, це є основою політичної боротьби, в якій один є сильніший за іншого [377, 31]. Цей феномен можна простежити при формулювання російської стратегії щодо приналежності Кримського півострова. У рамках розв'язання цього питання Росія не намагалась розширити свою територію, натомість використовувала це питання як важіль для торгів [360]. Обмежена політична цінність здійснення прямого контролю над Україною, і навіть негативний ефект внаслідок протидії інших країн, ставить питання про мотиви, які визначають значення України в контексті національних інтересів Росії.

Невідповідність наявного силового потенціалу Росії і бажаного статусу в міжнародних відносинах є центральним мотивом визначення її геостратегічної поведінки стосовно України. Ця теза потребує модифікації пояснювальної моделі неореалізму, яка виходить з того, що геостратегія Росії стосовно України зумовлена прагненням покращити свою безпеку шляхом отримання відносних силових переваг. Неокласичний реалізм наголошує на прагненні влади як первинного засобу, за допомогою якого держави реалізують свої національні інтереси, та використовує дворівневу модель, в якій поведінки держави визначається як силою (power) так і інтересами.

Представники неокласичного підходу вважають, що джерела геостратегії держави варто шукати не в структурі світової політичної системи, а у сприйнятті керівниками держав і елітами національних інтересів і потенціалу країни. Структура міжнародної системи встановлює рамки для

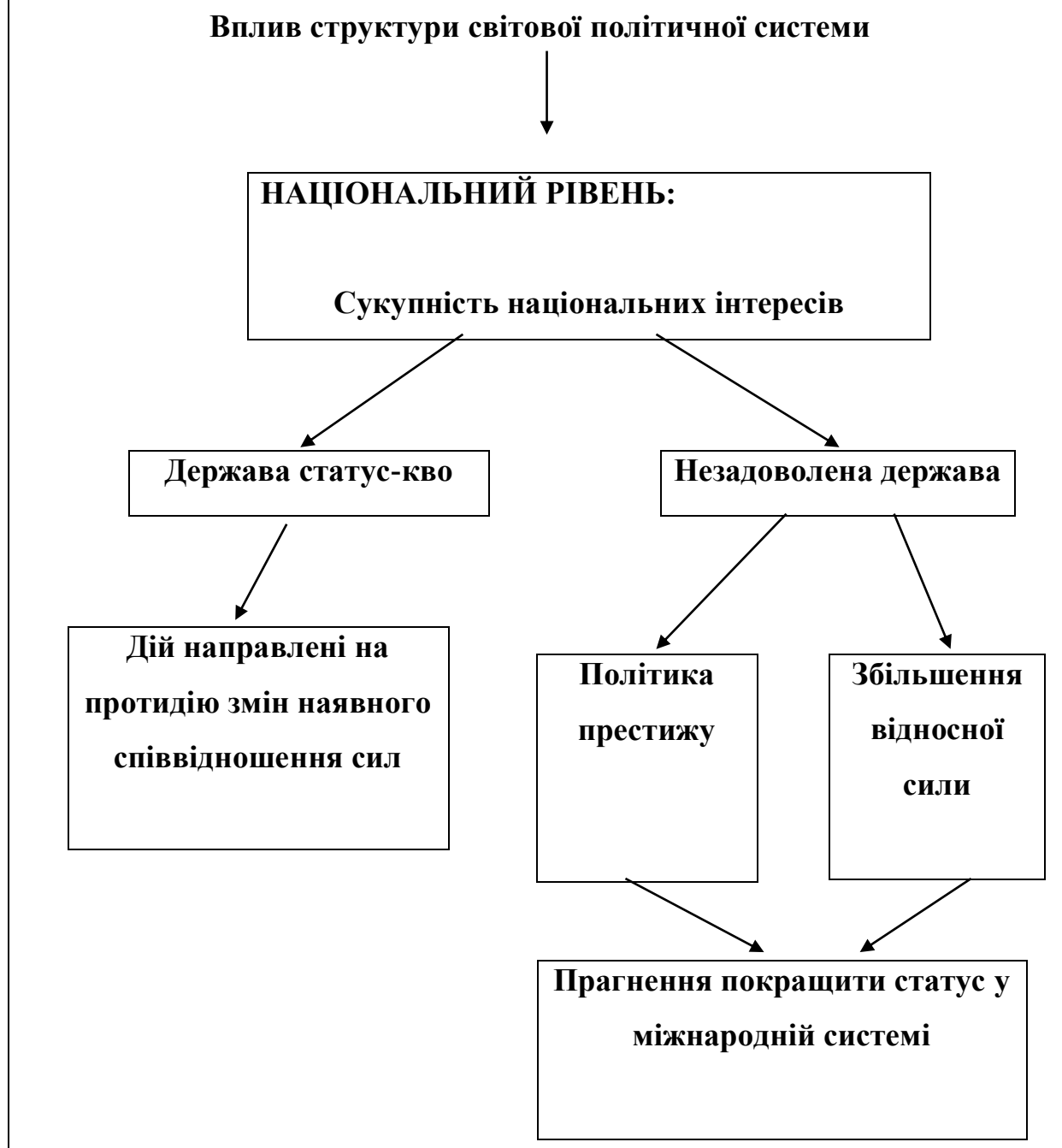
* Див. підрозділ 1.2. «Геополітика як теорія і метод дослідження міжнародних відносин та зовнішньої політики».

зовнішньої політики, у той час як змінні на рівні держави втручаються в цей процес [383], [394]. Не заперечуючи погляди К. Уолца на міжнародну структуру і її наслідки, неокласичні реалісти для кращого пояснення подій і вироблення зовнішньополітичних рішень зосереджуються на національному рівні. Лідери, а не держави, є первинними акторами, тому більше значення має те, як вони сприймають зміну розподілу сил на світовій арені, а ніж те, як вона відбувається насправді. Варто відмітити, що структурний реалізм не відкидає повністю вплив факторів на рівні держави, однак вважає їх дію відхиленням від оптимальної геостратегічної поведінки. Наявність постійних відхилень, як у випадку російської геостратегії щодо України, свідчить про необхідність системної інкорпорації факторів на рівні держави для вироблення дієвої пояснювальної моделі.

Взаємозв'язок між силовим потенціалом (структурою) і інтересами держави (елементом) і їх пов'язаність із зовнішньополітичними рішеннями Росії стосовно України окреслює теорія балансу інтересів, яка інкорпорує мотиви формування геостратегічних пріоритетів як на рівні держави, так і на системному рівні (див. схему 2.1). На рівні держави вона вказує на ціну, яку держава готова заплатити за збереження статус-кво у порівнянні з його зміною; на системному рівні - на відносну силу держав статус-кво і ревізійністських держав [394, 83-84].

Схема 2.1. Формування геостратегічних пріоритетів: модель балансу інтересів

СТРУКТУРНИЙ РІВЕНЬ:



Парадигма реалізму розрізняє дві фундаментальні моделі силовій політики: 1) держава задоволена становищем у міжнародній системі і прагне підтримувати наявний стан; 2) держава не задоволена становищем і прагне збільшити свою відносну силу. До цих двох моделей Г. Моргентау додає третю модель - прагнення влади для демонстрації. Він пише: «вся політика, як внутрішня так і зовнішня виявляє три базові моделі, тобто всі політичні феномени можуть бути зведені до трьох основних типів. Політична стратегія або прагне зберегти владу, або збільшити владу або демонструвати владу»[377, 50-51]. Цим трьома моделями політичної поведінки в міжнародній політиці відповідає три типи стратегії 1) держава, яка прагне утримати владу і не прагне зміни перерозподілу влади на свою користь, провадить стратегію статус-кво; 2) держава, зовнішня політика якої направлена на збільшення владного потенціалу і зміну силового статусу (power status), проводить політику імперіалізму*; 3) держава, яка прагне демонструвати силу, яку вона має чи з метою її збереження, чи збільшення, реалізує політику престижу [377, 50-51].

Аналіз дискурсу щодо стратегічної важливості України для геополітики Росії, який розглядається в третьому розділі дисертаційного дослідження, дає підстави стверджувати, що геостратегічні цілі щодо України формуються переважно без визначення їх ресурсного забезпечення і обґрунтовуються моральними мотивами, переважно цивілізаційного характеру. Основну увагу при визначенні геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України приділено глобальному контексту, водночас розгляд пріоритетів у регіональній системі, яка рідко розглядається як система балансу сили, має маргінальне значення. Використовуючи аргументацію Г. Моргентау - російське прагнення до визнання значення в міжнародних

* Використання терміну «імперіалізм», який Г. Моргентау визначає як “політику направлену на зміну статус-кво задля перегляду силових відносин між двома або більше націями” [377, 57], є проблематичним в контексті україно-російських відносин і може призвести в оману, через політичний і історичний контекст двосторонніх взаємин.

відносинах стало «динамічною силою, яка визначає соціальні відносини і створення суспільних інституцій» [377, 90].

Таке розуміння зовнішньополітичних пріоритетів за класифікацією Г. Моргентау є політикою престижу, яка «рідко визнається в сучасній політичній літературі тим, чим вона є: третім базовий проявом боротьби за владу на міжнародній арені. Політика престижу, яка надає більшого значення репутації сили, а ніж її змісту, прагне вплинути на міжнародне сприйняття сили держави в рамках існуючої системи балансу сил. За Г. Моргентау, політика престижу пояснюються наступним чином: «зовнішня політика є результатом оцінки силових відносин між різними державами на певному історичному етапі та їх розвитку в близькому і віддаленому майбутньому... первинною функцією політики престижу є вплинути на цю оцінку. Якими б не були конкретні цілі зовнішньої політики, її престиж - репутація сили – є завжди важливим і часто вирішальним фактором у визначенні успіху або невдачі зовнішньої політики» [377, 95].

В основі геостратегії Росії стосовно України лежить поєднання всіх трьох стратегій. По-перше, стратегії збереження статус-кво на пострадянському просторі. Після розпаду СРСР Росія зберігала тут непропорційно провідні позиції, однак такий стан не відповідає співвідношенню сил на світовій арені. По-друге, Росія незадоволена існуючим світовим політичним порядком і прагне відновлення силового статусу як великої держави, при чому вона зберігає міжнародні ознаки великодержавності успадковані від СРСР. По-третє, дилема між історичною і психологічною важливістю здійснення політичного контролю над Україною і неспроможність Росії змінити статус-кво призводять до реалізації стратегії демонстрації сили направлену як на внутрішніх, так і зовнішніх споживачів*.

* Емпіричне обґрунтування цього положення здійснено в третьому розділі дослідження.

Застосування моделі балансу інтересів у дослідженні геостратегії Росії можливе тоді, коли ми відмовимося від одномірності, в якій неореалізм визначає національні інтереси та припустимо наявність сукупності різних взаємопов'язаних інтересів. У контексті з'ясування дії мотивів національного рівня, потрібно окреслити низку специфічних факторів, які опосередковують визначення геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України. На геостратегію Росії стосовно України в досліджуваний період значно вплинули два психологічні феномени: по-перше, почуття дискримінації Росії на міжнародній арені, що зумовлює необхідність підтримання впливу на Україну як доказ збереження великодержавного статусу Росії і її спроможності в майбутньому виступити полюсом у багатопольарному світі; по-друге, з історичних і культурних причин росіянам важко пристосуватись до формулювання зовнішньополітичної стратегії щодо України як незалежної держави [304]. Це почуття російської політичної еліти в 1997 р. висловив президент Російської Федерації Б. Єльцин: «неможливо викинути з наших сердець те, що українці є рідними. Це наша доля – наша спільна доля» [400, 21]. Під час дебатів щодо ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією в травні 1998 р. заступник голови комітету з геополітики державної Думи Російської Федерації Ю. Нікіфоренко пояснив неминучість об'єднання Росії і України: «Нам не потрібна частина України. Нам потрібна вся Україна... ми можемо протягом одного покоління об'єднатися в одну державу» [304, 1142].

Навіть помірковані політики визнають особливу роль України в зовнішній і внутрішній політиці Російської Федерації. Представники політичних кіл Росії не відкидають ідеї, що Україна може при нагоді приєднатись, наприклад, до Слов'янського союзу [304, 1142]. Репрезентативне опитування російської політичної і економічної еліти проведене в лютому 2000 р. показало, що 31% респондентів не визнають

українців як окрему етнічну групу, а розглядають їх «як росіян, які проживають в Україні» [181, 65].

Дослідження громадської думки* у Росії також показують широкий консенсус щодо українського питання. Як політичні еліти, так і громадськість вбачають Україну спорідненою з Росією. В одному з останніх досліджень громадської думки дві третини російських громадян переконані, що росіяни і українці є одним народом, і лише 20% визнають, що це різні народи (див. таблиця 2.1.). На запитання - *Чи вважаєте ви Україну закордоном?* - більшість відповіла, що не вважає [225].

Таблиця 2.1. Відповідь на питання «чи вважаєте ви Україну закордоном?»

	2001	2004	2005	2006	2007
Так	31	28	32	37	40
Ні	65	68	63	59	57
Важко відповісти	4	4	5	4	3

Як зазначає український дослідник В. Кузьменко, «ностальгія за СРСР, що більшою чи меншою мірою торкнулася настроїв населення нових незалежних держав, властива певній частині як російського, так і українського народів, які переконалися в тому, що розрив з «утриманцями» (такими в РФ вважали усі інші республіки Союзу, а в Україні - саме Росію, тобто «центр») поки що не тільки не приніс бажаного поліпшення життя, а й зробив його ще гіршим» [129, 3-4]. Щоправда, тут потрібно зробити певне уточнення - як показують дослідження поведінки виборців, незважаючи на ностальгію за СРСР, громадяни реагували негативно на використання сили для його відновлення. Прогнозуючи поведінку виборців у Росії В. Ціммерман вказує, що «більшість буде підтримувати незалежний шлях розвитку Росії, у той час як лише одна четверта підтримає кандидата, який

* В даному дослідженні ми визначаємо поняття «громадська думка» як сукупність індивідуальних поглядів і ставлень, які поділяє більшість (громадськість) чи певна частина суспільства.

виступає за відновлення Радянського Союзу» [431, 39]. Таким чином, відновлення СРСР не було можливим варіантом дій для влади Росії через брак ресурсів, політичної волі лідерів, психологічної готовності населення тощо.

На особливу увагу в контексті дослідження джерел формування геостратегії Росії стосовно України заслуговують ідеологічні детермінанти, особливо їх геополітична складова, які опосередковують і формують сприйняття елітами національних інтересів. Більш детально цей аспект буде розглянуто в наступному підрозділі.

Проведений аналіз концептуальних розробок неокласичного напрямку реалізму дозволяє зробити наступні висновки:

- показано, що синтез теоретичних підходів структурного і класичного реалізму дає можливість включити до пояснювальної моделі геостратегічної поведінки Росії стосовно України не лише інтерес безпеки, але й інші пояснювальні мотиви як системного, так і національного рівнів;
- проаналізовано джерела поведінки Росії стосовно України на основі неокласичної концепції влади та національного інтересу, з'ясовано роль географічного чинника як одного зі складових сили держави при визначенні геостратегічних пріоритетів; водночас зазначено, що прямий контроль чи збільшення території не веде до пропорційного зростання політичної сили держави;
- вказано на залежність геостратегічної поведінки Росії стосовно України від її ставлення до наявного балансу сил, на цій основі виявлено основні моделі геостратегічної поведінки: стратегія статус-кво: держава задоволена становищем у міжнародній системі і прагне підтримувати статус-кво; імперіалістська стратегія (Г. Моргентау): держава не задоволена становищем і

прагне збільшити свою відносну силу та стратегія престижу - прагнення влади для демонстрації.

- доведено, що поряд з мотивами збільшення відносної сили Росія в своїй геостратегії щодо України реалізує стратегію престижу, метою якої є збільшення міжнародного статусу шляхом впливу на міжнародне сприйняття її сили в рамках існуючої системи балансу сил. В основі такої стратегії лежить значення, яке надається російською громадською думкою важливості збереження впливу на Україну як ознаки підтримання великодержавного статусу;
- в роботі сформульовано припущення, що взаємозв'язок системних і внутрішніх змінних визначає незадоволення Росією її нинішньою позицією в міжнародній системі, що зумовлює важливість стратегії демонстрації сили на українському напрямку.

2.4 Вплив внутрішніх геополітичних ідей на визначення зовнішньополітичних цілей стосовно України

При аналізі геополітичної стратегії Росії щодо України важливо брати до уваги, що структурні проблеми і причинні наслідки зовнішньополітичного оточення по різному сприймаються державними діячами, тому по різному оцінюються [350, 125]. Саме тому, у дослідженні наголошується на комплексності взаємопов'язаних, соціально сконструйованих нормативних цінностей, які визначають сукупність національних інтересів Росії. Особливу цінність становить дослідження внутрішніх геополітичних ідей, які опосередковують процес вироблення зовнішньої політики і сприяють формування цілей геостратегії, які мало ґрунтується на силових реаліях. Як зазначає Р. Джервіс, «часто не можливо пояснити ключові рішення і політику без звернення до системи цінностей тих, хто приймає рішення, тобто ця

когнітивна здатність є частиною безпосередньої причини відповідної поведінки й інші рівні аналізу не можуть відразу дати відповідь якою вона буде»[347, 28-29].

Ще одним аспектом важливості розгляду внутрішніх геополітичних ідей Росії є те, що вони охоплюють політичні принципи та цілі, які є похідними від ціннісних постулатів ідеології. Ці похідні ціннісні ідеї діють як «етимізуюча основа політичних цілей, включаючи водночас поляризовану схему свій – чужий, створюють світоглядну систему орієнтацій і опосередковують певну історичну перспективу щодо минулого, місце знаходження щодо сучасного, та певні цілі і сподівання щодо майбутнього» [350, с. 152]. Російський дослідник С. Картунов пояснює дію ідеологічної складової геополітичних ідей в сучасній Росії наступним чином: «вони виходять з того, що кожна країна має історичну місію і долю. Місія і доля не можуть бути обраними, зміненими чи відкинутими, оскільки вони є частиною культури, історії, геополітичного становища кожної країни. Держава, яка не слідує своїй долі занепадає. Роль політичного керівництва полягає в тому щоб розкрити цю місію, виразити її і представити суспільству. Мудрість державних діячів полягає у формуванні національних інтересів, які відповідають до цього перспективного бачення майбутнього країни. Такий підхід перетворює національні інтереси в питання цінностей і віри» [355].

Як зазначалось, з історичних і культурних причин російському суспільству важко сприйняти незалежність України. У міжнародному контексті російське пострадянське суспільство, яке пам'ятає державну велич часів СРСР, переживає почуття дискримінації, перш за все, з боку США. У цій несправедливій системі неконтрольована Росією поведінка України консервує несправедливий міжнародний порядок. Таким чином, виходячи із цього припущення потрібно додати ще одну робочу гіпотезу: намагання російського уряду отримати підтримку громадськості, сприяє просуванню політики престижу. Іншими словами, геостратегічний підхід до України

меншою мірою зумовлений питаннями безпеки, а ніж міркуваннями престижу та емоційним ставленням громадської думки на процес формування геостратегічних пріоритетів Росії. М. Мандельбаум так пояснює цю особливість вироблення зовнішньої політики в сучасній Росії: «поєднання зростаючої відкритості політичного процесу і високо персоналізований спосіб політичної мобілізації, що характерно молодим демократіям, сприяє експлуатації постімперської травми з боку більш менш постійного ідеологічного напрямку» [411, 47].

Після краху марксистко-ленінської ідеології Росія повертається до концепцій філософії історії докомуністичних часів, як до знову віднайденого скарбу, який може запропонувати рішення сучасних проблем. Серед можливих ідеологічних опцій для геостратегічного вибору важливими є три напрямки, які мають історичне коріння щодо Росії і самих росіян: західники, (нео)євразійство, слов'яно-православна парадигма. Для російських ідеологічних добудов України має центральне значення, хоча їх зміст звичайно не вичерпується цією тематикою.

Геополітична концепція західників є мало розробленою в теоретичному плані з огляду на неузгодженість вихідних положень традиційної геополітичної теорії і ідеалістських поглядів представників цієї парадигми. Геополітичні ідеї західників активно продукувались у перші роки існування РФ, коли країна почала впроваджувати демократичні реформи. Після повороту зовнішньополітичного курсу Росії в 1993 р. цей напрямок фактично втратив своїх прихильників поміж російської зовнішньополітичної еліти і в сучасній російській політиці асоціюється з правими (неоліберальними) партіями як спадкоємцями більш широкого «демократичного руху» початку дев'яностих.

Як вважається, Росія є інтегральною частиною західної культурної традиції, тому має повернутись до європейської орбіти. Західники вірять, що основні геополітичні і стратегічні інтереси Росії суттєво не відрізняються від інтересів західних країн [104], [220]. Вони вважають, що найбільшу небезпеку для сучасної Росії становить її відсталість, тому країна потребує союзу із Заходом заради економічної і соціальної модернізації. Ключовим припущенням є те, що Росія повинна відкинути все, що уповільнює її наближення до Заходу, особливо амбіції щодо «ближнього зарубіжжя», оскільки «лояльність цих країн до Росії не є постійною, дорого коштує і більше того, російське геополітичне маневрування на цій колишній радянській території може зашкодити відносинам із Заходом» [220]. Як вважається, Україна залишатиметься певний час ринком збуту російських виробів низької якості, підтримуючи неконкурентоспроможні підприємства, однак «у довгостроковому плані це стало б перешкодою на шляху розвитку російської промисловості» [279, 30-31]. Звідси найважливішим завданням Росії у відносинах з Україною є підтримка економічних і політичних перетворень, які наближають до Європи.

Геополітичні ідеї панславізму.* До певної міри утворення незалежних України і Росії на теренах СРСР породило на думку представників напрямку цивілізаційну кризу, оскільки постала потреба переосмислення всього комплексу проблем, пов'язаних з ідентичністю російської держави в нових кордонах. Як вважається, Україна належить до цивілізованого слов'янського центру і її вихід із СРСР та окреме існування від Росії означає, що «розпався сам центр держави, а не те, що відпала її периферія» [227,18].

Концепція слов'янського ізоляціонізму (слов'янського націоналізму), одним з прихильників якої був О. Солженіцин, виходять з то, що Росія

* Цей підрозділ базується на матеріалі статті Гнатюк М. Україна в геополітичній концепції панславізму // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. - Вип. 27 (частина III). - К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2001. - С.3-11.

потребує в першу чергу політики, яка б базувалась на культурній і політичній автаркії. За О. Солженіциним, «корінна Росія не володіє запасами культурних і моральних сил для асиміляції всіх окраїн. Це виснажує російське національне ядро» [232, 8]. Спільне слов'янське цивілізаційне поле, за апологетами концепції слов'янського ізоляціонізму, охоплює територію Росії, всю Україну, окрім Галичини і Закарпаття, та Білорусь. Це спільне поле може потенційно слугувати основою для зближення або тісного союзу цих територій, а роль провідника зближення має перебрати Росія.

Як вважається, цивілізаційне поле є історично досить стійким. «В зв'язку з цим є підстави прогнозувати серйозні конфлікти між Галичиною і «центрально-євразійськими» територіями, конфлікти, які загрожують розпадом України як єдиної держави» [227, 22]. Тому для представників геополітичного підходу на основі слов'янської єдності сьогоднішня геостратегічна ситуація є вкрай не природною. О. Солженіцин провів паралель між нинішнім станом окремого існування Росії і України і минулим відторгненням Східної Німеччини від Західної [233].

Окрім слов'янського компонента відносин України і Росії в рамках слов'яно-православної парадигми існує і православно-християнський. Поєднання християнських мотивів з геополітичними концепціями надає останнім пріоритет ідеалістичним, культурно центричним конструкціям і критеріям у світовій політиці.

Православний погляд на геополітичну самодостатність України вимагає її поділу на Західну (католицьку) і Східну (православну). У російських аналітичних розробках дедалі виразніше простежується намагання протиставити дві політичні культури, що нібито склалися в Україні – «самостійницьку» західну та «малоросійську» східну, робляться спроби довести, що рубіж між цивілізаційними платформами в Європі пролягає по території України, тому орієнтація на «західну» геополітичну доктрину загрожує цілісності української держави. В академічних - наукових

розробках увага насамперед концентрується навколо мотивації «геополітичної не самодостатності» України та згубності для її національної безпеки політики дистанціювання від Росії. Загалом концепції слов'яно-православного напрямку наголошують на «проміжному», «окраїнному» геополітичному розташуванні між європейською, передньо-азіатською, російською геополітичними суперструктурними платами і в цьому полягає її постійна «геополітична несамодостатність», що не зникає з утвердженням державної самостійності [86], [244].

Представники євразійського напрямку на відміну від слов'янофілів, які розчиняли російську ідею в етнічно – слов'янській, вважають, що російська нація не може бути зведена до слов'янського етносу – в її утворенні велику роль відіграли тюркські і угро-фінські племена, які населяли єдине з східними слов'янами «місце розвитку» («месторазвития»). Так сформувалась російська нація, яка взяла на себе ініціативу об'єднання розрізнених етносів в єдину багатонародну націю – євразійців, а Євразію в єдину державу – Росію. Центральною ідеєю євразійства є ідея Русі-імперії, Русі-Євразії – ідея єдності політичного і культурного православно-євразійського світу-континенту [65].

На сучасному етапі розвитку Росії постала низка неоєвразійських концепцій, які активно звертаються до ідей геополітики. Деякі аналітики називають це «географічним містицизмом» чи навіть «геософією» [342]. Від євразійства сучасне неоєвразійство успадкувало концепцію місця розвитку («местаразвития»), яке визначає російську історію, національну психологію, соціальну організацію, тип економіки, внутрішню і зовнішню політику нації. Російське місце розвитку характеризується, перш за все, розташуванням між Європою і Азією та великими розмірами її території та обумовлює становлення Росії як євразійської наддержави.

Ми розглянемо лише окремі гео-ідеологічні концепції неоєвразійського напрямку, зокрема концепцію стабілізації «єдиного євразійського простору»,

в якій послідовники Л. Гумільова розглядають необхідність державницького оформлення «суперетнічної компліментарності», та неоізоляціонізм Росії.

Концепція стабілізації «єдиного євразійського простору» найбільш повно відповідає основним положенням класиків євразійства та побудована на повному неприйнятті державного суверенітету України. Для представників напрямку сучасний геополітичний стан євразійського простору є поверненням до варварського стану «боротьби всіх проти всіх». тому головне завдання Росії полягає в необхідності віднайти певний спосіб відновлення єдності євразійського простору.

О. Панарін, розробляючи концепцію стабілізації „єдиного євразійського простору” в рамках загального конвенціоналістичного підходу запропонованого Л. Гумільовим, виходить з реальності існування наддержавної системи в сучасному світі та штучному розподілі на національно-державні утворення. Нинішню геополітичну ситуацію й існування незалежної України поряд з рештою колишніх союзних республік О. Панарін розглядає як спадок більшовицького режиму: «руйнування традицій більшовизмом повернуло суспільство до архаїки доосового часу – боротьби етносів, провінціалізму самоізолюваних регіонів, виродження еліт, які втрачають цивілізаційний кругозір» [176, 223]. Національна держава вважається ревізією великої російської ідеї в Євразії та цивілізаційної ідеї взагалі, тому основною одиницю політичної побудови євразійського простору є регіон, як поліетнічне утворення. Крім того, існування національних держав на євразійському просторі становить виклик Російській Федерації, яка «не є гомогенною ні в етнічному, ні в цивілізаційному відношенні: вона скріплена тим же сплавом, яким скріплений простір всієї імперії. Коли цей сплав втрачає силу, розпад захоплю і саму Росію» [176, 223, 243].

Як вважається, геополітичній стратегії формування Росією єдиного простору в «масштабах другого Риму» (поряд з першим, представленим

сьогодні США) не має альтернатив, в іншому випадку він може залишитись неорганізованим, повернувшись до епохи безперервних феодальних війн [176, 247]. Крім того, за логікою виклику-і-відповіді для просторів такого типу відносини між народами, які його населяють, можуть бути або братськими або «льодяними» – взаємної підозри і ворожнечі. Росія може здійснити свої стратегічні цілі лише за допомогою геополітичного парадокса: у відносинах із Заходом вона повинна притримуватись євразійської політики, підкреслюючи свою цивілізаційну особливість; з країнами ж «ближнього зарубіжжя» Росія виступає в ролі донора, а від так її вихідна стратегічна установка повинна бути побудована на «атлантичній політиці» відкритого соціокультурного простору і «деідеологізація» [176, 247].

За відсутності засобів «силового» впливу в розпорядженні Росії залишаються інструменти «м'якого» соціокультурного впливу. Провідниками цього впливу слугує багаточисельна і різноплемінна, однак фактично русифікована і проросійськи налаштована промислова діаспора СНД, молодь і інтелігенція багатьох республік «ближнього зарубіжжя», які розуміють те, що вони не можуть обійтись без російської мови і культури, без контактів з Росією. Все це формує умови відродження ідеї «наднаціональної влади в свідомості багатонаціонального народу Євразії» [176, 151].

Етноцентристський напрямок – неоізоляціонізм Росії. Концепція вимагає переосмислити сам підхід до співвідношення понять Євразія – Росія на основі розуміння цивілізації не як однотипного соціокультурного середовища, а як структурованої геополітичної одиниці. У зв'язці «Євразія – Росія» Росія, на думку апологетів концепції, становить ядро цивілізації в той час як Євразія, а більш точно, євразійський простір - географічні рамки впливу ядра.

Взаємовідносини Росії і України в рамках цивілізаційної геополітики можуть бути представлені як відносини центру і периферії цивілізації.

Територія України (або її частина), разом з іншими країнами Центрально-Східної Європи (полоса, яка тягнеться від «Фінляндії через Прибалтику, Польщу і Західну Україну, далі через Молдову і Гірський Крим – до Закавказзя і Анатолії та берегів Тихого океану») просторово відділяє ядро євразійської цивілізації (т. т. Росію) і ядро західноєвропейської цивілізації [271].

Автори концепції описують геополітичні зміни початку 90-х років у категоріях екстериторизації міжцивілізаційної периферії і утвердженням замість «Росія-Євразія» вперше починаючи з XVII століття моделі «Росія в Євразії». Зазначається, що відбулось звуження російської цивілізаційної території до розмірів цивілізаційного ядра. Таке «звуження» Росії-Євразії впливає на вироблення стратегії Росія до своєї цивілізаційної периферії в Євразії. Вважається, що на сьогодні є всі передумови для того, щоб Росія виступала фігурою, а Євразія фоном геополітичної моделі «Росія в Євразії», яка ставить як основне завдання «цивілізації в самообороні» збереження і розвиток «ядра» в його оточенні – периферії. Міжцивілізаційний простір Євразії (т. т. фактично вся її територія окрім Росії) після тривалої російської гегемонії являє собою «велику зону слабо мілітаризованих або практично демілітаризованих утворень, які намагаються в комбінаціях цивілізаційних усиновлень і зговорів між собою набутти хоч якусь опору для власної політики» [271, 20].

Безумовною перевагою неоевразійського підходу є те, що він намагається враховувати фактори сучасного розвитку Росії й України та спирається на багатовікову історичну традицію. Небезпека ж полягає в тому, що деякі політики й аналітики прагнуть будь-що виокремити суто російські («руські») складові долі Росії - СРСР, підкреслено ототожнюючи східнослов'янську цивілізацію з Російською державою. Усе це надає євразійській позиції не лише ревізіоністського, але й антиукраїнського спрямування.

Таке ідеологічне підґрунтя російської геостратегії стосовно України, фактор, що є найбільш постійний і надійний, сприяє піднесенню статусу Росії в світовій політиці, як представника окремої цивілізації, до якої, на думку представників цього підходу, належить і Україна. Різноманітні опитування громадської думки показують сприятливий ґрунт для експлуатації ідей цивілізаційної спільності України й Росії [181], [225]. З огляду на це геостратегія Росії стосовно України, в основі якої лежали б безпекові інтереси, означала б відмову політичного істеблішменту Росії від амбіцій реінтегруватись з Україною, що означало б втрату підтримку значної частини виборців.

Окреслене місце внутрішніх геополітичних ідей Росії у формуванні її геостратегії стосовно України дає підстави для наступних висновків:

- показано шляхи впливу геополітичних ідей на формування зовнішньополітичних рішень Росії стосовно України, зокрема вказано, що геополітичні ідеї опосередковують сприйняття стратегічного оточення, виконують функції тлумачення, орієнтації, постановки мети та легітимізації дій;
- доведено, що при формуванні геостратегічних пріоритетів внутрішні геополітичні ідеї пояснюють дії очевидною об'єктивністю чи морально-етичною необхідністю, обґрунтовуючи та виправдовуючи зовнішньополітичні інтереси. Специфічні інтереси при цьому або не визнаються, або є підпорядковані загальним інтересам;
- проаналізовано геополітичні пріоритети ідей західників, вказано на другорядну роль України в системі геополітичних преференцій ідеологічної системи; з'ясовано експансіоністську направленість слов'яно-православної парадигми, вказано на особливу роль України в світоглядній концепції слов'янського напрямку,

підкреслено роль ідеалістичних, культурно-центричних конструкцій;

- доведено особливу роль геополітичних ідей для ідеологічної системи (нео)євразійства, вказано на ревізійні характер формулювання геостратегічних пріоритетів Росії, вибудованому на неприйнятті національного суверенітету України та її залучення до формування єдиного євразійського простору;
- продемонстровано, що особлива роль України для геополітичної самоідентифікації Росії, разом з психологічним шельфом втраченої величі СРСР, сприяє формування геостратегічних пріоритетів Росії, базованих, більшою мірою, на міркуваннях престижу і статусу, а ніж безпеки.

Таким чином, підсумовуючи даний розділ, ми можемо констатувати поворот у дослідженнях природи геостратегічної поведінки від спроб з'ясування важливості контролю над певною територією, як ресурсу для підготовки майбутньої війни і отримання переваг у мирний час, до з'ясування просторової взаємодії держав, керованих імперативами безпеки. Важливою є тенденція синтезу поглядів та концепцій провідних теорій міжнародних відносин і зовнішньої політики та врахування ролі зовнішніх і внутрішніх чинників, які визначають геостратегічні пріоритети.

Такі авторитетні дослідники, представники реалістської парадигми, як Л. Гарт, Т. Шеллінг, Р. Фостер. З. Бжезінський, створили теоретичне підґрунтя дослідження політичної стратегії, що дозволило виявити характеристики вироблення геостратегії Росії стосовно України. З'ясовано, що геополітична стратегія є складовою загальної стратегії та стосується «великої політики» досягнення безпеки в міжнародному середовищі та міжнародного порядку, що обумовлює розгляд геостратегії Росії стосовно України в широкому контексті «гри силової політики». Водночас розгляд

структури геостратегічного процесу дає змогу виявити елементи геостратегії Росії стосовно України в її нормативному, концептуальному, ресурсному відношенні. Разом з тим, постає необхідність врахування внутрішнього і зовнішнього середовища геостратегії, оскільки вона намагається досягти певного ефекту в оточуючому зовнішньому середовищі - отримати бажаний результат і уникнути не бажаного, однак може мати і «внутрішніх» споживачів», що вимагає розширення методологічного підходу традиційного реалізму, який розглядає державу як унітарного і раціонального актора світової політики.

Застосування теоретичного поєднання концепції класичного і неокласичного реалізму, створює теоретичне підґрунтя пояснювальної моделі геостратегічної поведінки Росії стосовно України. За неореалістською моделлю стратегічне середовище україно-російських відносин створює загальні рамки для зовнішньополітичних кроків Росії, причому особливу цінність становить врахування впливу розподілу сил у регіональній і світовій системах міжнародних відносин, які не можуть розглядатись ізольовано. Основу для геостратегічної поведінки Росії становить залученість до співпраці з наддержавою, що нівелює важливість України для Росії в контексті збалансування впливу наддержави.

Оскільки ключовим для визначення інтересів держави неореалізм визнає місце країни в структурі світової політичної системи, то віднесення Росії до великих регіональних держав, а України до середніх, вказує на межі їх геостратегічної зацікавленості, наявні ресурси для реалізації інтересів, обмежуючі фактори стратегічного середовища та визначає рівень претензій. Важливим для розуміння геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України є концептуалізація її геополітичної ролі як середньої держави, яка прагне підтримання існуючого міжнародного порядку і миру як у регіональному, так і світовому контексті, що вказує на конфліктність інтересів двох країн. Структурний реалізм створює теоретичні основи для розуміння впливу

зовнішнього середовища для дослідження геостратегії Росії стосовно України, однак його зосередженість на безпеці, як єдиному і виключному факторі геостратегічної поведінки, призводить до нівелювання внутрішнього середовища та інших чинників, які впливають на формування національного інтересу Росії стосовно України.

Важливо, що в рамках реалістського дискурсу формується певне розуміння ролі внутрішніх чинників при визначенні геостратегічних пріоритетів. Неокласичний реалізм повертається до традиційних джерел реалізму з наголосом на дослідження шляхів вироблення зовнішньої політики державними діячами, роблячи припущення, що поведінка держави визначається на рівні змінних актора (держави), а геостратегії держави може складати не лише прагнення безпеки, але й і збільшення сили та політика престижу. Дворівнева модель формування зовнішньополітичних пріоритетів на основі взаємовпливу як відносної сили (power), так і інтересів, жоден з яких не є первинним, постає в рамках «концепції балансу інтересів», яка дає змогу збалансувати дослідження геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України.

Таким чином, на нашу думку, досить доцільним буде подальший розгляд сутності і еволюції мотивів геостратегічної поведінки Росії стосовно України, зокрема врахування особливості політики престижу, направленої на підтримання статусу Росії, оскільки в рамках російського дискурсу необхідність впливу на Україну виступає як доказ збереження великодержавного статусу Росії і її спроможності в майбутньому виступити полюсом у майбутньому багатопольному світі, а вступ України до НАТО трактується як «зміна глобальної ролі Росії» [226, 29].

РОЗДІЛ 3.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ РОСІЇ І УКРАЇНА: ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ГЕОСТРАТЕГІЇ

Проведений в попередньому розділі теоретичний аналіз джерел формування геостратегічних пріоритетів дає змогу запропонувати модель ключових змінних геополітичної поведінки Росії стосовно України, джерелами який є не лише прагнення безпеки, але й політика престижу задля покращення статусу Росії. У даній моделі національні інтереси є незалежними змінними, а геостратегічні пріоритети – залежні змінні моделі, що відрізняє її від класичної моделі визначення геополітичних пріоритетів, яка розглядає прагнення безпеки як єдину незалежну змінну геостратегічної поведінки.

3.1. Модель формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України: ключові змінні

У побудові моделі геостратегічної поведінки Росії стосовно України в 1991 - 2008 рр. ми виходимо з гіпотези, що структура міжнародної (регіональної) системи впливає на визначення пріоритетів зовнішньої політики, однак не детермінує геостратегічний курс. В україно-російському контексті дія структурних чинники зазвичай пояснюються регіональною стратегічною підсистемою в Європі, провідною характеристикою якої є суперництво Росії і країн НАТО [360], чи місцем Росії в світовому розподілі сил [19], [20]. Обидва підходи мають у своїй основі емпіричні докази, однак жодний з них не в змозі вичерпно пояснити мотиви геостратегічної поведінки.

В рамках світової політичної системи динаміка взаємодії держав у незначній мірі визначається в термінах географії, більше значення має розподіл сил як визначальний елемент. Природно, що регіональна

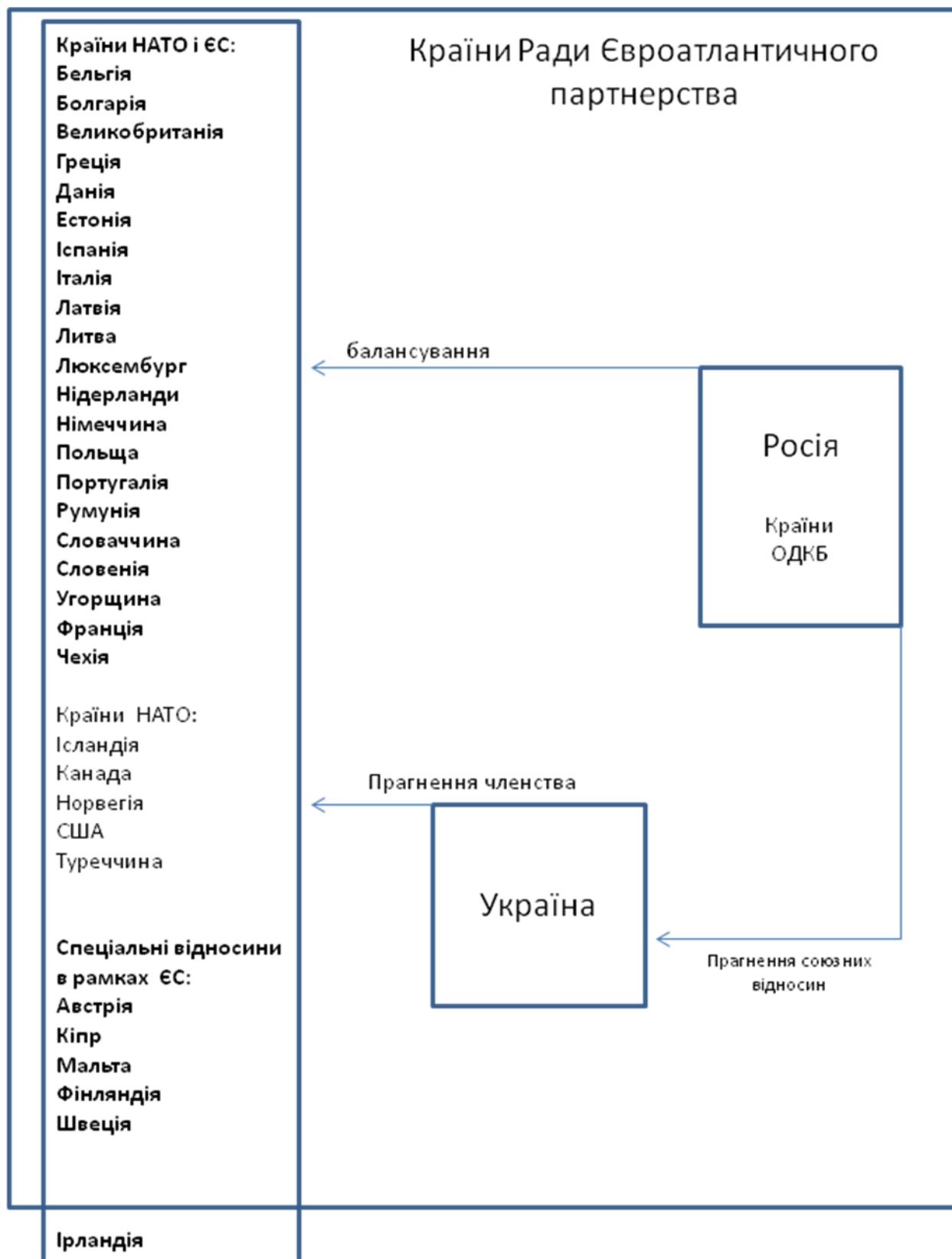
стратегічна підсистема тісно пов'язана із світовою системою балансу сил. У рамках цього глобального розподілу сил Росія і Україна потрапляють у регіонально визначену підсистему в Європі, у якій взаємодіють з європейськими країнами, більшість з яких входить до військового альянсу НАТО.

Регіональна підсистема тісно пов'язана і світовою системою балансу сил, яка визначається співвідношення сили держав. У рамках глобальної системи балансу сил російсько-українські взаємини розвиваються в умовах, коли наявна одна наддержавна – США, які мають щільну військову присутність у ключових регіонах і систему союзницьких відносин, зокрема на європейському континенті в рамках НАТО. З 27 країн-членів ЄС 21 має союзницькі відносини із світовою наддержавою.

В регіональному контексті наявність одного центру сили, до якого входять країни НАТО, зумовило становлення відносин партнерства з колишніми пострадянськими країнами в рамках Ради євроатлантичного партнерства. За таких умов Росія не має можливості збалансувати вплив Північно-Атлантичного альянсу навіть за малоімовірних союзницьких відносин з Україною. Наприклад, за силами загального призначення НАТО переважає Росію в чотири рази, має кращий технологічний рівень озброєння [55]; у 25-30 разів країни НАТО переважають Росію за економічним потенціалом і видатками на озброєння [349], щоправда Росія потенціалом стримування, який їй надає ядерна зброя.

Можливими опціями геостратегічної поведінки для Росії є модель балансування і модель слідування у фарватері («bangwagoning») (див. схему 3.1). Модель балансування передбачатиме прагнення Росії виступити центром сили в регіональному балансі сил. Така модель включала б у себе намагання створити оборонний союз з країн, що не входять до НАТО, відновити в певній формі єдність пострадянського простору і відігравати в ньому провідну роль.

Схема 3.1. Регіональна підсистема балансу сил



Балансування також означало б відновлення протистояння і суперництва з країнами Заходу. Бажана для Росії у такому випадку модель взаємин з Україною на основі союзницьких відносин була б можлива, коли б обидві держави відчували загрозу зі сторони країн НАТО, що і слугувало б основою такого союзу. Модель слідування у фарватері, навпаки, не передбачає силового суперництва Росії з країнами НАТО. У цьому випадку як Росія, так і Україна виступатимуть партнерами альянсу, поділяючи його основні стратегічні пріоритети і не будуть прагнути збалансувати його вплив. Визнаючи силову перевагу альянсу, Росія не сприймала б зближення України і НАТО як загрозу власній безпеці, а, навпаки, розглядала б такий крок як можливість поглиблення взаємин з альянсом.

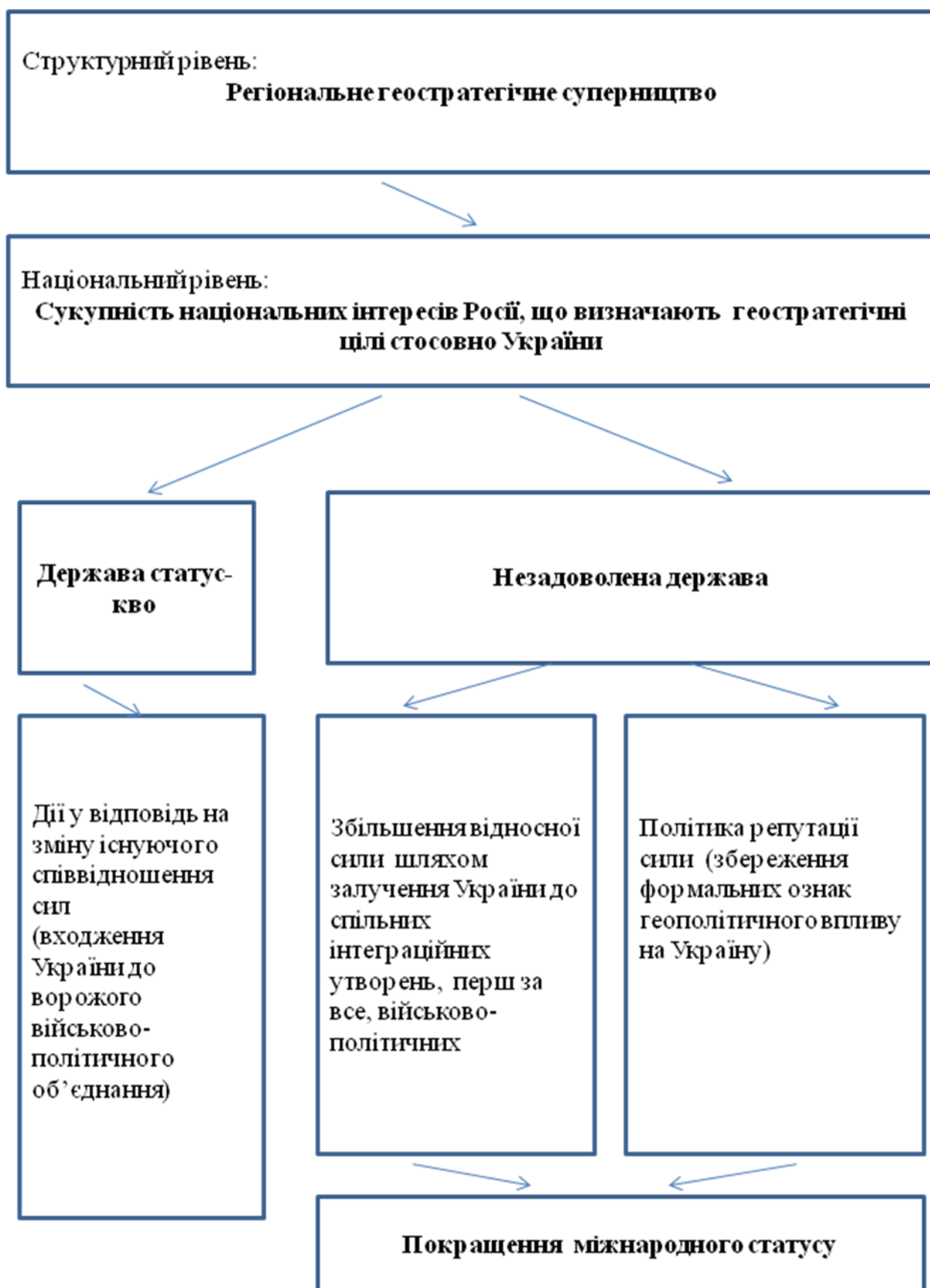
Окреслені моделі зовнішньополітичної поведінки Росії, в основі яких знаходиться мотив безпеки як визначальний чинник, залишають осторонь більш складні внутрішні мотиви формування геостратегічних пріоритетів. Аналіз дискурсу представників науково-експертного середовища та інших дослідницьких і офіційних джерел дає підстави стверджувати, що Росія не розглядає свої відносин з Україною в контексті регіональної системи балансу сил. Провідними підходом до оцінки геостратегії поведінки Росії виступає формування образу великої держави та відновлення міжнародного статусу. У такому випадку геостратегічне значення України для зовнішньої політики Росії визначатиметься не її впливом на регіональне співвідношення сил, а на сприйняття сили Росії на світовій арені, а також громадськістю самої Росії, якій важко сприйняти Україну як окрему державу.

Для розуміння джерел формування геостратегії Росії стосовно України окрім мотиву безпеки потрібно також окреслити вплив національного інтересу статусу. Відповідно до робочої гіпотези, викладеної в попередньому розділі, структура створює умови що дозволяють, а не змушують подію відбутись, відтак обмежуючи, а не визначаючи російські геостратегічні пріоритети на українському напрямку. Геостратегії Росії визначається

сукупністю взаємопов'язаних національних інтересів, причому прагнення безпека є одним з основних, однак не єдиним. Використовуючи класичну теоретичну модель реалізму, ми запроваджуємо прагнення статусу як інший базовий національний інтерес Росії, що визначає її геостратегічну поведінку стосовно України. Ці два національні інтереси: безпека і прагнення статусу є основними і тісно пов'язаними мотивами геостратегічної поведінки. Як зазначалось у попередньому розділі, політика престижу піклується про просування репутації сили, на відміну від мотивів безпеки, в основі яких є прагнення збільшення матеріальних складових сили, зокрема контроль над територією. Більше того, політика престижу направлена на демонстрацію сили, безпекова політика використовує елементи сили. Отже, прагнення статусу і безпекові мотиви не можуть бути розглянуті окремо, оскільки перша є проявом останньої.

Характер відносин Росії із центрами сили в регіоні, який не можна розглядати в контексті моделі балансу сил, дозволяє зробити припущення, що геостратегія Росії стосовно України меншою мірою зумовлена безпековими викликами, керуючись мотивами впливу і престижу, задля посилення міжнародного статусу Росії. У схемі 3.2. наводиться модель формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України, побудована на основі загальної моделі балансу інтересів.

**Схема 3.2. Національні інтереси і геостратегічні пріоритети Росії
стосовно України**



У рамках цієї моделі ми розрізняємо прагнення статусу, визначеного як національний інтерес, що постає як результат незадоволення Росією її місцем у міжнародній системі. і політику престижу, метою якої є покращення статусу в міжнародній системі. Отож, прагнення Росії до збереження ознак впливу на Україну є залежною змінною, яка визначається світовим стратегічним середовищем, як незалежною змінною моделі.

На основі викладеної моделі формування геостратегічних пріоритетів Росії на українському напрямку можна сформулювати наступні робочі гіпотези:

1) геостратегія Росії на українському напрямку визначається двома взаємопов'язаними фундаментальними національними інтересами: прагненням безпеки і статусу;

2) національна безпека розглядається як один з двох провідних національних інтересів, однак не є на вершині системи пріоритетів;

3) політика престижу зумовлена, окрім зовнішнього середовища також внутрішніми умовами вироблення геостратегії стосовно України.

Для обґрунтування робочих гіпотез, висунутих на основі синтезу теоретичних положень структурного і неокласичного реалізму, застосовується кількісний і якісний аналіз публікацій в російській пресі, в яких обговорювалось формування геостратегії Росії стосовно України в 1991 – 2008 рр.* Аналіз публічного обговорення геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України дозволив ідентифікувати 12 пояснювальних мотивів. Мотиви розділено на три групи, що відповідають трьом рівням аналізу поведінки держави на міжнародній арені. Внутрішні фактори, які визначають російський геостратегічний курс, становлять рівень аналізу держави та базуються характеристиках внутрішньополітичної ситуації Росії. Друга група

* Методологічні аспекти емпіричного дослідження викладені в підрозділі 1.3. «Методологічні основи та принципи вивчення джерел формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України».

детермінант визначається впливом міждержавної взаємодії в регіональному стратегічному середовищі. Ці рівні доповнюються змінними, які визначаються станом світової політичної системи:

внутрішні змінні

1. **спадок СРСР:** із загальної кількості відібраних статей (278), 31 розглядають спільні історичні зв'язки, культурну спорідненість як визначальні чинники геостратегічного курсу Росії стосовно України;
2. **внутрішньополітичні чинники:** у 13 публікаціях визнається важливість відносин з Україною з огляду на внутрішньополітичну ситуацію в Росії, вплив громадської думки, тощо;
3. **інтереси внутрішніх акторів:** інтереси регіональних, економічних, військових та інших суб'єктів, які впливають на вироблення зовнішньополітичного курсу Росії стосовно України, розглядаються у 8 публікаціях;

група змінних, які визначають вплив регіональної системи

4. **протистояння з НАТО:** 44 публікації звертаються до важливості України з огляду на відносини з НАТО, вплив політики НАТО та його розширення на формування зовнішньополітичної стратегії Росії стосовно України;
5. **конкуренція з ЄС:** лише в 19 статтях геостратегічні пріоритети Росії стосовно України розглядаються в контексті відносин з ЄС;
6. **транспортування енергоносіїв:** 14 публікацій присвячені значенню України в енергетичній стратегії Росії
7. **загальні регіональні виклики** є предметом аналізу 11 відібраних публікацій, переважна більшість яких припадає на період 1991-1993 рр.;
8. **протистояння з Туреччиною** є основним мотивом формування геостратегічних пріоритетів Росії на українському напрямку для 11 публікацій;

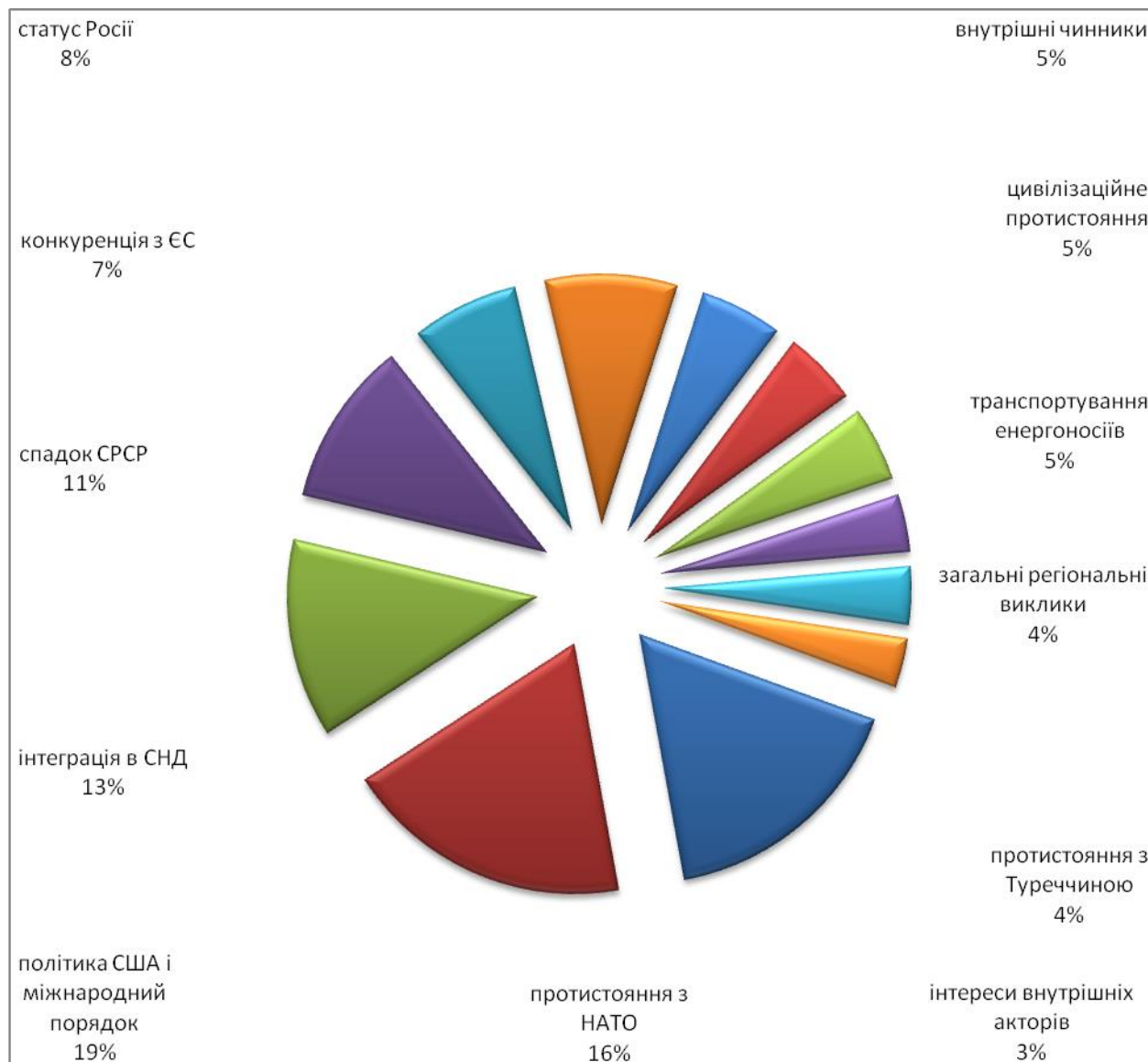
9. **інтеграція в СНД:** стратегічна важливість України для політики Росії на території колишнього СРСР розглядається в 36 статтях;
група змінних міжнародної системи і статуту Росії
10. **міжнародний порядок і політика США: 53** публікації розглядають стратегію Росії стосовно України в контексті стратегічного трикутника Росія - Україна – США;
11. **статус Росії:** змінна визначає роль явно артикульованого прагнення Росії зберегти статус великої держави в міжнародних відносинах та важливість збереження контролю над Україною в цьому контексті. Зібрано 22 статті, які стосуються цієї теми;
12. **цивілізаційне протистояння:** формулювання цілей державної політики з огляду на культурну і історичну спорідненість та розгляд російсько-українських взаємин у ширшому контексті відносин з представниками інших цивілізаційних утворень розглядається в 13 публікаціях;

Класифікація цих ключових змінних геостратегічної поведінки Росії стосовно України показує, що чотири з них належать до категорії пріоритетів безпеки: загальні регіональні виклики, загроза з боку НАТО, загроза з боку ЄС, загроза Туреччини; п'ять - до групи мотивів національного інтересу престижу: статус Росії, цивілізаційне протистояння, інтеграція в СНД, спадок СРСР, політика США і міжнародний порядок. Загалом, безпекові мотиви як джерела формування геостратегічної поведінки Росії стосовно України розглядається у 85 публікаціях, що складає 31% від загальної кількості; проблематику статусу охоплюють 155 публікацій або 56%.

Аналіз дискурсу російської зовнішньополітичної еліти показує, що питання престижу, а не досягнення безпеки, є провідними при формуванні геостратегічних пріоритетів стосовно України (див. табл. 3.1). Перш за все, ця тенденція простежується в контексті взаємовідносин Росія – Україна – НАТО. Цьому напрямку присвячена більшість статей – 17%. Попри майже

виключну одностайність у необхідності протидіяти входженню України до НАТО, цей військовий альянс не сприймається як ворожий.

Таблиця 3.1. Тематика проблем, у контексті яких розглядаються геостратегічні пріоритети Росії стосовно України в 1991-2008 рр. (n = 278)



Другою за важливістю проблемою в контексті, якої розглядаються геополітичні відносини з Україною, є взаємодії із США. 14 % відібраних статей присвячені саме цій проблематиці. Основними проблемами виступають протистоянню Росії і США в пострадянському просторі та змаганню цих двох держав за вплив над Україною.

Участь України в інтеграційних проектах у СНД визначається як ключова для успіху створення єдиного простору навколо Росії (13% публікацій).

Наступні два напрямки геостратегічних пріоритетів безпосереднім чином стосуються питань статусу, зокрема роль України для підтримання статусу Росії як великої держави та важливість факторів спільного минулого при визначенні геополітичних пріоритетів Росії стосовно України. До формування геостратегічних пріоритетів у цьому контексті звертаються в 9 % і 11 % публікацій відповідно.

Відносно незначне значення для формування геостратегічних пріоритетів Росії на українському напрямку мають змінні цивілізаційного протистояння, транспортування енергоносіїв, глобальних загроз. Кожний із цих мотивів розглядається лише в 5 % публікацій. Окрім впливу фактора спільного минулого, традиційно мале значення приділяється проблематиці внутрішніх чинників при формуванні геостратегії. До інтересів внутрішніх акторів і обумовленості геостратегічної поведінки Росії стосовно України внутрішньополітичними факторами звертаються 3% і 5% авторів публікацій відповідно.

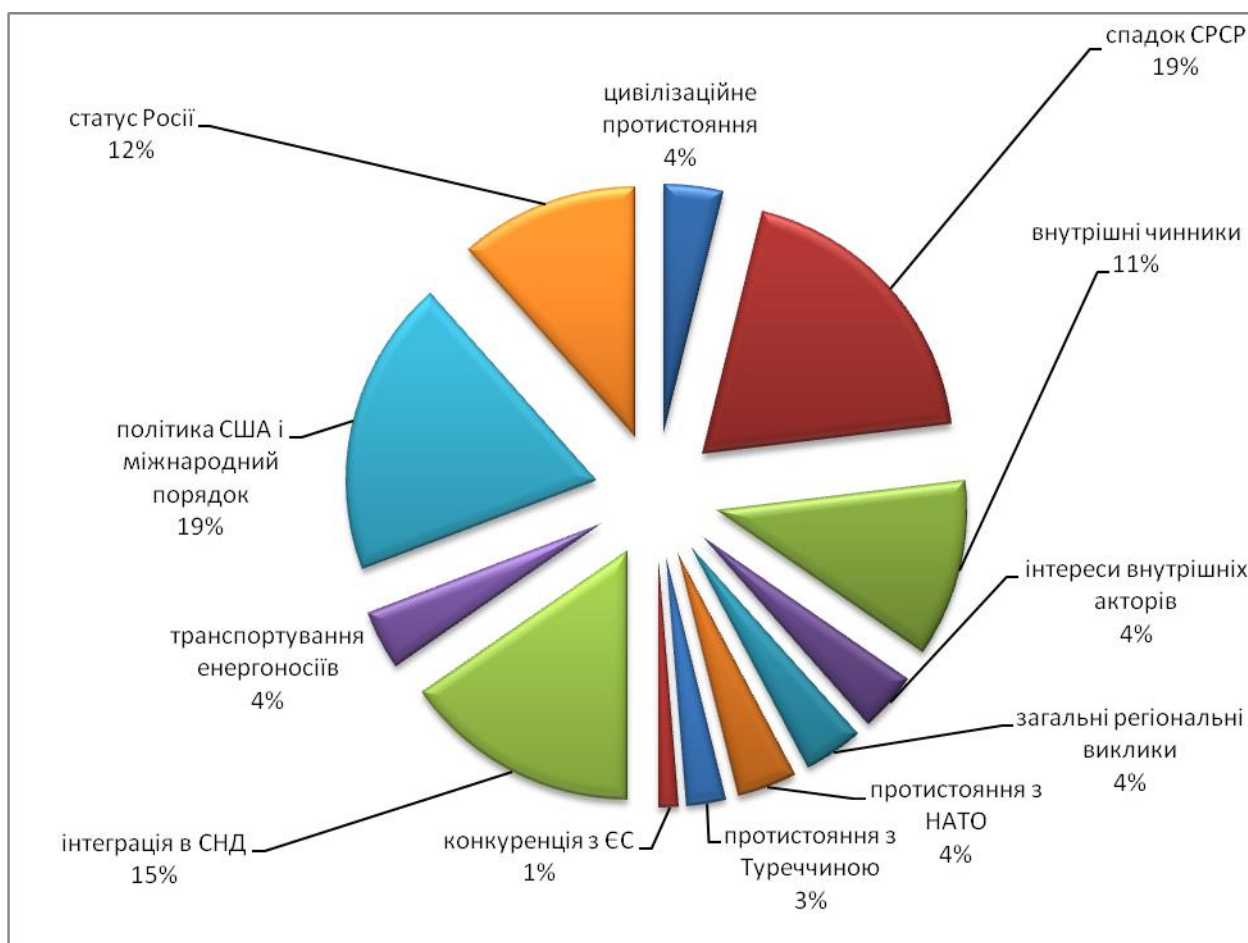
Загалом, досить високий показник групи факторів рівня світової політичної системи (50%) при обмежених ресурсах Росії і фактичній приналежності до великих регіональних держав, вказують не на «традиційне» геостратегічне суперництво із США та їх союзниками, а на переважання мотивів статусу і престижу у визначенні геостратегічних пріоритетів щодо України.

Регіональна проблематика: конкуренція з ЄС, транспортування енергоносіїв, загальні регіональні виклики, протистояння з Туреччиною, інтеграція в СНД впливає на визначення геостратегічних інтересів на думку 33 % авторів публікацій. Частка внутрішніх факторів у визначенні геостратегії Росії складає 17%, значна частина цього показника - це

ностальгія за СРСР (11%). Надалі ми розглянемо пріоритетність мотивів за етапами формування геостратегії щодо України.

Період 1991-1993 рр.: подолання наслідків розпаду СРСР. Аналіз публікацій за період 1991-1993 рр. показує, що беззаперечними лідерами у формуванні геостратегічного курсу щодо України виступили фактори, пов'язані з подоланням наслідків розпаду СРСР і функціонуванням спільного економічного, інформаційного та безпекового простору (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2. Тематика проблем, у контексті яких розглядаються геостратегічні пріоритети Росії стосовно України за період 1991-1993 рр. (n= 56)



В 18 % відібраних за цей період публікацій важливість відносин з Україною визначається в контексті спільного минулого, стабільного розвитку в самій Росії; у 12% - у забезпеченні сприятливих умов для економічних і

демократичних перетворень; у 14 % - для формування лідируючої позиції Росії на пострадянському просторі в рамках СНД.

Геополітичне суперництво Росії з іншими країнами за участю України або за вплив на Україну, як правило, не розглядається. Загалом, Росія сприймає Україну в своїй зоні впливу, розмірковуючи про долю країн ЦСЄ в якості буферної зони між Росією і Західними країнами [43], [239]. Досить високий показник (12%) для відібраних публікацій за період 1991-1993 рр., які присвячені розгляду геостратегії Росії стосовно України в контексті відносин із США, обумовлений, перш за все, проблемою ядерного роззброєння України і взаємодією Росії і США в цьому питанні. У цей період США розглядаються не як конкурент, а як геополітичний партнер у вирішенні «українського ядерного питання».

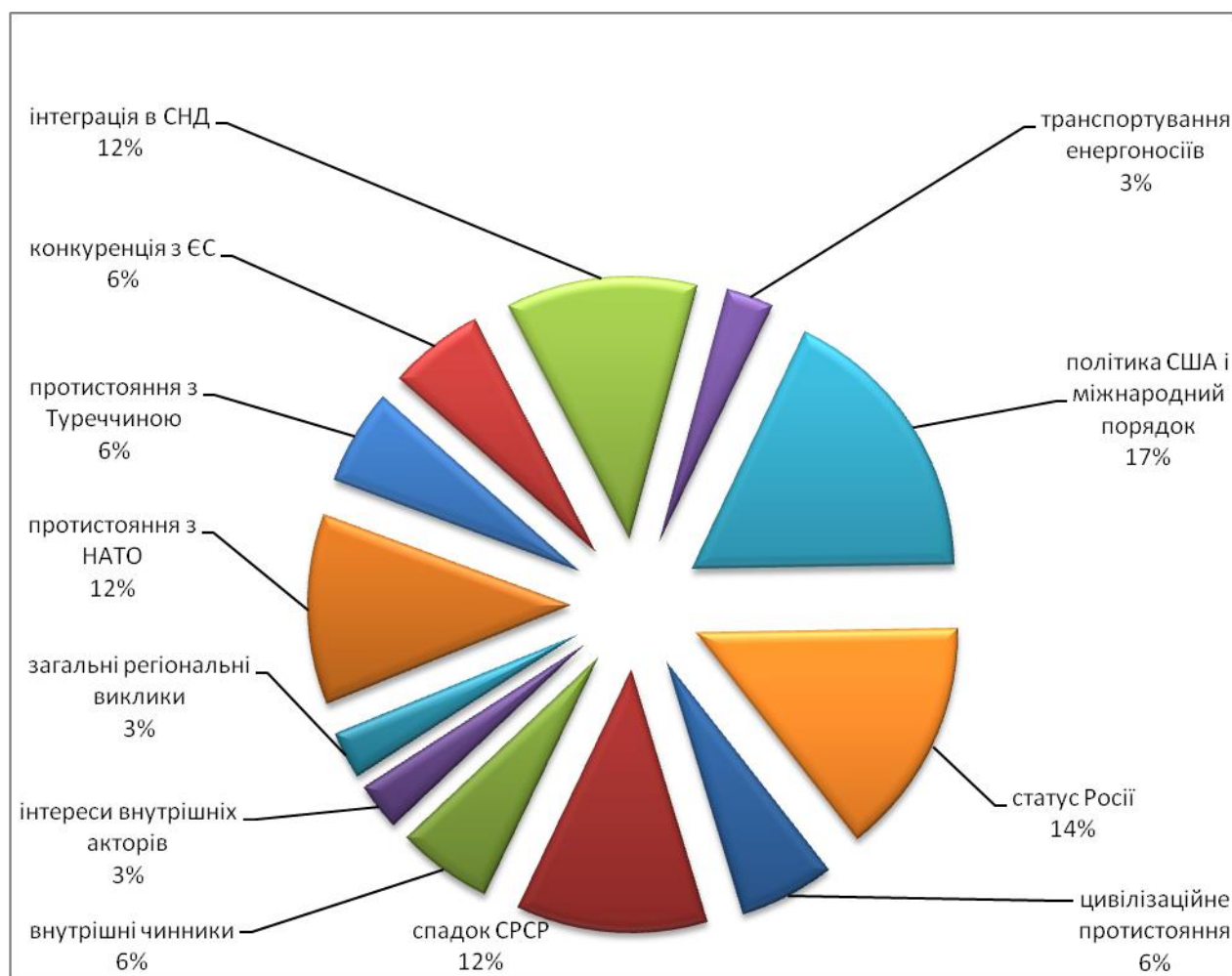
Посилення ролі ЄС прогнозувалось як ймовірне і бажане. У цей час досить активно обговорюється концепція спільного європейського простору, висунута М. Горбачовим у кінці 1980-рр., однак лише 1% публікацій розглядає відносини з Україною в цьому контексті. Росія виступає за створення багатополюсної європейської системи безпеки, що обумовлює «довготривалу зацікавленість у збереженні НАТО і в розвитку партнерських відносин з нею»[239].

Оскільки після розпаду СРСР до України відійшла значна частина інфраструктури і комунікацій, важливих для відносин і впливу на країни ЦСЄ; Росія позбулась виходу до одного із «зручних морів» - Чорного моря, автори публікацій звертаються до необхідності посилення контролю Росії над стратегічними об'єктами, зокрема збереження російського Чорноморського Флоту на території України.

Період 1993-2000 рр.: геополітичний реалізм. У цей період розпочинається усвідомлення Росією можливості зовнішніх впливів на україно-російські відносини, що примушує її перейти до формування пріоритетів щодо кожної з країн колишнього СРСР, однак, як зазначає О.

Арбатов, чітке бачення «конкретних цілей та методів політики Москви в цьому просторі, перш за все щодо України відсутнє» [3]. Загалом, за період 1993-2000 рр. різко зріс фактор НАТО, яка сприймається як «інструмент втручання США» (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3. Тематика проблем, у контексті яких розглядаються геостратегічні пріоритети Росії стосовно України за період 1993- 2000 рр. (n = 90)



Проблемі пошуку стратегії Росії стосовно України в контексті цих двох факторів присвячено 24% публікацій, зокрема наголошується, що розширення НАТО змінило геостратегічне становище України, яка автоматично перетворюється на арену гри великих держав і, що більш важливо, США «зазіхає на цілісність пострадянського простору», який

розглядається як зона «виключних інтересів Росії» [242]. Аналіз публікацій за період 1993-2000 роки показує важливість України для покращення статусу Росії в світовій політичній системі - 15% публікацій звертались до цієї теми.

Із розширенням НАТО, чи не вперше, постає фактор Туреччини (6 % публікацій), яка за потенціалом урівноважує вплив Росії на Кавказі, збільшуючи свою присутність у регіоні Чорного моря, та перевищує за потужністю військово-морські сили Росії в цьому регіоні. Занепокоєння Росії викликає зближення Анкари з Києвом, особливо на фоні створення ГУУАМ. Як зазначає О. Арбатов, «Анкара прагне закрити чорноморські протоки для російських суден і направити нафто - і газопроводи з Каспійського басейна в обхід російської території. При цьому Туреччина упевнено використовує прикриття НАТО, однак її дії жодним чином не контролюються союзом» [3].

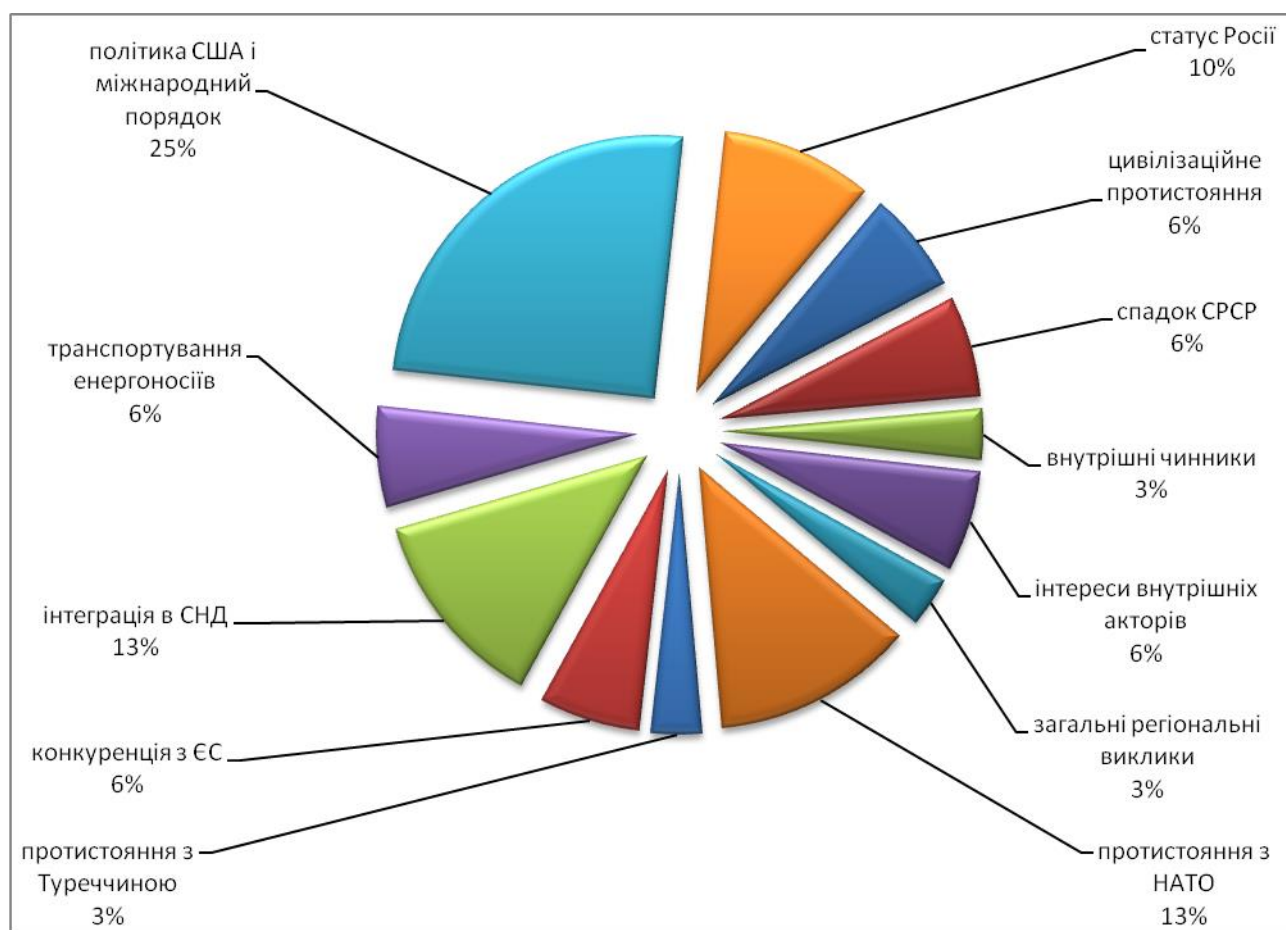
В цей період ЄС не розглядається як конкурент за вплив на Україну. Лише 6% публікацій присвячені розгляду відносин у трикутнику ЄС – Росія - Україна. Разом з тим, присутні високі очікування, що ЄС стане противагою НАТО, оскільки «європейці не будуть тривалий час миритися з тим, що їх власна безпека буде і надалі базуватись на американській силі і американських інтересах. Наявні процеси інтеграції в Європі підштовхуватимуть їх піклуватися про власні європейські інтереси» [240].

На фоні неприйняття російською громадськістю України як окремої держави зростає її значення як фактора внутрішньополітичної боротьби і великодержавної риторики (6% публікацій). Як майданчик використовується парламентська трибуна з кульмінацією напередодні президентських і парламентських виборів.

Період 2000-2004 рр.: «прагматичний курс». У політиці нового президента Російської Федерації В. Путіна, на думку багатьох дослідників [289], [359], намітився відхід від курсу, який був обумовлений певною пострадянською ностальгією і сподіванням на дедалі більш примарну

реінтеграцію країн СНД часів Б. Єльцина. «Москва зрозуміла і прийняла той факт, що незалежність України є незворотною, і що в російських інтересах її поважати - це не лише покращить її політику щодо Києва, але й підвищить імідж Росії в світі» [383, 40]. Зростає частка статей, у яких розглядається тематика підтримання іміджу Росії як великої держави в контексті російсько-українських відносин - 9 % публікацій звертаються до цієї теми. (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4. Тематика проблем, у контексті яких розглядаються геостратегічні цілі Росії стосовно України за період 2000-2004 рр. (n = 40)



В цей період Україна інтерпретується як об'єкт впливу двох полюсів на європейському континенті: Росії і Заходу, водночас сильний вплив Росії підкреслює її спроможність як «великої держави». Автори 19 % публікацій вважають, що саме США протистоїть Росії в її змаганні за Україну. Як

зазначає О. Дугін, «Росія не може у такій ситуації ні повністю віддати Україну, ні повністю взяти її», [64].

Традиційні зв'язки з країнами СНД є найбільш пріоритетними і в новій концепції зовнішньої політики Росії [109], однак мета реінтеграції СНД за участі України відходить на задній план, натомість розвивається ідея створення «спільного економічного простору» [110]. На думку авторів 6% публікацій геостратегія Росії стосовно України має розвиватись саме в цьому напрямку.

Ключовим безпековим інтересом для Росії залишається недопущення зближення України і НАТО та протидія формування створення альтернативної осі на просторах СНД у вигляді ГУАМ, держави-учасниці якої відкидають ідею співпраці в сфері безпеки в рамках СНД і віддають перевагу взаємодії з НАТО і ЄС. За період 2000-2004 рр. до цієї теми звертались в 13 % публікацій. Основне занепокоєння викликає збільшення політичного впливу НАТО на Україну.

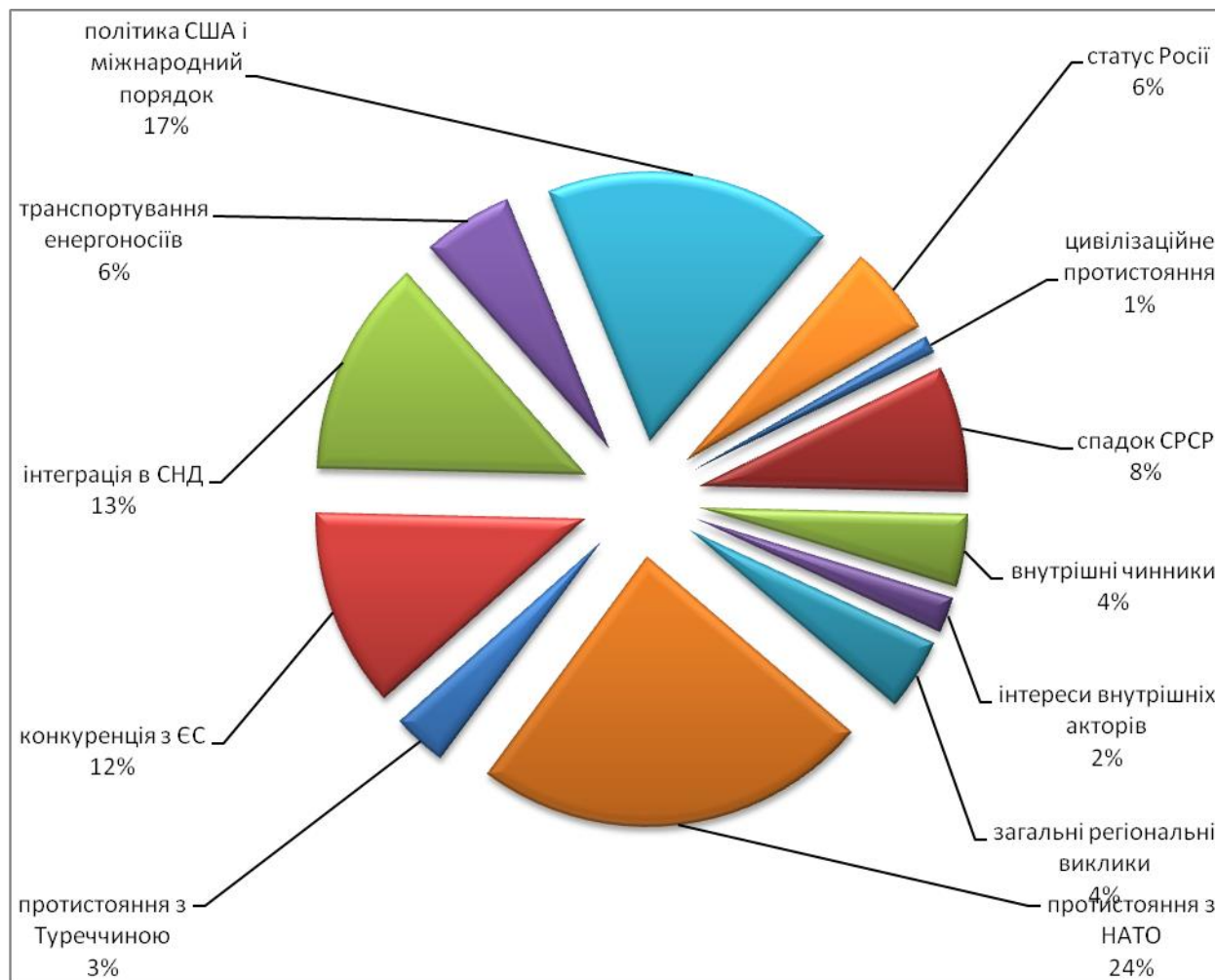
ЄС, як і раніше, не розглядається як противник за вплив над Україною. У 6% публікацій наголошується на об'єктивній зацікавленості континентальної Європи в добрих взаєминах з Росією. У цей період зростає значення фактору енергоносіїв як ресурсного потенціалу російської геостратегії (6 % публікацій, що є найвищим показником за досліджуваний період). Геополітичної ваги набуває не лише критична важливість української території для поставок російського газу та нафти, але й контроль за роботою транспортних магістралей.

Період 2005-2008 рр.: після Помаранчевої революції. Внутрішньополітичні події кінця 2004 р. в Україні вплинули на її зовнішньополітичний курс та обумовили необхідність корегування зовнішньополітичної стратегії Росії щодо неї.

Російське експертне середовище здебільшого сприйняло події Помаранчевої революції в Україні як реалізацію задуму сконструйованого

США і іншими західними країнами. У 48 % публікацій за період 2005-2008 рр. геостратегічні завдання Росії стосовно України сприймаються в контексті боротьби із США (14%), НАТО (24) і ЄС (12%) (див. табл. 3.5.)

Таблиця 3.5. Тематика проблем, у контексті яких розглядаються геостратегічні цілі Росії стосовно України за період 2004-2008 рр. (n = 89)



Дві основні проблеми для геостратегії Росії, які пов'язані з Помаранчевою революцією в Україні, виходять на передній план. По-перше, загроза експорту «кольорових революцій» в інші країни колишнього СРСР включно з Росією, по-друге, збільшення регіональної ролі України. Росія занепокоєна зовнішньополітичними кроками нового Президента України В. Ющенко, які послаблюють геополітичний вплив Росії в регіоні та позначаються на її статусі - спробами виступити локомотивом просування демократизації в регіоні, запровадити митний контроль на кордоні з Придністров'ям, який

служує просуванню стратегічних інтересів Росії стосовно України і ЦСЄ, намаганням посилити роль ГУАМ тощо.

Трактування подій Помаранчевої революції в Україні як геополітичної поразки Росії сприяли зниженню важливості України для підтримання її статусу. У 2005-2007 рр. 5% публікацій розглядають цей аспект геостратегії Росії стосовно України, за попередній період цей показник становив 9%. Показник важливості України для транспортування енергоносіїв у досліджуваний період суттєво не змінився. Лише в 5% публікацій геостратегічні інтереси Росії стосовно України розглядаються в цьому контексті.

Загалом, група факторів рівня світової політичної системи, у контексті яких розглядаються геостратегічні пріоритети Росії стосовно України: суперництво із США, статус Росії, цивілізаційне протистояння, глобальні загрози, складає 23%. Регіональна проблематика: протистояння з НАТО, конкуренція з ЄС, транспортування енергоносіїв, загальні регіональні виклики, протистояння з Туреччиною, інтеграція в СНД впливає на визначення геостратегічних інтересів на думку 61 % авторів публікацій.

Розгляд ключових змінних формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України дозволяє зробити наступні висновки:

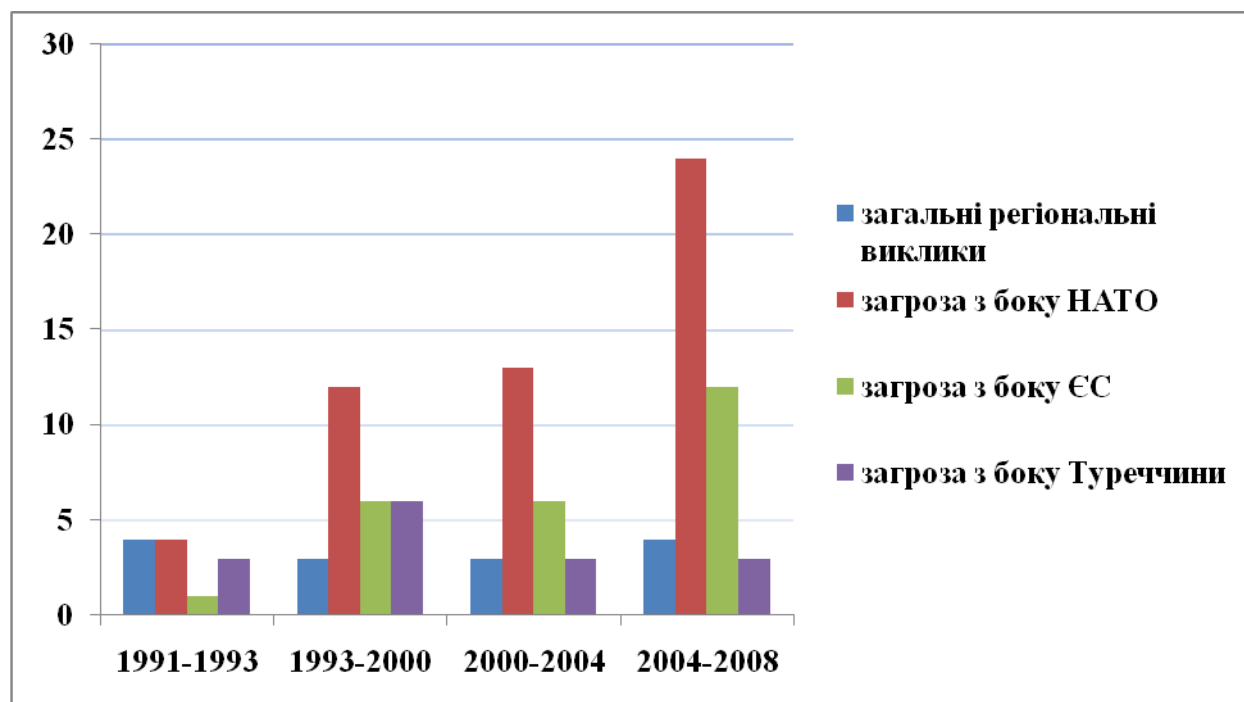
- на основі синтезу неореалістських ідей запропоновано пояснювальну модель геостратегічної поведінки Росії стосовно України, за якої розподіл сили в міжнародній системі є незалежною змінною, сприйняття стану системи і/або внутрішні чинники є проміжними змінними і геостратегічні рішення виступають залежними змінними;
- обґрунтовано положення про визначальну роль взаємопов'язаних національних інтересів: прагнення безпеки і статусу, у формуванні геостратегічної поведінки Росії стосовно України в досліджуваний період,

- показано, що характер відносин Росії із центрами сили в регіоні, який не можна розглядати в контексті моделі балансу сил, дозволяє зробити припущення, що геостратегія Росії стосовно України меншою мірою прагне посилення національної безпеки, а ніж керується мотивами впливу і престижу, метою яких є посилення міжнародного статусу Росії;
- аналіз вибірки з 278 публікацій дав змогу ідентифікувати ключові змінні, які створюють загальну картину геостратегічного курсу Росії на українському напрямку в 1991 – 2008 рр. та прослідкувати зміну мотивів геостратегічної поведінки Росії стосовно України за періоди 1991- 1993 рр., 1993 – 2000 рр., 2000-2004 рр., 2004 – 2008 рр. Загалом, досить високий показник групи факторів рівня світової політичної системи (50%) при обмежених ресурсах Росії і її фактичну приналежність до великих регіональних держав, вказують не на «традиційне» геостратегічне суперництво, а про переважання мотивів статусу і престижу у визначенні геостратегічних пріоритетів щодо України.

3.2. Україна та національні інтереси безпеки Росії

Безпека є одним з визначальних мотивів формування системи геостратегічних преференцій Росії стосовно України. Відповідно до основної гіпотези дисертаційного дослідження мотиви безпеки поряд з міркуваннями статусу мали визначальний вплив на формування геостратегічного курсу Росії стосовно України. Група статей вибірки, які стали основою кількісного аналізу, включає чотири безпекові змінні: 1) загальні регіональні виклики; 2) загроза з боку НАТО; 3) центросилові відносини з ЄС; 4) геополітичне суперництво з Туреччиною (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6. Публікації, в яких порушується питання безпеки (% вибірки) у відносинах з Україною (n=85).



Із загальної вибірки 278 публікацій лише близько третини авторів ідентифікують прагнення безпеки як основний мотив формування геостратегії на українському напрямку. За період з 1991 до 1993 рр. відсоток безпекових мотивів складав 12 %, в 1993 – 2000 рр. - 27 %, у 2000 – 2004 рр. - 25 %, у 2004 – 2008 рр. - 43 %. Кількісні дослідження, відтворюючи певний стан геостратегічного процесу Росії стосовно України, не спроможні пояснити дію безпекових мотивів впродовж досліджуваного періоду. З цією метою здійснено якісний аналіз публікацій вибірки, а також залучено низку інших джерел*.

Зазвичай розгляд безпекових мотивів формування геостратегічних пріоритетів потребує аналізу взаємодії з центрами сили на основі концепції балансу сил. Особливістю початкового етапу формування геостратегії Росії стосовно України є визначення безпекових преференцій за умов існування

* Див. підрозділ 1.3. «Методологічні основи та принципи вивчення джерел формування за відсутності ймовірного супротивника. геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України».

спільного безпекового простору та відсутності ймовірного супротивника. На початку 1990-х рр. проблема його перебудови постала в центрі публічного обговорення безпекових мотивів геостратегії Росії стосовно України та супроводжувалась переосмисленням ролі Росії у світовій політиці, окресленням підходів до безпекових загроз майбутнього.

Спільний військово-стратегічний простір між двома державами надавав Росії ряд безумовних переваг як щодо шляхів протидії загрозам, які походили з території, яку він об'єднував, так у відносинах з іншими центрами сили в регіоні, оскільки збільшував силовий потенціал Росії як лідера цього простору.

Позиція Росії щодо стратегічної моделі відносин з Україною окреслилась вже в період спроб реформування СРСР і полягала в незмінності воєнної і безпекової основи оновленого СРСР, а згодом і СНД. Це підхід було закріплено основних угодах з Україною. Так, стаття 7 Договору про принципи міждержавних взаємин між УРСР і РРФСР від 19 лютого 1990 р., зазначає, що «Високі Договірні Сторони визнають необхідність системи колективної безпеки, включно із співпрацею двох держав у сфері оборони і безпеки» [60, 15]; у статті 6 Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, підписаної 8 грудня 1991 р. лідерами України, Російської Федерації, Білорусії, підкреслювалось, що «держави – члени Співтовариства будуть зберігати і підтримувати під об'єднаним командуванням спільний військово-політичний простір» [253].

Попри певні успіхи, про що свідчить підписання згаданих угод, саме позиція України стала на заваді реалізації планів спільного безпекового простору. Вбачаючи загрозу відновлення російського «імперіалізму» і претендуючи на роль регіональної держави [386], Україна практично блокувала реалізацію підписаних домовленостей. При ратифікації Угоди про створення СНД Верховна Рада України внесла поправку в статтю 6, вказавши, що входження до спільного військово-політичного простору СНД

обмежувалось періодом до повного знищення ядерної зброї на її території та виключала можливість створення оборонних структур у рамках СНД [253].

Зацікавленість Росії в побудові стратегічних відносин з Україною на основі єдиного військово-політичного простору змушувало Росію активізувати зусилля на двосторонній основі, однак ці спроби також не принесли бажаного результату. Україна, побоюючись, що обороно-політичний союз з Росією буде загрожувати її суверенітету, прагнула прискорити створення національної армії, що передбачало, окрім іншого, право контролювати військові об'єкти на своїй території. На думку Дж. Ноггі і М. Гудзон, «президент України Л. Кравчук був змушений витримувати різку позицію з питання спільного військово-політичного простору і об'єднаних збройних сил, оскільки лише 40% були етнічними українцями, а офіцерський корпус на 75% складався з росіян» [379, 141]. У результаті, як поступку Україні та іншим країнам, які прагнули створення національних армій, зокрема Молдові та Азербайджану, у лютому 1992 р. на третьому саміті СНД було підтверджено право кожної держав СНД на створення власної армії. Питання про об'єднанні збройні сили залишалось на порядку денному, однак компромісного рішення не було знайдено, хоча і прийнято рішення про призначення Є. Шапошнікова командуючим Об'єднаними збройними силами. Впродовж 1992 р. сподівання російських військових, що СНД стане основою для об'єднаної системи безпеки, яка замінить радянську оборонну систему, ставали дедалі більш ілюзорними. Після підпорядкування Президентом України Л. Кравчуком всіх військових утворень (окрім стратегічних сил) лише п'ять колишніх республік підтримали об'єднане командування збройних сил СНД [379, 141].

Брак консенсусу щодо об'єднаного командування в СНД поставив Москву перед проблемою контролю колишніх збройних сил Радянського союзу поза територію РФ, зокрема в Україні. Ця проблема була частково вирішена в травні 1992 р., коли президент Росії Б. Єльцин підписав указ про

створення збройних сил Російської Федерації. До червня 1993 р. командні структури СНД, які здійснювали управління спільним військово-стратегічним простором СНД [379, 142], і Росії існували паралельно, однак їх повноваження не було чітко розмежовано. Надалі гарантування безпеки кожної з держав покладалась на її власні збройні сили, а СНД виконувала консультативного механізму.

Окрім відмови зберегти об'єднане командування збройних сил Україна також відмовилась від підписання ініційованої Росією багатосторонньої угоди про колективну безпеку. Таким чином, позиція України стосовно спільного оборонного простору мала негативні наслідки для безпеки Росії як в питанні організації системи безпеки на території колишнього СРСР, так і силового потенціалу Росії і її становища в системі балансу сил у регіоні і світі.

Аналіз публічного обговорення безпекових загроз, які постали перед Росією в результаті дедалі очевидного руйнування спільного військово-стратегічного простору, та шляхів протидії їм дозволяє виокремити два основні підходи. Перший розглядає геостратегічні пріоритети Росії стосовно України в контексті взаємодії з третіми країнами, другий зосереджується на безпекових викликах, які походять з її території. Варто відзначити, що переважно занепокоєння викликали виклики, які походили з території України, а не безпекові наслідки геополітичного змагання з колишніми ворогами, об'єднаними в НАТО. У протидії цим загрозам Росія прагнула виступати як стабілізуюча сила. Іншим аспектом, такого бачення безпекових викликів, як зазначає С. Рогова, заступника директора інституту США і Канади, було те, що роль Росії як гаранта стабільності на пострадянському просторі зменшувала б відцентрові тенденції і в самій Росії [217].

В силу значного розходження позицій в сфері безпеки в двосторонніх відносинах збільшились протиріччя з питань, що мали стратегічне значення як для України, так і для Росії. У першу чергу постала проблема ядерної

зброї. Припинення існування командних структур у рамках СНД, які здійснювали управління спільним військово-стратегічним простором, посилили прагнення Росії перебрати повний контроль над всією ядерною зброєю, яка знаходилась на території України. Для російської військової еліти було не прийнятним, що Росія буде вимушена залежати від іншого уряду в прийнятті рішень щодо розміщення і використання ядерної зброї чи то стратегічної, чи то тактичної.

Вагання України з приводу ратифікації Лісабонського протоколу*, підписаного 23 травня 1992 р. Україною, США, Російською Федерацією, Республікою Білорусь, Республікою Казахстан, посилили побоювання в Росії щодо можливості перетворення України в «велику ядерну державу». На думку російського експерта С. Караганова, Україна могла б використати «ядерну зброю як інструмент стримування Росії, а також для політичного тиску» [88]. Звичайно, що російське керівництво не могло не зважати на таку можливу зміну стратегічного середовища.

До травня 1992 р. тактична зброя була виведена з території України, однак доля стратегічної складової була набагато складніша. Проблема контролю над ядерною зброєю визначала українсько-російські взаємини в 1992-1993 рр. Як зазначає український дослідник Ю. Щербак, «Росія чинила сильний пропагандистський і психологічний тиск на Україну, активно мусуючи тему небезпеки, яку становлять ядерні заряди, які зберігаються в Україні. Крім того, Росія домагалася змінити статус стратегічних ядерних сил на території України і підпорядкувати їх Росії (а не СНД, як пропонувалося спочатку). Українське керівництво відкинуло цю ідею, розуміючи, що в цьому випадку війська СНД, які перебували на території України, автоматично стануть російськими» [282, 251 - 252].

* Протокол до Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь гарантував виконання чотирма державами зобов'язань СРСР. Крім того, Україна, Білорусь та Казахстан зобов'язались приєднатись до ДНЯЗ, як держави, які не мають ядерної зброї.

Протистояння з Росією підштовхувало Україну до встановлення умов щодо виведення ядерної зброї та прагнення безпекових гарантій. Лише після отримання таких гарантій, наданих у Тристоронній Заяві Президентів України, США і Росії від 4 січня 1994 р. Україна змогла провести ратифікацію і в грудня 1994 р. приєднатися до договорів СНО-1 і ДНЯЗ.

Занепокоєння в Росії збільшенням зовнішньополітичної ролі України окрім «ядерного питання» постало також внаслідок звернення українського керівництва до ідеї створення Балтійсько-Чорноморського співтовариства. Головна небезпека вбачалась у прагненні за допомогою такого проекту «застопити за собою місце великої держави Європи» [236]. У цьому випадку, на думку російського експерта А. Сорокіна, Балтійсько-Чорноморське співтовариство набуває рис «своєрідного модернізованого бар'єра, який відділяє Європейську Росію від Західної Європи в прямому значенні цього слова: і балтійські, і чорноморські стратегічно важливі порти у такому випадку потрапляють до поясу держав... не першої «дружності» [235].

Офіційну позицію команди Б. Єльцина і МЗС Росії у грудні 1992 р. висловив посол РФ у США В. Лукін: «демократична Росія не боїться суверенітету й незалежності своїх нових сусідів... Вона в праві очікувати від них утримання від ворожих Росії дій і недопущення на своїй території загрозливої для безпеки Росії активності третіх країн. У свою чергу вона готова робити своїм сусідам усіляке сприяння у забезпеченні їх безпеки як на двосторонній, так і на багатосторонній основі» [142].

Стратегічне значення для безпеки Росії у відносинах з Україною має Чорноморський флот, який на час розпаду СРСР складався з 300 бойових кораблів і приблизно 300 літаків та вертольотів морського й наземного базування, а також мав у своєму розпорядженні високорозвинену берегову інфраструктуру [143]. Стратегічне значення ЧФ, як воно обговорювалося в 1992-1993 рр., визначалось зміною військово-політичної ситуації в

Чорноморському регіоні та загрозою зростання впливу Туреччини. Відповідно до аналізу стратегічної ситуації колишнім командуючим ЧФ адміралом А. Калініним, значення ЧФ для безпеки Росії визначається військовою обстановкою у світі, особливо на південно-західному напрямку і Близькому Сході, де військова присутність флоту є необхідною [87].

Переважання мотивів безпеки в прагненні урівноважити вплив Туреччини означали б нарощування потенціалу ВМФ Росії в Чорному морі, однак з часу розподілу ЧФ між Україною і Росією перевага ВМФ Туреччини над російськими ВМФ у цьому регіоні лише збільшилась. Співвідношення потенціалу російських (радянських) та турецьких ВМФ на Чорному морі змінилось з 2:1 у 1990 році до 1:1 в 1994 році і ця тенденція продовжується не на користь Росії [87].

Поміж інших мотивів безпеки, які впливають на геостратегічну поведінку Росії стосовно України, чинник Туреччини є найбільш постійним і, що більш важливо, розглядається саме в контексті збалансування її впливу. Туреччина концептуалізується як наддержавна регіонального масштабу, а зміцнення її ВМФ і зближення позиції з Києвом становить небезпеку ослаблення Росії в Чорноморському регіоні та Закавказзі.

Визнаючи стратегічну важливість ЧФ для безпеки Росії, російські експерти нерозривно розглядали це питання із статусом Криму. Спротив України створенню наддержавного утворення в рамках СНД посилили настрої в Росії щодо необхідності повернення Криму, який до 1954 р. був частиною РРСФР. Крим є єдиним регіоном України, в якому росіяни становлять більшість: за переписом 1989 р. частка росіян склала 67,04%, українців - 25,75%. Більше того, половина українців у Криму вважають своєю рідною мовою російську [379, 145].

Нові безпекові виклики, потреба перегляду геостратегічного курсу в масштабах всього СНД і формування нових системи відносин у сфері безпеки з Україною сприяли перегляду Росією її національної стратегії.

Концепція зовнішньої політики РФ, затверджена в 1993 р. Президентом Росії, відтворювала прагнення Росії бути одним з впливових центрів багатополюсного світу. Росія бачила себе гарантом стабільності на території СРСР. Тому Україні відводилась ключова роль у силу історичних тенденцій, геополітичного становища та військового потенціалу [170]. Проект воєнної доктрини, перший офіційний документ у сфері планування і відповіді військовим викликам, що розроблявся в Росії в 1993 р., виходив з відсутності ймовірних супротивників, а до більшості держав Росія відноситься як до реальних і потенційних партнерів [38]. У зв'язку з цим, визначення геостратегічного курсу Росії стосовно України відбувалось в умовах, коли Росія розглядала себе партнером НАТО і гарантом стабільності на пострадянському просторі. Відсутність конфронтації зумовили сприяння України як своєрідної буферної зони на західному напрямку геостратегії, яка «об'єктивно знижує взаємну військову небезпеку для тих, хто багато років вважав один одного вірогідним противником» [97].

Втім, варто відмітити, що як і ЄС НАТО розглядалась як партнери Росії, тому початок перемовин про їх можливе розширення не сприймалися як загроза безпеці Росії. У відкритій доповіді Служби зовнішньої розвідки «Перспективи розширення НАТО і інтереси Росії» було окреслено основні виклики, які постануть перед Росією. Автори визнавали, що «розширення НАТО не слугуватиме плацдармом для нанесення удару по Росії чи її союзниках» [168], однак вказували що наближення НАТО до безпосередніх кордонів Росії вимагатиме корінного перегляду оборонних концепцій, переформування озброєнь, розгортання додаткової інфраструктури. «Ці заходи повинні бути реалізовані незалежно від того, що в політичному плані НАТО не розглядається більше як супротивник», - зазначається в доповіді [168].

В безпековому плані цілком слушною виглядала аргументація російських дослідників, які вбачали в розширенні НАТО збільшення зони

стабільності на західних кордонах Росії, зростання ролі НАТО у вирішенні конфліктів на європейському континенті. Невизначеність майбутніх параметрів колективної безпеки в Європі сприяла тому, що таку прозахідну точку зору частково поділяла і офіційна Москва, сподіваючись на зникнення оборонних альянсів в Європі і перетворення НАТО з інструмента колективної оборони в механізм колективної безпеки.

Намагання російського уряду вибудувати на рівних з НАТО систему колективної безпеки, основну роль в якій мала б відігравати ОБСЄ, зазнали невдачі. Відповідно, подальше розширення НАТО означало збільшення його зони відповідальності і зменшення ролі Росії, у тому числі її спроможність реалізовувати свою політику на українському напрямку. Початок розширення НАТО мав значні наслідки для формування позиції Росії стосовно України. Наближення кордонів НАТО вимагало розширення контактів з Києвом, особливо після приєднання України до програми Партнерство заради миру (1994 р). У Москві виникли серйозні занепокоєння, що в майбутньому Україна вирішить приєднатись до НАТО. На можливості такого розвитку подій особливо наголошували прихильники більш жорсткої позиції у відносинах з Україною. Противники підписання «великого договору» між Росією й Україною підкреслювали, що визнання Росією суверенітету України над Севастополем і Кримом полегшить входження України до складу НАТО [10].

Як показує аналіз публічної дискусії, розширення НАТО мало переважний вплив на статус Росії, безпекові загрози як правило не розглядалися. Занепокоєння експертів викликало загострення ситуації в Україні як один з можливих негативних безпекових наслідків розширення НАТО. На думку В. Ніконова, «розширення НАТО може серйозно ускладнити ситуацію в Україні, яка відчує себе зажатою між двома силами» [159]. Впливова Рада з питань зовнішньої політики і оборони, проаналізувавши безпекові виклики, прийшла до висновку, що «ситуація на

Україні (але не сама Україна) представляє найбільш серйозний довгостроковий зовнішній виклик безпеці й внутрішній стабільності Росії. Деградація економіки, внутрішні конфлікти загрожують масовою міграцією, технотронними катастрофами, втратою контролю над ядерною зброєю та арсеналами звичайних озброєнь» [240].

Таким чином, безпекові виклики розглядалась не в традиційному протистоянні на основі балансу сил, більше значення мали можливі асиметричні виклики та майбутнє європейської системи безпеки. С. Рогов вказує, що геополітичні наслідки розширення НАТО можуть виявитися вкрай несприятливими для Росії, яка ризикує потрапити за рамки нової євроатлантичної системи безпеки, що формується на основі Північноатлантичного альянсу. Погляд С. Рогова, відображає провідний настрій в російському суспільстві, який постав внаслідок «унікального політичного консенсусу на ґрунті неприйняття рішення про розширення НАТО» [217].

Попри практичну одностайність в оцінці наслідків розширення для геостратегії Росії на українському напрямку, це не означає, що була також наявна згода щодо можливих кроків Росії у відповідь. Аналіз обговорення цього питання дозволяє виокремити дві точки зору, що стосуються відносин Росії і України. Перша модель поведінки характерна для представників прозахідного напрямку, які вважали, що Росія нарешті зможе зосередитись на європейській політиці. Д. Тренін вказує, що це практично єдина альтернатива для Москви, оскільки прагнення стимулювати військово-політичну інтеграцію в рамках СНД у відповідь на розширення НАТО не є реальним саме через позицію України, яка має «негативне ставлення до будь-яких планів створення оборонного союзу» [250]. Більше того, як еліти так і громадськість позитивно ставились до «ідеї будівництва Великої Європи з повноправною участю Росії» [144]. На думку, І. Максимичева, «для Росії

прийшов час подати заявку на прийом до Європейського союзу, що є єдино реальним й єдино можливим ядром майбутньої єдиної Європи» [144].

Інший можливий сценарій дій викладений в заяві робочої групи РЗОП, яку підписали низка провідних і впливових громадських, наукових і політичних діячів, зокрема С. Караганов, голова колегії РЗОП, член Президентської ради; Є. Кожокін, директор Російського інституту стратегічних досліджень, О. Коновалів, президент Інституту стратегічних оцінок; А. Кортунів, директор Московського наукового фонду, та інші. У документі зазначається, що як наслідок розширення НАТО «замість широкої зони де-факто нейтральних держав буде створена вузька, по-справжньому «сіра» зона, в яку потраплять країни Балтії, Білорусь і Україна, і яка стане об'єктом стратегічного суперництва» [85]. Водночас, як видно із самої оцінки зробленої членами РЗОП, Росія не має можливості для силового протистояння розширенню НАТО, яке полягало б у ««форсованому збиванні військового союзу з колишніми радянськими республіками» [85]. Більше того, як вказує С. Рогов, наслідком такого кроку замість оформлення нового Варшавського договору як військової противаги Заходу, може стати розпад СНД через небажання України стати на сторону Росії» [215]. З цією точкою зору погоджуються і автори доповіді «СНД: початок чи кінець історії?», підготовленої у 1997 р. і опублікованої в переддень підписання «великого договору» з Україною. «Якщо Росія буде намагатися перетворити СНД у дійсну й дієздатну Співдружність, нам рано або пізно доведеться пройти через випробування у відносинах з Україною», зазначається в доповіді [228].

Занепокоєння Росії розширенням НАТО було частково знято в травні 1997 р. з підписанням сторонами Основоположного акту про взаємовідносини, співпрацю та безпеку. Також у кінці травня 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією та формалізовано перебування російського Чорноморського флоту в Криму. Росія відмовилась від ідеї відокремлення

Криму, чи принаймні, Севастополя від України (якщо вона дійсно розглядала таку можливість). Взамін Росія отримала те, до чого прагнула і що дозволяло реалізувати її стратегічних інтерес - російське перебування в Криму ставало на заваді подальшому зближенню України і НАТО та відповідно гарантувала відсутність альянсу в районі північного узбережжя Чорного моря.

На фоні створення в Європі системи безпеки за провідної ролі НАТО та партнерських відносин Росії із цією організацією [251] досить дивно виглядає обговорення стратегічного значення ЧФ для стримування поглиблення відносин України з НАТО. Крім того, є певні сумніви, і вони визнаються російськими експертами, щодо здатність ЧФ як стратегічної бойової одиниці на Чорному морі. Л. Медведко, експерт Державної думи РФ, вказує на тенденцію зменшення потенціалу ЧФ Росії, зокрема вже втрачено «більше половини надводних кораблів, три чверті підводних човнів і всю ракетноносну авіацію», що фактично призводить до паралічу його боєздатності [150].

Аналіз дебатів під час підписання і ратифікації україно-російських угод в 1997-1999 рр. дає змогу виявити основні безпекові занепокоєння зовнішньополітичної еліти на українському напрямку. Аргументи противників ратифікації «великого договору» зводились до того, що угода відкриває Україні шлях до НАТО, оскільки позбавляє Москву факторів впливу – неврегульованість кордону і статусу Криму [10]. Зокрема, «врегулювання кордонів призведе до «замкнення» Росії в акваторії Азовського моря, оскільки «фарватер Керченської протоки остаточно стане власністю України, а сам поділ Азовського моря, а не його спільне використання, небезпечне появою ««рибалок» 6-го американського флоту» [76]. Пізніше Росія спробує переглянути питання кордонів в Азовському морі, що призведе до україно-російського протистояння навколо о. Тузла.

Якщо аргументація щодо використання територіальних претензій до України як інструмента зовнішньої політики Росії була можлива в контексті її внутрішньої політики, то на міжнародній арені такі кроки Москви очевидно мали б спротив. І. Іванов, міністром закордонних справ Росії, визнав, що територіальні претензії «зруйнують міждержавне співробітництво і внесуть серйозний елемент напруженості в Європі. Потрібно віддавати собі чіткий звіт у тому, що така позиція не отримає підтримки у світі» [79].

Із визначенням основних контурів європейської системи безпеки і договірним закріпленням відносин з Україною також зазнали змін і підходи до формування геостратегічних цілей Росії стосовно України. У цей період безпекові мотиви поступаються цивілізаційним та економічним чинникам з наголосом на необхідності посилення ролі Росії в світовій політиці. Нові нормативні документи, які лягли в основу зовнішньополітичної стратегії Росії на початку першого президентського терміну В. Путіна закладають деякі принципові підходи до визначення геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України. У Концепції національної безпеки на перше місце виходять проблеми престижу і статусу Росії в міжнародній політичній системі, зокрема наголошується на статусі Росії як «великої держави» та «впливового центру багатопольярного світу». Ключовим безпековим інтересом для Росії залишається недопущення зближення України і НАТО та протидія створенню альтернативної осі на просторах СНД у вигляді ГУАМ [109]. Провідними темами зовнішньої політики стосовно України стають питання енергетичної безпеки Росії, перспектива врегулювання конфліктів на пострадянських теренах та миротворча діяльність у країнах СНД.

Події в Україні 2004 р. мали значний вплив на сприйняття в Росії характеру безпекових загроз. Перш за все, занепокоєння виклинали зовнішньополітичні кроки нового Президента України В. Ющенко, які послаблюють геополітичний вплив Росії в регіоні, намагання посилити роль ГУАМ, організація, країни якої об'єднує бажання уникнути російського

домінування. Як зазначав російський експерт В. Кувалдін, «іноді складається враження, що Польща не проти стати послом США в ЄС, і в Україні може з'явитись бажання відігравати якусь подібну роль на пострадянському просторі» [126, 13].

Значними кроками, що спроможні змінити безпекову ситуацію в регіоні, російські експерти визнають намагання України приєднатись до ПДЧ у НАТО і залучення України до співробітництва у сфері протиракетної оборони (ПРО) із США. Як відмічає український дослідник С. Толстов, російський політикун одностайний у неприйнятті ідеї членства України в НАТО: «коли в переговорах України і НАТО постала пряма перспектива приєднання України до ПДЧ, дискусії було поширено на прямі наслідки членства України, включаючи виведення з Криму Чорноморського флоту, перспективи розміщення в Україні воєнних баз та інших об'єктів НАТО та проведення навчань у прямій близькості від російських кордонів» [249, 10 - 11]. Разом з тим, потрібно відмітити, що основним напрямком обговорення впливу приєднання України до ПДЧ є геополітичні наслідки для статусу Росії.

За оцінками В. Єсіна, колишнього начальника Головного штабу ракетних військ стратегічного призначення РФ, генерал-полковника у відставці, можливе долучення України до створення глобальної системи ПРО «лежать у руслі курсу на незаперечну військову перевагу (США та їх союзників – авт.) і спрямовані на девальвацію ракетно-ядерного потенціалу Росії й Китаю [69]. Занепокоєння питаннями розміщення елементів ПРО викликане особливою роллю ядерної зброї як інструменту зовнішньої політики Росії. Після того, як США в 2002 р. вийшли з договору ПРО, вони «фактично розв'язали собі руки в питанні досягнення глобальної переваги у світі, що небезпечно для Росії зниженням стратегічного потенціалу» [69]. В. Єсін вказує, що в разі подальшого розгортання ешелонів ПРО США «сили ядерного стримування Росії будуть серйозно девальвовані. Виникне реальна

загроза безпеці держави ... та можливість з позиції сили диктувати свою волю» [69].

О. Храмчихин, завідувач аналітичним відділом Інституту політичного й військового аналізу, вказує, що можливою відповіддю Росії на ініціативи щодо розміщенню системи ПРО в Європі, подальше розширення НАТО та вступ України може стати перегляд договору про ракети середньої й меншої дальності і договору про скорочення звичайних збройних сил в Європі. Перегляд першої угоди дозволить Росії мати ракети дальністю 500-5500 км, що посилить її воєнний потенціал на українському напрямку, перегляд другої угоди повинен бути здійснений на основі співставлення потенціалу країн НАТО і ОДКБ [268]. Реалізації таких ідей викликає чимало сумнівів, оскільки це означає початок протистояння з НАТО, яке негативно позначиться на безпеці Росії, вибудуваній навколо співробітництва із цим військовим альянсом. У цьому контексті слушною є точка зору В. Дворкіна, генерал-майора, головного наукового співробітника ІСЕМВ РАН, який говорить, що «реальна загроза (безпеці Росії – авт.) – це перспектива виявитися в цивілізаційній ізоляції після приєднання всіх прикордонних країн у тій або іншій формі до НАТО й побудови глобальної ПРО без участі Росії» [55].

Основні висновки щодо місця інтересів безпеки в геополітичній стратегії Росії стосовно України полягають у наступному:

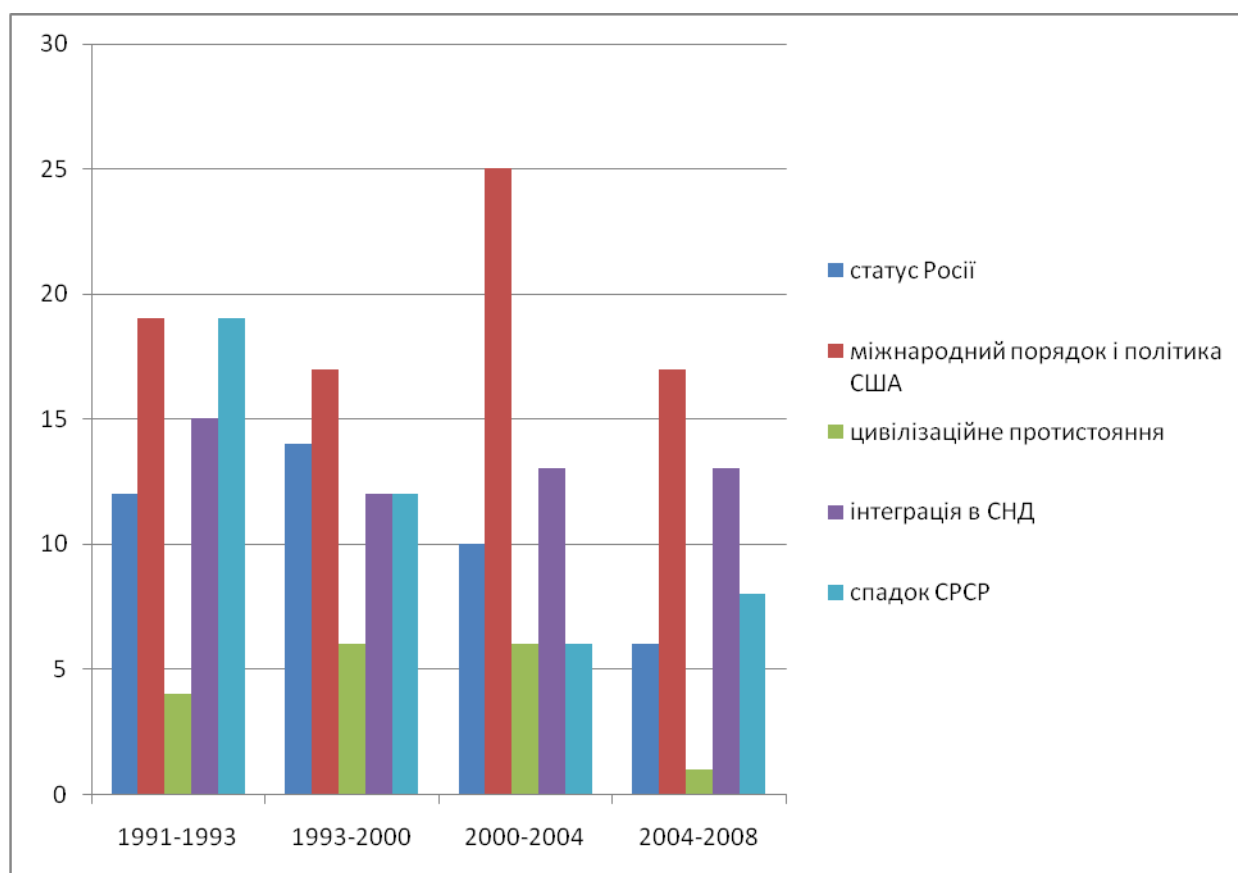
- ідентифіковано безпекові мотиви геостратегічної поведінки Росії на українському напрямку та з'ясовано їх співвідношення з іншими мотивами. За період з 1991 до 1993 рр. відсоток публікацій, в яких основним джерелом геостратегії Росії на українському напрямку виступала безпека, складав 12 %, в 1993 - 2000 рр. – 27 %, у 2000 - 2004 рр. – 25 %, у 2004 - 2008 рр. – 43 %.

- показано, що на початку 1990-х рр. проблема перебудови спільного військово-стратегічного простору визначала перебіг публічного обговорення безпекових мотивів геостратегії Росії стосовно України та супроводжувалась переосмисленням ролі Росії у світовій політиці, окресленням підходів до безпекових загроз майбутнього;
- з'ясовано, що стратегічний підхід стосовно України на основі спільного військово-стратегічного простору надавав Росії ряд безпекових переваг, зокрема можливість протидії загрозам, які походили з пострадянської території, а також збільшував силовий потенціал Росії як лідера цього простору;
- проаналізовано безпекові загрози, які постали перед Росією як наслідок руйнування спільного військово-стратегічного простору. Зазначено, що переважно занепокоєння викликали безпекові виклики, які походили з території країн СНД, включно з Україною (ядерне питання, ідеї створення Балтійсько-Чорноморського співтовариства тощо), а ніж силове протистояння з регіональними центрами сили, зокрема НАТО.
- доведено, що на геостратегію Росії стосовно Чорноморського флоту та Криму поряд з безпековими мотивами, такими як стратегічна роль Росії на південно-східному напрямку і протидії зростання впливу Туреччини, значний вплив мали історичні чинники, питання статусу і громадська думка в Росії;
- продемонстровано, що НАТО розглядається як можливий супротивник у змаганні за вплив над Україною. При чому геополітичне змагання сприймається не як традиційне протистояння на основі балансу сил, більше значення мають наслідки для майбутнього європейської колективної системи безпеки та статусу Росії.

3.3. Пріоритети статусу у формуванні геостратегії Росії стосовно України

Відповідно до основної гіпотези дисертаційного дослідження, значний вплив на формування геостратегічного курсу стосовно України мали мотиви збільшення міжнародного статусу Росії. У табл. 3.7. наведено відносну кількість статей вибірки, які розглядають формування геостратегії на українському напрямку саме в контексті міжнародного статусу Росії. Ці статті структуровані за п'ятьма основними категоріями: 1) статус Росії, 2) цивілізаційне протистояння, 3) інтеграція в СНД, 4) спадок СРСР, 5) міжнародний порядок і політика США.

Таблиця 3.7. Публікації, в яких відносини з Україною розглядаються в контексті міжнародного статусу Росії (% вибірки) (n=155)



Емпіричні дані, наведені в табл. 3.7. свідчать, що безпекові мотиви формування геостратегічних пріоритетів стосовно України значно поступались проблематиці міжнародного статусу і престижу Росії. Частка публікацій, основною складовою яких є питання статусу і престижу, загалом складає більше половини вибірки. За період 1991 - 1993 рр. їх кількість склала 69%, в 1993-2000 рр. – 61%, у 2000 – 2004 рр. – 60%, у 2004 – 2008 рр. – 45%.

Актуалізація питань статусу в зовнішній політиці Росії відбулась відразу після припинення існування СРСР і невдалих спроб створення державного об'єднання в рамках СНД. Геополітичним наслідком цих подій, як вважають російські експерти, стала трансформація структури світової системи від двохполюсної до однополюсної та значне зменшення геополітичної ролі Росії [239]. На тлі цих подій виникли жваві дискусії в російському науково-експертному середовищі щодо характеру світових політичних процесів, місця та ролі Росії в її новому статусі.

Парадокс російської геостратегії стосовно України в початковий період полягав в апіорному домінуванні чинників інших ніж мотиви безпеки. Перша зовнішньополітична стратегія Росії була побудована на пріоритетності загальних (світового співтовариства), а не національних (держави) інтересів. Це був спадок часів перебудови з підходом до формування зовнішньополітичних пріоритетів на основі концепції «нового мислення». Ідеалістська інтерпретація цілей російської геостратегії на основі «спільних інтересів» з одномірною орієнтацією на Захід, зокрема на США, виходила з відсутності значних суперечностей та покладала значні сподівання на підтримку Заходом трансформаційних процесів у Росії.

Визначення геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України на основі ідеалістського бачення природи міжнародних відносин найкраще проілюстровано в доповіді групи співробітників Центру міжнародних досліджень Московського державного інституту міжнародних відносин

«Після розпаду СРСР: Росія в новому світі», підготовлений в травні 1992 р. Посилаючись на тенденцію розвитку світових політичних процесів, у доповіді зазначається, що «динаміка нової світової системи визначається не суперництвом окремих центрів сили, а логікою їх спільного розвитку. Цей світ формується у вигляді «концентричних окружностей». Найбільш розвинені крани формують його центр (наприклад велика сімка). Ми ж, Росія і країни СНД, знаходимось на його периферії. Просування з периферії до центру можливе, однак не для всіх країн (в рамках сучасного етапу технологічного розвитку). Перед Росією стоїть складне завдання переходу від периферії в центр світового господарства і входження до «сімки» [202]. Таке бачення цілей російської геостратегії сприяло формуванню т. з. «багатосторонньої стратегії» щодо України на основі спільного пострадянського простору об'єднаного в рамках СНД. Росія бачила себе лідером і провідником реформ, Україна виступала як периферія, яка природно тяжіє до Москви.

Важливість України як складової єдиного геополітичного пострадянського простору полягала в тісних економічних, культурних, історичних зв'язках та її значенні для внутрішнього розвитку Росії, а саме «демократизації, економічного реформування, включно із цілісністю Росії як федерації» [71, 12]. Такий підхід відтворював прагнення до неостаточності роз'єднання та ізольованості російсько-українських відносин від решти світу. Однак, логіка повернення до складу провідних держав вимагала, як зазначали співробітники Центру міжнародних досліджень ІМВ, відмови Росії від спроби стати ключовою ланкою в СНД, оскільки для реалізації цього завдання «необхідне повернення до попередньої політики союзного центру, що було б для неї з одного боку «не по кишені», з іншого – не принесло б бажаних результатів» [202]. За таких обставин, оптимальною моделлю геостратегічної поведінки Росії стосовно України, на думку авторів доповіді,

повинна стати модель лідера, за якої Росія слугувала прикладом для наслідування при збереженні впливу на Україну.

Модель лідера передбачала і певну особливість здійснення просторового впливу на Україну. Прямий контроль над територією України не міг принести бажаного результату. Більшого значення набувало ефективне використання наявних у Росії ресурсів. Це, у свою чергу, призводило до відмови від силової політики, базованої на імперативах безпеки, та до необхідності включення двох країн у процес співпраці, а не конфронтації, між собою та з провідними державами і інтеграційними центрами світу.

Починаючи з середини 1992 р. у російських науково-експертних колах починає формуватись інший підхід до визначення геостратегічних пріоритетів, в якому мотиви статусу також займають чільне місце. На 1993 р. у Росії відбувається відхід від ідеалістського сприйняття геостратегічних пріоритетів стосовно України та становлення концептуально іншого акценту формування геостратегії базованої на національному, а не загальному інтересі. А. Мігранян, директора центру СНД Інституту міжнародних економічних досліджень РАН, вказує на ряд факторів, які зумовлюють особливі національні інтереси Росії стосовно «ближнього зарубіжжя», включно з Україною, та необхідність вироблення стосовно них окремої зовнішньої політики Росії. У статті «Росія і ближнє зарубіжжя. Весь простір колишнього СРСР є сферою життєвих інтересів Росії» А. Мігранян обґрунтовує особливий статус Росії на всьому пострадянському геополітичному просторі, який трактується як простір виключного впливу Росії, що, у свою чергу, дозволяє Росії претендувати на роль великої держави в світовій політичній системі. Він вказує, що «Росія повинна оголосити світовому співтовариству, що весь геополітичний простір колишнього СРСР є сферою її життєвих інтересів. Це зовсім не передбачає загрози вирішувати проблеми силою, вона проти будь-яких конфліктів на пострадянському просторі і готова грати роль посередника і гаранта стабільності... Росія

повинна відкрито сказати, що вона проти оформлення будь-яких закритих військово-політичних союзів за участю колишніх республік Союзу як одна з одною, так і з третіми країнами, які мають антиросійську направленість» [152].

Окрім А. Міграняна, до більш впевненої ролі Росії в міжнародних відносинах закликали і інші членів РЗОП: Л. Вайнберг, К. Затулін, С. Караганов, Є. Кожокін, М. Масарський, М. Михайлов, В. Рубанов, В. Третьяков, О. Цалко, І. Юргенс. У тезах РЗОП «Стратегії для Росії. Стратегія 1» як основний лейтмотив політики престижу Росії відзначається невідповідність формального статусу великої держави, який вона успадкувала від СРСР і наявного силового потенціалу. Зокрема зазначається, що «планування політики вимагає насамперед реалістичного визначення суб'єкта політики - Російської Федерації - і її можливостей. Дотепер цього зроблено не було. Тим часом у порівнянні з колишньої СРСР силовий потенціал Росії змінилася кардинально. Зберігши більше 4/5 території СРСР, Росія разом з тим має не набагато більше половини населення, контролює (з огляду на спад виробництва) менш половини ВВП СРСР 1990 року. За більшістю параметрів (крім розмірів території, ядерного потенціалу) Росія перейшла в категорію середніх держав. У Європі це - Франція, Великобританія, Італія; в Азії - Індія, Індонезія; в Америці - Бразилія, Аргентина, Канада. Росія успішно стала основним правонаступником СРСР й успадкувала психологічний шлейф його колишньої міці (так само як і побоювань цієї міці). Але поступово цей шлейф буде розсіюватися. Важливо розуміти це вже зараз» [239].

Як не дивно, різка зміна потенціалу Росії відносно Заходу не розглядалась як загроза безпеці. Причина такої оцінки полягала у збереженні складових стратегічної стабільності, зокрема наявності у Центрально-Східній Європі пояса мало озброєних держав, які на той час не

належати до західної системи безпеки і складали своєрідний буфер; по-друге, ядерний потенціал Росії слугував надійною гарантією безпеки Росії.

За такої оцінка геостратегічної ситуації Україна не належала до кола стратегічно важливих держав, а знаходилась у внутрішньому поясі впливу Росії. Крім того, російські аналітики прогнозували у довгостроковій перспективі зменшення можливостей США в світовій політиці та збільшення силового потенціалу Західної Європи. Прогнозувалось поступове становлення багатополюсної європейської політики, яка давала можливість Росії політичного маневру.

Таким чином, окреслились кілька основних елементів, навколо яких будуть розгортатись подальші дебати в Росії з «українського питання». По-перше, з огляду на розміри і ресурси Росія розглядається як велика держава, яка лише тимчасово відчуває невідповідність успадкованого великодержавного статусу і ресурсів. По-друге, Росія має зосередитись на відновленні свого силового потенціалу, що вимагає особливої форми відносин з Україною, як другої за потенціалом республіки колишнього СРСР. По-третє, з історичних і культурних причин Україна посідає чільне місце в самоідентифікації Росії як великої країни. По-четверте, у Росії виникає потреба в підтриманні статусу великої держави, зокрема у збереження формальних ознак впливу на Україну. Крім цього, потрібно додати ще один принцип, що стосується стану світової політичної системи після того, як почала окреслюватись провідна роль НАТО в європейській системі безпеки – сприйняття міжнародного порядку як дискримінаційного, а окреме існування України за підтримки США є уособленням цього несправедливого порядку.

Вже в грудні 1992 р. РЗОП оприлюднила наступну доповідь «Дезінтеграція Росії», підготовлену робочою групою під керівництвом А. Салміна в складі, В. Ворожцова, Р. Єгорова, К. Затуліна, К. Лубенченко, С. Караганова, Є. Кожокіна, М. Масарского М. Михайлова, В. Рубанова, С.

Станкевича, В. Третьякова, С. Федорова, І. Хакамади, О. Цалко, А. Черкасенко, Ф. Шелова-Коведяева, І. Юргенса, в якій розпочинається обговорення ролі і місця України для різноманітних форм «пострадянської інтеграції» за провідної ролі Росії. Автори приходять до висновку, що Україна має настільки «важливе геостратегічне й культурно-історичне значення для Росії, що реінтеграції Союзу без неї сама по собі не може бути завданням зовнішньої політики РФ [56].

З 1993 р. у публікаціях представників напрямку «геополітичного реалізму», який став провідним зовнішньополітичним підходом, взаємозв'язок між геостратегічними пріоритетами стосовно України і прагнення Росією статусу великої держави стає більш чітким. Одним з результатів політичної кризи в Росії восени 1993 р., пов'язаної з протистоянням президента і парламенту, стало відкидання принципу інтеграції із Заходом і необхідність опори на власні сили та національні інтереси як шлях до утвердження Росії в якості великої держави.

У січні 1994 р. А. Мігранян, вже як член Президентської ради, у статті «Росія і ближнє зарубіжжя. Становлення нового зовнішньополітичного курсу РФ» вказує, що безпекові інтереси, пов'язані з ЧФ і Кримом, мають поступатися вирішенню більш важливіших завдань: «питання ЧФ і Криму всіма зусиллями потрібно тримати для Росії як проблему максимально меншого значення, керуючись тією стратегічною лінією стосовно України, що вона не здатна в найближчі роки побудувати власну державність без більш тісної інтеграції з Росією в тій чи іншій формі» [153].

Підтримання великодержавного статусу давало можливість бути рівним партнером у європейській і світовій політиці. Керівництво РФ здійснило низку кроків направлених на закріплення її особливої ролі на пострадянському просторі, домагаючись від ООН особливих повноважень «як гаранта миру й стабільності на території колишнього СРСР» [91]. Більше того, послання Президента Російської Федерації Федеральним Зборам про

зміцнення російської держави 1994 р. проголошувало Україну сферою особливої відповідальності Росії [197].

Із самого початку формування нової геостратегічної лінії стосовно «ближнього зарубіжжя» російська зовнішня політика постала перед проблемою: для просування політики престижу необхідно було зберегти вплив над Україною (або хоча б ознаки такого впливу), яка в свою чергу негативно ставилась до поглиблення інтеграції в рамках СНД. Таку політику України С. Караганов визначив як «політику максимального ослаблення СНД» [89]. На думку російського експерта, джерела такої позиції України полягають у «відносно слабкій історичній обґрунтованості держави, особливо в її нинішніх кордонах, величезному культурному, політичному, людському, геостратегічному тяжінню до Росії», що зумовлює необхідність утвердження державності «тільки максимально швидким віддаленням і відокремленням від Росії, а заодно й від більшості інших республік колишнього СРСР» [89].

Для пошуку шляхів вирішення дилеми з якою стикнулась геостратегія Росії на українському напрямку пропонувались і обговорювались різноманітні підходи, однак жоден з них не задовольняв геостратегічних потреб Росії. П'ять загальних моделей, щодо яких велись дискусії, можна узагальнити наступним чином:

- включення до складу Росії (повністю, або частково);
- політичне і економічне домінування Росії, при збереженні формальної незалежності України;
- прямий контроль з боку Росії (формальний і неформальний) над стратегічними силами, при збереженні політичної автономії;
- підтримка проросійських політичних сил у середині країни;
- вплив Москви на рішення у сфері безпеки, при збереженні політичної та економічної незалежності.

А. Мошес, співробітник Інституту Європи РАН, аналізуючи стратегічні інтереси Росії стосовно України, робить висновок, що найкращим варіантом розвитку подій для Росії буде, коли Україна продовжуватиме «спотикатись на обидві ноги», що було характерно для України в 1991-1993 рр. На його думку, «достатньо слабка українська держава буде зацікавлена в необхідності присутності такого гаранта стабільності як Росія, що сприятиме встановленню добросусідських відносин. Цей фактор дозволяє розглядати територію України як «стратегічне передпілля» при виробленні планів оборони Росії» [156].

Найменш бажаним варіантом розвитку подій на Україні, на думку А. Мошеса, є загроза «неконтрольованого розпаду, з можливістю громадянської війни..., що означатиме мільйони біженців...з високою ймовірністю екологічної катастрофи континентального масштабу. У випадку розділу України на окремі держави, Росії прийдеться вкладати в економіку Східної України трильйони, що знищить результати реформ у самій Росії, а на Україні, у кращому випадку, законсервує ситуацію, однак до справжньої реінтеграції не призведе, оскільки економічні системи двох країн у макромасштабі вже принципово не сумісні» [156].

Як наслідок, направленість геостратегії Росії на збереження формальних ознак великодержавного статусу сприяло тому, що її зовнішня політика стосовно України дедалі більше набирала «віртуального» характеру [359]. Так, Т. Буккволл вказує, що російські політики не змогли примиритись з можливістю самостійного існування України, однак наявність досить незначного спектру інструментів впливу на Україну, окрім газу і нафти, використання яких було ускладнене монопольним становищем України як транзитної країни, призвели до того, що Росія загалом не мала узгодженої і спланованої зовнішньої політики стосовно України, а політичні дії керувались власними і клановими інтересами [304]. Погоджуючись з «віртуальністю» російської стратегії, коли політичні заяви і документи не

мали дієвих інструментів їх реалізації, ми вбачаємо в цьому дію інших чинників. На нашу думку, така тенденція російської зовнішньої політики зумовлена переважанням мотивів підтримання статусу та вплив політики престижу на українському напрямку, безпосередніми причинами якої є змагання з іншими центрами сили за умов обмеженості ресурсів та намагання російського політикуму відповідати очікуванням громадськості, яка не сприймала Україну як самостійну державу. Зокрема, доповідь РЗОП «Стратегія для Росії. Стратегія (2)» вказує, що «в зовнішній політиці Росії намітився перехід від колишнього однобічного рівняння на Захід до відстоювання реальних національних інтересів. Однак, останнім часом він супроводжується великодержавною риторикою високих посадових осіб, розрахованою, у першу чергу, на внутрішнє споживання» [240].

Поряд з «віртуалізацією» зовнішньої політики Росії стосовно України, в якій великодержавна риторика посідала чільне місце, з початком розширення НАТО зростає занепокоєння в Росії щодо можливої зміни її геополітичної ролі в світовій політиці та сприйняття регіональної і світової системи як несправедливих. Незалежність України консервує цю «несправедливу систему», а політика Заходу (з яким ототожнюється переважно США) трактується, як така, що втручається у сферу життєво важливих інтересів Росії. У доповіді служби зовнішньої розвідки «Росія – СНД: чи потребує корегування позиція Заходу» зазначається, що «на Заході чітко окреслились два підходи: ставка на співпрацю з РФ як з рівним партнером і ставка на «однополюсний світ», в якому Росії відводиться роль країни з досить обмеженим набором інтересів і завдань» [161]. Відповідно, основна небезпека розширення НАТО полягає в приведенні міжнародного статусу Росії у відповідність з її потенціалом. У тезах РЗОП «Стратегія для Росії. Стратегія (2)» також наголошувалось на «реальній загрозі якісного й довгострокового посилення геостратегічної ізоляції Росії й ослаблення її

міжнародних позицій, особливо у випадку рішення про розширення НАТО, що виключало б Росію» [240].

З цього часу розпочинається виокремлення стратегічного підходу стосовно України, покликаного протидіяти зменшенню міжнародного статусу Росії внаслідок розширення НАТО. А. Уткін, директор Центру міжнародних досліджень Інституту США і Канади, наголошує, що наслідком такого удару по статусу Росії може стати «відчуття ізоляції в Росії. Втрата обличчя у такому випадку може загрожувати поверненню Росії до авторитарного націоналізму, що матиме прямі наслідки для України – Росія може перетворитись з країни статус-кво в реваншистську країну і спробує повернути мільйони росіян, які проживають на території республік колишнього СРСР» [262]. Як показав подальший розвиток подій, великодержавна риторика, яка раніше використовувалась для внутрішньої аудиторії, починає активно застосовуватись як елемент змагання за Україну і впливу на треті країни.

На початок 1996 р. із зміною «доктрини А. Козирева» «доктриною Є. Примакова» питання статусу виходять на перший план зовнішньополітичних пріоритетів Росії стосовно України. С. Картунов окреслив сутність нової зовнішньополітичної стратегії Росії наступним чином - «інтеграція у світовий ринок як великої держави, а не «бідного родича» [113]. Таке бачення цілей національної стратегії вимагало побудову союзницьких відносин із сильними союзниками, які б «у випадку необхідності надали їй підтримку» [113]. Доктрина Є. Примакова включала продовження партнерства із Заходом, однак необхідність збереження політичного маневру підштовхували до партнерських відносин з Китаєм, з яким 23 квітня 1997 р. було підписано Декларацію про багатополлярний світ і формування нового міжнародного порядку.

Відповідно Україна, яка належить до категорії середніх держав, мало підходила на роль партнера у «створенні» багатополюсного світу. Як

зазначає С. Картунов, Україна, разом з Білоруссю, Казахстаном, Грузією і Вірменією належати до «незадіяного потенціалу» зовнішньої політики Росії в її прагненні до багатополюсного світу. На думку С. Картунова, для реалізації концепції багатополюсного світу Росія повинна прагнути союзницьких відносин з Україною. Основна проблема з якою може стикнутись Росія на цьому шляху – це спроба США й інших великих країн не допустити возз'єднання Росії й України, що привело б до утворення в Євразії потужної держави майже тих же масштабів, що й колишній СРСР» [113].

З іншого боку відносини з Україною як добросусідською державою були б стратегічною втратою для Росії, яку б не змогли компенсувати «ні кількість стоянок у Севастополі, ні контракти про взаємні поставки» [113].

Перспектива україно-російського стратегічного союзу, на думку С. Картунова, буде залежати від стану відносин Росії з Білоруссю і Казахстаном: «якщо економічне зростання трьох країн приведе до підвищення життєвого рівня білорусів і казахів, українським лідерам дедалі важче буде пояснити населенню переваги «самостійності України» [113].

Таким чином, доктрина Є. Примакова, основу якої складали мотиви міжнародного статусу Росії, виходила з необхідності посиленні впливу на Україну і досягнення рівня союзницьких відносин. Тези РЗОП «Чи відродиться союз? Майбутнє пострадянського простору», підготовлені робочою групою в складі С. Караганова, В. Третьякова, О. Арбатова, А. Белкіна, А. Дегтярьова, Ю. Дубініна, К. Затуліна, П. Золотарьова, Ю. Квіцинського, Є. Кожокіна, С. Картунова, В. Манілова, М. Масарського, В. Міронова, А. Пушкова, А. Салміна, В. Сєрова, М. Федорова, І. Хакамади, вказували на високу ймовірність сценарію відновлення конфедерації колишньої союзної держави в складі Росія, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Вірменії і можливим приєднанням Узбекистану, Грузії, Молдавії та України. Відносини з тими колишніми радянськими республіками, які «не ввійдуть у нову федерацію, можливі на двосторонній

основі та в рамках СНД як “круглого столу” колишньої культурно-історичної спільності (на зразок Британської Співдружності Націй)» [40].

В Тезах також вказувалось на ряд факторів, що сприяють об’єднанню пострадянських держав навколо Москви, зокрема історичне минуле, гео-економічна пам’ять, внутрішня нестабільність і загроза розпаду, проблема «неприродних кордонів» і «спірних територій», можливі кроки Заходу щодо «форсованого розширення НАТО і ізоляції Росії в Європі» [40]. У свою чергу, ставка на «геополітичний плюралізм» і спроби США та деяких країн Західної Європи грати на протиріччях між Росією і Україною визнавались як політика «багатополюсного балансування», яка «у століття ракетно-ядерної зброї є небезпечною й самогубною» [40].

Перше розширення НАТО та неможливість створення оборонного альянсу з Україною зумовили переоцінку геостратегічних пріоритетів і стало серйозним ударом по статусу Росії. У результаті, Росія змушена була рахуватись, що Україна, як і інші країни колишнього СРСР, увійшли у сферу «активної політичної присутності» країн Заходу [213]. А. Пушков, член колегії РЗОП, так оцінив наслідки розширення НАТО для Росії: «на початку наступного століття ми постанемо перед обличчям консолідованої Європи, що складається з трьох кіл держав: традиційних членів НАТО і ЄС; нових членів НАТО і ЄС; країн, що не входять у ці організації, але тяжіють до них. У такому випадку єдина Європа буде мати потужне ядро, тісно пов’язане зі США та периферію, що тяжіє до ядра» [213].

Формування геостратегії лінії стосовно України в умовах закріплення провідної ролі НАТО і ЄС у регіональній системі міжнародних відносин стало завданням команди В. Путіна, який в 2000 р. був обраний новим президентом Росії. Н. Гвоздьов вказує, що «команда нового президента визнала, що Росія є колишньою наддержавою і великою державою, яка занепадає. На відміну від Б. Єльцина, який перебував у полоні ілюзій, що пострадянська Росія була майже рівною США на світовій арені, В. Путін

усвідомлював, що вона не може бути а ні суперником США, а ні співгарантом нового світового порядку» [331]. Особливістю геостратегії Росії цього періоду стало збереження формальних ознак великодержавного статусу і впливу над Україною. Нова доктрина зовнішньої політики отримала напівофіційну назву «зосередження» або «горчаківського підходу» з акцентом на необхідності отримання економічних і безпекових переваг, перш за, все в прилеглих до Росії регіонах, зокрема в «ближньому зарубіжжі» [109]. Як наслідок, поміж зовнішньополітичних пріоритетів стосовно України посилюється значення економічної складової. Росія зацікавлена в створенні сприятливих передумов для проникнення російського капіталу, власні економічні ресурси, зокрема поставки енергоносіїв, розглядаються як фактор політичного впливу і інструмент російської політики.

Після другої хвилі розширення НАТО питання геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України практично не розглядались. У публічному дискурсі представників науково-експертного середовища на перший план виходить обговорення ролі Росії для політики США та ЄС, що свідчить про посилення орієнтації на розвиток відносин з країнами Заходу. Різке пожвавлення обговорення українського питання відбулось у контексті президентських виборів 2004 р. При цьому провідний мотивом геостратегічного підходу виступає протистояння за Україну із США та ЄС. Логіка такого протистояння обумовлена прагненням Росії виступати самостійним гравцем стосовно України. О. Богатуров, головний науковий співробітник Інституту світової економіки й міжнародних відносин РАН, вказував на зацікавленість США закріпитися «в поясі «Україна-Грузія-Узбекистан-Таджикистан-Киргизія», що є не лише «актом витиснення Росії із зони її традиційного впливу, але й першим елементом витонченої двоєдиною стратегії, другою невід'ємною частиною якої є безконфліктна (але не безпроблемна) інтеграція Росії в систему інтересів США в цій частині світу [21].

В свою чергу геостратегія Росії стосовно України постала перед вибором. На думку О. Арбатова, керівника Центру міжнародної безпеки РАН, можливими опціями були або «підштовхнування до силового рішення через київський «Тяньаньмэнь» та відділення східних і південних областей, або примирення з невдачею. Сценарій протистояння, крім хаосу й непередбачених наслідків, означав б повний розрив зі США та Європою і відродження на континенті холодної війни». [7] Очевидно, що такий розвиток подій не відповідав би національним інтересам Росії і є свідченням підпорядкованої ролі України в системі безпекових преференцій.

Стратегія і тактика Кремля стосовно подій в Україні під час і після «Помаранчевої революції» поміж іншого виявила брак інструментів реалізації геостратегії і значний вплив обмежуючих системних чинників. «Транзит енергоносіїв - занадто вузька база для економічної інтеграції настільки розвинених науково-індустріальних держав як Росія й Україна; не вистачає більших інвестиційних проєктів як для внутрішнього ринку обох країн, так і на експорт», вказує О. Арбатов [7]. У свою чергу великодержавна риторика, як показує розвиток подій, продовжує залишатись одним з провідних інструментів геостратегії Росії стосовно України, завданням якої є формування образу геополітичного впливу над Україною, що, як вказує А. Федоров, має на меті повернення ролі глобального політичного гравця [263].

Проведений аналіз концептуальних розробок неокласичного реалізму дозволяє зробити наступні висновки:

- з'ясовано, що в досліджуваний період з 1991 р. по 2008 р. проблеми безпеки в геостратегії Росії стосовно України поступались мотивам статусу. За період 1991 - 1993 рр. частка публікацій, в яких розглядаються мотиви статусу в геостратегії Росії, склала 69%, в 1993 - 2000 рр. – 61%, у 2000 - 2004 рр. – 60%, у 2004 - 2008 рр. – 45%;

- вказано, що перша зовнішньополітична стратегія Росії була побудована на пріоритеті загальних (світового співтовариства), а не національних (держави) інтересів. Важливість України для геостратегії Росії визначалась її тісними економічними, культурними, історичними зв'язках та її значенні для внутрішнього розвитку. Такий підхід відтворював прагнення до неостаточності роз'єднання та ізольованості російсько-українських відносин від решти світу;
- зазначено, що з середини 1992 р. відхід від ідеалістського сприйняття геостратегічних пріоритетів сприяє становленню наступних принципів формування геостратегії на українському напрямку: 1) з огляду на розміри і ресурси Росія розглядається як велика держава, яка лише тимчасово відчуває невідповідність успадкованого великодержавного статусу і ресурсів; 2) Росія має зосередитись на відновленні свого силового потенціалу, що вимагає особливої форми відносин з Україною, як другої за потенціалом республіки колишнього СРСР; 3) з історичних і культурних причин Україна посідає чільне місце в самоідентифікації Росії як великої країни; 4) у Росії виникає потреба в підтриманні статусу великої держави, зокрема у збереження формальних ознак впливу на Україну;
- проаналізовано динаміку просування Росією на українському напрямку інтересів статусу з початком і в процесі розширення НАТО, вказано на сприйняття регіональної і світової системи як несправедливих, незалежність України консервує цю «несправедливу систему», а політика Заходу (з яким ототожнюється переважно США) трактується, як така, що втручається у сферу життєво важливих інтересів Росії. З цього часу розпочинається виокремлення стратегічного підходу

стосовно України, покликаного протидіяти зменшенню міжнародного статусу Росії внаслідок розширення НАТО;

- розкрито пріоритети статусу Росії стосовно України на основі «доктрини А. Козирева», «доктрини Є. Примакова», «концепції зосередження» в умовах закріплення НАТО і ЄС як провідних складових європейської системи безпеки.

Таким чином, підводячи підсумок розгляду пояснювальної моделі формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України в 1991-2008 рр., необхідно підкреслити, що її основу складають два взаємопов'язані національні інтереси: безпека і статус. Мотиви безпеки є наслідком дії зовнішніх системних впливів за анархічної природи міжнародного середовища. Мотиви статусу є соціально сконструйованими і залежать від сприйняття зовнішньополітичної еліти міжнародного стратегічного середовища. Таким чином, запропонований теоретичний підхід дає змогу поєднати системні та внутрішньодержавні чинники і створити на цій основі цілісну пояснювальну модель геостратегічної поведінки Росії стосовно України. У даній моделі розподіл сил у міжнародній системі є незалежною змінною, внутрішнє сприйняття системи і/або внутрішні чинники є проміжними змінними, геостратегічні рішення виступають залежними змінними.

Методологія емпіричного дослідження, яка застосовується в роботі, дозволяє ідентифікувати ключові змінні, та сприяють загальному розумінню динаміки російської геостратегії в 1991-2008 рр. на українському напрямку. В результаті дослідження публічного обговорення геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України було ідентифіковано 12 ключових змінних, чотири з яких належать до категорії пріоритетів безпеки: загальні регіональні виклики, взаємодія з НАТО, відносини з ЄС, суперництво з Туреччиною; шість - до групи мотивів національного інтересу престижу: статус Росії, цивілізаційне протистояння, інтеграція в СНД, спадок СРСР, політика США і міжнародний

порядок. Кількісний аналіз вибірки з 278 публікацій вказує на провідну роль мотивів статусу як джерела формування геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України в досліджуваний період. За період з 1991 - 1993 рр. їх частка складала 69%, в 1993-2000 рр. – 61%, у 2000 – 2004 рр. – 60%, у 2004 – 2008 рр. - 45%.

Кількісні дослідження направлені на встановлення загальних рамок для якісного аналізу, здійсненого в роботі при з'ясуванні безпекових і статусних імперативів. Основними безпековими мотивами формування геостратегії Росії стосовно України стали виклики регіонального стратегічного середовища та взаємодії з ключовими гравцями в регіоні. Зазначено, що переважно занепокоєння викликали безпекові загрози, які походили з території країн СНД, зокрема України (ядерне питання, ідеї створення Балтійсько-Чорноморського співтовариства тощо), а ніж наслідки силової боротьби із регіональними центрами сили, зокрема НАТО.

Мотиви статусу обумовлені дією зовнішнього і внутрішнього середовища формування геостратегії. В основі зовнішніх впливів знаходиться проблема геополітичного становища Росії за умов значного зменшення її силового потенціалу та намагання протидіяти формальному інституційному закріпленню наявного статус-кво, який сприймається як „несправедливий”. Ключовим елементом дії внутрішнього середовища на формування геостратегічної поведінки Росії стосовно України є зростання ідеологічної ролі зовнішньої політики (геополітики), значення України для самоідентифікації Росії як великої держави та сприйнятті її сили в взаємодії із регіональними центрами.

ВИСНОВКИ

Долаючи традиційне для геополітичного підходу зосередження на виключній обумовленості геостратегії зовнішніми чинниками і мотивами безпеки, це дослідження розробляє комплексну пояснювальну модель джерел геостратегічної поведінки Росії стосовно України в 1991 – 2008 рр. Запропонована модель дає змогу поєднати концептуально-теоретичний доробок теорій міжнародних відносин і зовнішньої політики в дослідженні системних і внутрішньодержавних мотивів формування геостратегії.

Ключовим елементом вирішення теоретичної проблеми взаємозв'язку системного і національного рівнів вироблення геостратегії стає застосування методологічної інтертеоретизації [82, 471] концептуальних підходів структурного і некласичного реалізму. Оскільки геостратегія визначається національними інтересами, то з'ясування їх природи здатне пояснити геостратегічну поведінку Росії стосовно України в досліджуваній період. Теорія структурного реалізму наголошує на визначальному впливі зовнішнього середовища на формування геостратегії держави, вказуючи на максимізацію безпеки (сили) як найвищий національний інтерес будь-якої держави. З цієї методологічної установки геостратегічні пріоритети Росії стосовно України, як і спроможність їх реалізації, будуть визначатись їх позицією у структурі світової політичної системи. Синтез структурного і неокласичного реалістських підходів дає можливість включити до пояснювальної моделі геостратегічної поведінки Росії стосовно України не лише інтерес безпеки, але й інші мотиви на структурному рівні та внутрішньому рівні.

В дослідженні наголошується, що поряд з мотивом безпеки, який постає під впливом зовнішніх умов міждержавної і системної взаємодії, соціально сконструйовані нормативні цінності, що пов'язуються з Україною

на внутрішньодержавному рівні, роблять її важливою для змагання Росії за міжнародне визнання. Міжнародний статус стає вирішальним чинником у структурі національних інтересів, який визначає геостратегічний курс Росії на українському напрямку, а значення України для російських геостратегічних побудов визначається її місцем для ідентифікації Росії як великої держави. Така особливість сприйняття зовнішньополітичної ролі України є наслідком зростання ідеологічної ролі геополітики в сучасній Росії. Визначення геостратегії Росії стосовно України стає надзвичайно чутливим до суспільних ставлень, що призводить до реалізації політики престижу.

Дослідження публічного обговорення зовнішньополітичних пріоритетів Росії стосовно України дало змогу виявити основні змінні мотивів безпеки і статусу, відслідкувати тенденції і динаміку дискурсу стосовно зовнішньополітичних пріоритетів на українському напрямку, а також склало основу емпіричної верифікації запропонованої пояснювальної моделі.

На основі дисертаційного дослідження розроблено цілісну систему взаємопов'язаних висновків:

1. Необхідною передумовою формування пояснювальної моделі є теоретичний підхід, який би дозволяв поєднання безпекових й інших мотивів формування геостратегічної поведінки Росії стосовно України. Традиційно теоретичну основу дослідження геостратегії становить геополітичний підхід, який розглядає географію як одну з складових силового потенціалу держав при з'ясуванні їх просторової взаємодії та зосереджується на співвідношенні сил на світовій арені, особливо в контексті боротьби за розширення сфер впливу. Геополітична теорія підходить до геостратегії Росії як до раціональної поведінки, яка формується під впливом зовнішнього оточення. Неореалістська теорія, яка зазвичай використовується в побудові геостратегічних концепцій сьогодення («геополітичних центрів» (З. Бжезінський), «регіональних держав другого рівня» (С. Гантінгтон)),

концептуалізує максимізацію безпеки, ототожнюючи її з максимізацією відносної сили, як єдиний найвищий національний інтерес у системі геостратегічних преференцій держави. Відтак, поза теоретичним осмислення залишається діє внутрішніх чинників, вплив яких на визначення геостратегічних пріоритетів Росії стосовно України є суттєвим.

2. В дослідженні наголошується на методологічній важливості звернення до реалістської концепції сили, в якій міжнародна поведінка держави визначається її задоволенням власною позицією в міжнародній системі. Виходячи із цієї методологічної позиції, розробляється пояснювальна модель геостратегічної поведінки Росії стосовно України, яка дозволяє співіснування різноманітних національних інтересів при формуванні геостратегії та поєднує змінні як рівні системи (сила), так і на рівні актора (інтереси). У даній моделі розподіл сили в міжнародній системі є *незалежною змінною*, внутрішнє сприйняття системи і/або внутрішні чинники є *проміжними змінними* і геостратегічні рішення виступають *залежними змінними*. Структура регіональної системи, центросилові відносини в Європі постає як незалежна змінна, яка дозволяє, однак не детермінує геостратегічну поведінку Росії стосовно України. Взаємозв'язок змінних на системному і внутрішньодержавному рівні сприяє просуванню геополітичної стратегії, в основі якої лежать міркування статусу та політика престижу.

3. Із загальної кількості публікацій вибірки (278) лише одна третина визначає прагнення безпеки як основний мотив геостратегічної поведінки Росії стосовно України, у той час як більшість зосереджується на змінних міжнародного становища Росії та внутрішніх чинниках. На етапі становлення геостратегії Росії стосовно України як окремих держав, не об'єднаних спільним військово-стратегічним простором, лише 27 % авторів розгадали геостратегічні пріоритети Росії в контексті мотивів безпеки. У регіональному геостратегічному середовищі України і Росії взаємодіють в умовах, коли

значена кількість європейських країн об'єднали свій силовий потенціал в рамках НАТО. Геостратегія Росії розглядає НАТО як можливого супротивника в змаганні за Україну, однак не спроможна збалансувати його вплив. Більше значення для безпеки Росії в досліджуваний період має протидія регіональним викликам, які є наслідком внутрішньої нестабільності пострадянських країн. У цьому випадку Росія прагне виступати як стабілізуюча сила. Крім того, Росія сприймала Україну як геополітичного конкурента, спроможного вплинути на її провідні позиції як центру сили в цьому регіоні. Отже, безпекові загрози трактуються не як традиційне протистояння на основі балансу сил, більше значення мали майбутнє європейської системи безпеки і геополітичне становище Росії, тобто первинним мотивом є не покращення безпекового становища Росії, а прагнення реалізовувати геостратегічні інтереси, що не зашкоджають її безпеці. Розглядаючи безпеку як дозволяючий, а не імперативний мотив визначення геостратегії, розроблена модель відходить від традиційних пояснювальних геополітичних концепцій.

4. Характер безпекових загроз та наявний розподіл сил у світі та регіоні сприяли формуванню Росією геополітичної поведінки на українському напрямку, в якій поряд із безпекою чільне місце займають мотиви статусу. Традиційна концепція балансу сил підходить до визначення статусу з урахуванням матеріальних компонентів сили, головним чином військового потенціалу. У дослідженні концепт статусу розглядається, як соціально сконструйований, який існує завдяки тому, що актори надають йому певного значення. Основу мотивів статусу складає політика престижу, визначена як інструмент, направлений на демонстрацію, а не на використання сили з метою впливу на її сприйняття третіми країнами і власним населенням. В основі сприйняття міжнародного статусу Росії та значення України чималу роль відіграють психологічні чинники. У контексті російського пострадянського суспільства норми міжнародної рівності мають

першочергове значення, тому Росія розглядається як велика держава, яка лише тимчасово відчуває невідповідність успадкованого великодержавного статусу і ресурсів та має зосередитись на відновленні свого силового потенціалу. З історичних і культурних причин важко визнати окреме існування України, яка посідає чільне місце в ідентифікації Росії як великої держави, що зумовлює потребу збереження формальних ознак впливу на Україну. Геостратегічне значення України для зовнішньої політики Росії визначатиметься не її впливом на регіональне співвідношення сил, а на сприйнятті сили Росії на світовій арені, а також громадськістю самої Росії.

5. Незважаючи на різке зменшення мотивів безпеки як джерела геостратегії в Росії геополітичні концепції, базовані на ототожненні безпеки і збереження впливу над Україною, продовжують визначати публічний дискурс. Така тенденція зумовлена подвійною функцією російських геополітичних концепцій: їх пояснювальною та легітимізуючою роллю у формуванні зовнішньополітичних пріоритетів сучасної Росії. Геополітичні концепції самі стають інструментами сили для тих, хто володіє владою впровадження принципів конструювання реальністю. Оскільки Україна і геополітична складова відіграють суттєву роль для самоідентифікації Росії в міжнародних відносинах, то це сприяє формуванню геостратегічних пріоритетів, базованих більшою мірою на міркуваннях престижу і статусу, а ніж безпеки.

ДОДАТОК А

ЗРАЗОК РЕЄСТРАЦІЙНОЇ КАРТКИ ПУБЛІКАЦІЙ

Назва видання _____ Независимая газета _____

Автор статті _____ А. Калинин _____

Назва статті Можно ли спасти Черноморский флот? У южных берегов
России и Украины начинают доминировать ВМС Турции

Дата _____ 13 квітня 1994 _____

Кількість сторінок _____ 1 _____

Основний предмет статті _____ цілі геостратегії Росії в Чорноморському і
Середземноморському регіоні

Змінні геостратегії Росії стосовно України

1) _____ протистояння з Туреччиною _____

ДОДАТОК Б

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ВИБІРКИ

1. Адамишин А. Внешняя политика России. «Ближнее зарубежье», «дальнее зарубежье» и национальные интересы / А. Адамишин // Независимая газета. — 1994. — 15 июня.
2. Аксенов В. Интеграционное противоборство / В. Аксенов // Независимая газета. — 2001. — 28 марта.
3. Арбатов А. Внешнеполитический консенсус в России. Однополярный мир под эгидой США неприемлем для Москвы / А. Арбатов // Независимая газета. — 1997. — 14 марта.
4. Арбатов А. Выбор без выбора. Российская Федерация в XXI веке не будет играть какой-либо существенной роли / А. Арбатов // Независимая газета. — 1998. — 8 апреля.
5. Арбатов А. Ельцин, Кравчук и баллистические ракеты / А. Арбатов // Независимая газета. — 1992. — 6 августа
6. Арбатов А. Национальная идея и национальная безопасность: место России в большой политике (I) / А. Арбатов // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 5 — С. 5-21.
7. Арбатов А. Национальная идея и национальная безопасность: место России в большой политике (II) / А. Арбатов // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 6. — С. 5-19.
8. Арбатов А. Потеряла ли Россия Украину? Конфликты на постсоветском пространстве неизбежны / А. Арбатов // Независимая газета. — 2005. — 14 января.
9. Арбатов А. Россия и НАТО: нужны ли мы друг другу? Если ситуация на территории бывшего СССР нормализуется, существование Североатлантического союза потеряет смысл / А. Арбатов // Независимая газета. — 1992 - 11 марта.

10. Арбатов А. Стратегические дилеммы России / А. Арбатов // Независимая газета. — 1992. — 28 августа.
11. Арбатова Н. Станут ли страны СНГ "яблоком раздора" в отношениях России и ЕС? / Н. Арбатова // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 6. — С. 15-20.
12. Баженов А. Нужен ли России большой договор? В нашей ситуации надо искать не врагов, а друзей / А. Баженов // Независимая газета. — 1999. — 4 февраля.
13. Белов Е. СНГ в противодействии угрозам безопасности и стабильности / Е. Белов, О. Путинцев // Международная жизнь. — 2004. — № 11-12. — С. 91-105.
14. Благоволин С. НАТО может стать гарантом безопасности России / С. Благоволин // Известия. — 1992. — 23 января.
15. Богатуров А. Двуетная стратегия Буша. Геополитические рамки дружбы России с Америкой становятся все теснее / А. Богатуров // Независимая газета. — 2004. — 26 августа.
16. Богатуров А. Евразийский устой мировой стабильности / А. Богатуров // Международная жизнь. — 1993. — № 2. — С. 34-46.
17. Богатуров А. Искушение Рейганом. Лимитрофы становятся значимым фактором в политике США на российском направлении / А. Богатуров // Независимая газета. — 2006. — 22 мая.
18. Богатуров А. Конфронтация по умолчанию / А. Богатуров // Независимая газета. — 2007. — 6 февраля.
19. Богатуров А. Либеральная гегемония и как с ней бороться. Дело не в Украине и Грузии, а в глубоко "эшелонированной обороне", которую США строят вокруг энергоносных зон / А. Богатуров // Независимая газета. — 2008. — 13 мая.

20. Богатуров А. Настоящая доктрина. Запад остается главной темой размышлений российских лидеров / А. Богатуров // Независимая газета. — 2007. — 28 мая.
21. Богатуров А. Неуверенность сверхдержавы. Главная проблема Вашингтона – в Азии / А. Богатуров // Независимая газета. — 2006. – 14 апреля.
22. Богданов В. Море особого значения. Черноморский регион становится зоной возрастающего соперничества великих держав / В. Богданов // Российская газета. — 2005. — 22 декабря.
23. Богомолов О. Новый шанс для Восточной Европы / О. Богомолов // Российская газета. — 1992. — 19 марта.
24. Богомолов О. Т. Россия и Восточная Европа / О. Богомолов // Международная жизнь. — 1994. — № 4. — С. 24—35.
25. Борисова Т. НАТО плюс Россия. Новые проблемы европейской безопасности / Т. Борисова // Независимая газета. — 1994. — 16 ноября.
26. Брагин М. Украинский марафон / М. Брагин // Международная жизнь. — 2005. — № 12. — С. 103-113.
27. Будущие выборы и выбор будущего. Украинское государство продолжает пребывать в состоянии неопределенности // Содружество – НГ. — 1997. — №1 (декабрь).
28. Бурлацкий Ф. Евро-азиатский дом без Казахстана? Идея союза славянских государств высосана из пальца / Ф. Бурлацкий // Независимая газета. — 1993. — 22 июля.
29. Буртин Ю. Конвергенция. Не в ней ли искомая "Русская идея"? / Ю. Буртин // Независимая газета. — 1998. — 3 апреля.
30. В критике внешней политики России мы сталкиваемся с опасным непрофессионализмом [Интервью] / Федор Шелов-Коведяев // Независимая газета. — 1992. — 30 июля.

31. Валовая Т. Постсоветское пространство в эпоху прагматизма / Т. Валовая // Российская газета. — 2005. — 10 августа.
32. Владимир Лукин: Убежден, что Киев заинтересован в интеграции объективно [Интервью] // Независимая газета. — 1995. — 24 октября.
33. Владиславлев А. Внешняя политика России. Приоритетное направление — страны СНГ / А. Владиславлев // Независимая газета. — 1994. — 6 мая.
34. Внешнеполитические итоги уходящего 2005 и перспективы наступающего 2006 год [Круглый стол] // Международная жизнь. — 2005. — № 12. — С. 3-40.
35. Военная доктрина России [Интервью] / Е. Кокошин // Независимая газета. — 1993. — 3 июня.
36. Военно-интеграционные планы стран СНГ становятся более реальными // Независимая газета. — 1994. — 4 ноября.
37. Возродится ли союз? Будущее постсоветского пространства. Тезисы Совета по внешней и оборонной политики // Независимая газета. — 1996. — 23 мая.
38. Володин А. Черноморье и Закавказье: геополитическая дилемма. Позиции России должны быть восстановлены / А. Володин, А. Шестаков // Независимая газета. — 1993. — 5 марта.
39. Выступление А. В. Козырева // Российская газета. — 1992. — 21 апреля.
40. Гаджиев К. От биполярной к новой конфигурации геополитических сил / К. С. Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 7. — С. 62-76.
41. Гареев М. Новые условия — новая военная доктрина / М. Гареев // Независимая газета. — 2007. — 2 февраля.
42. Гейвандов С. Безопасность Европы. Вариант СБСЕ / С. Гейвандов, С. Самуйлов // Российская газета. — 1992. — 26 апреля.
43. Георгиев В. «Си бриз» против Черноморского флота / В. Георгиев // Независимая газета. — 2007. — 23 марта.

44. Годин Ю. Вступит ли Украина в славянский союз? / Ю. Годин // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 4. — С. 101-106.
45. Годин Ю. Квазиинтеграция в СНГ и национальная безопасность России / Ю. Годин // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12. — С. 46-51.
46. Гончаров С. Особые интересы России – в чем же они заключаются / С. Гончаров // Известия. — 1992. — 26 февраля.
47. Громыко А. Геополитика сегодня и завтра / А. Громыко // Независимая газета. — 1996. — 25 июля.
48. Грушко А. НАТО не должна подменять СБ ООН. [Интервью] / А. Грушко // Независимая газета. — 2006. — 24 апреля.
49. Давышев В. В интересах всей Европы. Союз России и Белорусии в контексте международной и национальной безопасности / В. Давышев // Независимая газета. — 1999. — 24 марта.
50. Дворкин В. К вопросу о формировании политики национальной безопасности / В. Дворкин // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12. — С. 52-59.
51. Дворкин В. Угрозы вымышленные и реальные. Расширение НАТО и ПРО в Европе. Куда деться? / В. Дворкин // Независимая газета. — 2008. — 24 апреля.
52. Дезинтеграция России. Тезисы доклада Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1992. — 10 декабря.
53. Делягин М. Калитка на Запад / М. Делягин // Независимая газета. — 2006. — 23 октября.
54. Делягин М. Минус три от СНГ / М. Делягин // Независимая газета. — 2006. — 22 мая.
55. Делягин М. На смену иллюзиям приходит расчет / М. Делягин // Независимая газета. — 2006. — 09 октября.

56. Делягин М. Тени забытых планов/ М. Делягин // Независимая газета. — 2006. — 27 ноября.
57. Договор по обычным вооружениям: последствия для России. Доклад Центра по национальной безопасности и международным отношениям Комитета по международным делам и внешнеэкономическим связям ВС РФ (с сокращениями) // Независимая газета. — 1992. — 29 июля.
58. Дугин А. Виктор Ющенко как зеркало российской геополитики / А. Дугин // Российская газета. — 2005. — 26 января.
59. Дугин А. Ющенко: сценарий катастрофы / А. Дугин // Российская газета. — 2004. — 16 декабря.
60. Дудник В. Черноморский флот – новая история / В. Дудник // Российская газета. — 1994. — 30 июня.
61. Елфимов Е. Будущее Украины / Е. Елфимов // Независимая газета. — 1994. — 30 апреля.
62. Есин В. Противоракетное глобальное превосходство. Развертывание вблизи наших границ элементов ПРО США ставит целью девальвацию ядерных сил сдерживания России / В. Есин // Независимая газета. — 2007. — 3 мая.
63. Есин В. Противоракетный забор вокруг России // Независимая газета. — 2007. — 16 марта.
64. Загладин Н. «Новый мировой беспорядок" и внешняя политика России / Н. Загладин // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 1. — С. 14-26.
65. Загладин Н. Некоторые аспекты нового геостратегического положения России / Н. Загладин, М. Мунтян // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 7. — С. 5-19.
66. Задорожнюк И. Уникальный макросубъект мировой политики / И. Задорожнюк // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 6. — С. 119-125.

67. Замятин Д. Геономика: пространство как образ и трансакция / Д. Замятин // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 5. — С. 17-18.
68. Замятин Д. Геополитические образы современного мирового развития / Д. Замятин // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 11. — С. 10-16.
69. Затулин К. Испытание Украиной. Экзамен на общенациональную внешнюю политику / К. Затулин // Независимая газета. — 1996. — 14 мая.
70. Затулин К. Российско-украинский договор обман века. Российские коммунисты предпочли партийную солидарность государственным и национальным интересам / К. Затулин, А. Севастьянов // Независимая газета. — 1999. — 26 января.
71. Затулин К. Русский бунт или каштановая революция? Накануне решающего тура выборов на Украине / К. Затулин // Российская газета. — 2004. — 16 ноября.
72. Зимон Г. Революция в оранжевых тонах: украинский путь к демократии / Г. Зимон // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12. — С. 69-79.
73. Злобин Н. Москве необходима новая стратегия в СНГ. На евразийском пространстве сегодня осуществляется импульсивно-реактивная политика больших держав / Н. Злобин // Независимая газета. — 2007. — 21 мая.
74. Злобин Н. Россия должна объединить СНГ. [Интервью] / Н. Злобин // Российская газета. — 2005. — 13 октября.
75. Золотарев П. Расширение НАТО. Объективная неизбежность или искусственный тупик / П. Золотарев // Независимая газета. — 1995. — 19 мая.
76. Иванов П. Россия - НАТО: европейская безопасность на рубеже столетий / П. Иванов, Б. Халоша // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 4. — С. 3-13.

77. Ивашов Л. Возможен ли военно-политический союз. Перспективы интеграции вооруженных сил в СНГ / Л. Ивашов // Независимая газета. — 1994. — 14 октября.
78. Ивашов Л. России может снова стать сверхдержавой. Для этого нужно долго и упорно работать / Л. Ивашов // Независимая газета. — 1995. — 7 марта.
79. Ильин М. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины / М. Ильин // Полис. 1998. — № 3. — С. 83-98.
80. Иноземцев В. Слабость шаблонных решений. Действия украинских политиков в отношении НАТО основаны на очевидном заблуждении / В. Иноземцев // Независимая газета. — 2006. — 19 июня.
81. Иноземцев В. Турецкий пасьянс. Самой эффективной попыткой европеизироваться могло бы стать внедрение в Европу наших соседей — Украины и Белоруссии / В. Иноземцев // Независимая газета. — 2005. — 18 октября.
82. Ихлов Е. Как стать Европой. Успешно ответить на вызовы современного мира сможет только демократическая Россия / Е. Ихлов // Независимая газета. — 2000. — 9 сентября.
83. К позитивной повестке дня в российско-американских отношениях. [Заявление рабочей группы «Россия и мир» Совета по внешней и оборонной политики // Независимая газета. — 1997. — 14 марта.
84. Казеннов С. В какое будущее дрейфует Украина? / С. Казеннов, В. Кумачев // Независимая газета. — 1997. — 30 мая.
85. Казеннов С. Эпоха разрушения биполярного мироустройства. Россия должна пока восдержаться от глобальных игр / С. Казеннов, В. Кумачев // НГ – Сценарии. — 1997 - № 8 (июль). — С.4.
86. Калашников В. Кто построит новую модель российской внешней политики. Это зависит от экономического состояния страны / В. Калашников // Независимая газета. — 1993. — 25 ноября.

87. Калашникова М. Москва и НАТО теряют друг друга / М. Калашникова // Независимая газета. — 2006. — 13 октября.
88. Калинин А. Можно ли спасти Черноморский флот? У южных берегов России и Украины начинают доминировать ВМС Турции / А. Калинин // Независимая газета. — 1994. — 13 апреля.
89. Калих А. Невоенные угрозы в Военной доктрине / А. Калих // Независимая газета. — 2007. — 16 марта.
90. Караганов С. Американское видение будущего / С. Караганов // Российская газета. — 2005. — 14 февраля.
91. Караганов С. Внешняя политика: итоги и задачи / С. Караганов // Российская газета. — 2005. — 12 января.
92. Караганов С. Для танго нужны двое. О чем сказал и не сказал президент на совещании в МИДе / С. Караганов // Российская газета. — 2004. — 15 июля.
93. Караганов С. Критическая масса. Почему на Западе стало модно ругать и немодно защищать нашу страну / С. Караганов // Российская газета. — 2006. — 5 мая.
94. Караганов С. О мире недалекого будущего / С. Караганов // Российская газета. — 2005. — 13 сентября.
95. Караганов С. Острые углы сотрудничества. [Интервью] / С. Караганов // Независимая газета. — 2006. — 27 июня.
96. Караганов С. Предисловие и послесловие / С. Караганов // Российская газета. — 2005. — 7 июля.
97. Караганов С. Россия - США: Обратно к мирному сосуществованию? / С. Караганов // Российская газета. — 2006. — 24 марта.
98. Караганов С. Россия и Европа: трудное сближение / С. Караганов // Российская газета. — 2005. — 1 апреля.
99. Караганов С. Россия и ядерное оружие / С. Караганов // Независимая газета. — 1992. — 9 июня.

100. Караганов С. Россия, Украина... СНГ? / С. Караганов // Независимая газета. — 1992. — 20 марта.
101. Караганов С. СНГ: новая стратегия / С. Караганов // Российская газета. — 2004. — 19 мая.
102. Караганов С. Урок украинского кризиса / С. Караганов // Российская газета. — 2004. — 25 ноября.
103. Караганов С. Фарсовая "холодная война" / С. Караганов // Российская газета. — 2006. — 27 декабря.
104. Караганов С. Худой мир или добрая ссора? / С. Караганов // Российская газета. — 2006. — 30 июня.
105. Касаев А. Совет безопасности решил закрыть СНГ / А. Касаев // Независимая газета. — 2001. — 7 января.
106. Касенов У. «Доктрина Козырева» - российский вариант «доктрины Монро»? О политике Москвы в ближнем зарубежье / У. Касенов // Независимая газета. — 1994. — 12 марта.
107. Каспиева И. Украина единая, но делимая? / И. Каспиева // Российская газета. — 1992. — 26 февраля.
108. Кертман Г. Сила или слабость / Г. Кертман // Независимая газета. — 2006. — 24 октября.
109. Клепацкий Л. Дилеммы российской внешней политики / Л. Н. Клепацкий // Международная жизнь. — 2000. — № 7. — С. 25-34.
110. Клепацкий Л. Внешнеполитические ориентиры России / Л. Н. Клепацкий // Международная жизнь. — 1999. — № 2. — С. 36-40.
111. Кобец К. Приоритеты военной политики России. Государственные интересы должны быть защищены, в том числе и силой или возможностью ее применения / К. Кобец // Независимая газета. — 1992. — 5 февраля.
112. Кожух Ю. Формируется южная дуга НАТО. Вопрос о присутствии российского флота в Черном море обостряется / Ю. Кожух // Независимая газета. — 1997. — 7 марта.

113. Кокошин А. Россия в мире. Россия - сверхдержава, великая или региональная держава? / А. Кокошин // Международная жизнь. — 2002. — № 9. — С. 36-66.
114. Колосов В. Перспективы российско-украинский отношений / В. Колосов // Независимая газета. — 1997. — 12 февраля.
115. Колосов В. «Примондиализм» и современное национально-государственное строительство / В. Колосов // Полис. — 1998. — №3. — С. 101-102.
116. Колчин С. Россия - ближнее зарубежье: взаимоотношения, интересы, цели политики / С. Колчин // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 4. — С. 47-64.
117. Короткевич П. Нужна новая глобальная стратегия / П. Короткевич // Независимая газета. — 1992. — 15 августа.
118. Картунов С. «Имперское» и национальное в российском сознании / С. Картунов // Международная жизнь. — 1998. — № 5. — С. 15-27.
119. Картунов С. Становление нового мирового порядка / С. Картунов // Международная жизнь. — 2002. — № 6. — С. 77-94.
120. Картунов С. Потенциальные союзники России. Москве есть на кого опереться в многополярном мире / С. Картунов // Независимая газета. — 1996. — 3 марта.
121. Картунов С. Россия ищет союзников. Оптимальной является стратегия равноприближенности / С. Картунов // Независимая газета. — 1996. — 14 февраля.
122. Косачев К. Демократия без права передачи / К. Косачев // Российская газета. — 2006. — 23 июня.
123. Косачев К. НАТО – врата в демократию? / К. Косачев // Независимая газета. — 2006. — 27 ноября.
124. Косачев К. От логики “ближнего зарубежья” к единству интересов / К. Косачев // Международная жизнь. — 2005. — № 4. — С. 63-71.
125. Косикова Л. ЕЭП: быть или не быть / Л. Косикова // Независимая газета. — 2006. — 27 февраля.

126. Косолапов Н. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 3. — С. 64-73.
127. Косолапов Н. Внешняя политика России: проблемы становления и политикоформирующие факторы / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 2. — С. 5—19.
128. Косолапов Н. Россия: самосознание общества и внешняя политика / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 5. — С. 36-49.
129. Косолапов Н. Россия: территория в пространствах глобализирующегося мира / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 7. — С. 3-14.
130. Косолапов Н. Формирование глобального миропорядка и Россия / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 11. — С. 3-13.
131. Кременюк В. Внешняя политика Москвы в поисках пути / В. Кременюк // Международная жизнь. — 2001. — № 4. — С. 13-21.
132. Кременюк В. Внешняя политика России: нужны ориентиры / В. Кременюк // Независимая газета. — 1993. — 17 августа.
133. Кривохижа В. Россия в новой структуре международных отношений // Полис. — 1995. — № 3. — С. 9-22.
134. Кривохижа В. Россия и США: некоторые ориентиры отношений / В. Кривохижа, В. Маргелов // Международная жизнь. — 2005. — № 7-8. — С. 110-118.
135. Крутов А. Национальная безопасность России зависит от темпов интеграции стран СНГ / А. Крутов // Независимая газета. — 1997. — 15 января.
136. Кудров В. Место России в мировой экономике в начале XXI века / В. Кудров // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 5. — С. 75-83.

137. Куклина И. Проблемы безопасности в Черноморско-Каспийском регионе / И. Куклина // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1. — С. 90-97.
138. Кумачев В. Безопасность реальная и потенциальная / В. Кумачев // Российская газета. — 1992. — 4 марта.
139. Кургинян С. Содержание нового интеграционизма. Модели евразийского содружества и их соответствие стратегическим интересам России / С. Кургинян // Независимая газета. — 1994. — 7 июля.
140. Курочкин В. Есть ли у нас внешняя политика / В. Курочкин // Российская газета. — 1992. — 27 марта.
141. Лавров С. Возврата к "холодной войне" не будет / С. Лавров // Известия. — 2005. — 10 февраля.
142. Ларионов В. Ошибка на стратегической карте / В. Ларионов // Независимая газета. — 1992. — 18 августа.
143. Леонов Ю. Россия и Украина - после гибели СНГ. Прогнозы экспертов двух стран противоположны / Ю. Леонов // Независимая газета. — 1992. — 18 апреля.
144. Лузан А. Украина второй год независимости / А. Лузан // Российская газета. — 1993. — 17 апреля.
145. Лузянин С. Глобализация по-китайски / С. Лузянин // Независимая газета. — 2006. — 13 ноября.
146. Лукин В. Ориентиры внешней политики России / В. Лукин // Независимая газета. — 1992. — 10 сентября.
147. Лукин В. Россия и ее интересы / В. Лукин // Независимая газета. — 1992. — 20 октября.
148. Майоров Л. Важнейшее направление интеграции (Совет безопасности РФ) / Л. Майоров, Д. Афиногенов // Независимая газета. — 1998. — 3 февраля.
149. Макаркин А. Майдан подводит итоги. Оранжевая революция сделала Украину свободной / А. Макаркин // Независимая газета. — 2006. — 21 ноября.

150. Макаркин А. Почему ГУАМ не поддержал Грузию / А. Макаркин // Независимая газета. — 2006. — 23 октября.
151. Макаркин А. Энергетическая точка в Союзном государстве / А. Макаркин // Независимая газета. — 2007. — 05 февраля.
152. Макарычев М. Один - к ста. Владимир Путин расставил приоритеты внешней политики / М. Макарычев // Российская газета. — 2004. — 13 июля.
153. Макеев Б. Проблемы черноморского флота / Б. Макеев // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 5. — С. 46-57.
154. Максимычев И. Большая Европа должна стать конкретной целью / И. Максимычев // Независимая газета. — 1997. — 31 июля
155. Малышева Д. На «фронтах» СНГ — без перемен / Д. Малышева // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12. — С. 69-79.
156. Мальгин А. Диалог по СНГ может быть выгодным. Отказываясь обсуждать свои «постсоветские» фобии, Москва и Запад оказались в тупике / А. Мальгин // Независимая газета. — 2005. — 17 августа.
157. Манилов В. Россия во внешнем мире. Стратегия партнерства и международная безопасность (I) / В. Манилов // Независимая газета. — 1994. — 26 июля.
158. Манилов В. Россия во внешнем мире. Стратегия партнерства и международная безопасность (II) / В. Манилов // Независимая газета. — 1994. — 26 июля.
159. Маргелов М. По всем азимутам. Внешнеполитические итоги уходящего года / М. Маргелов // Российская газета. — 2003. — 30 декабря.
160. Маргелов М. Эволюция для России. Это единственно возможный путь развития страны / М. Маргелов // Российская газета. — 2005. — 19 августа.
161. Маркедонов С. Проект "Россия" и "эффект домино" / С. Маркедонов // Известия. — 2008. — 8 сентября.

162. Марков С. Киевские баталии / С. Марков // Независимая газета. — 2006. — 23 октября.
163. Марков С. Союз в тумане / С. Марков // Независимая газета. — 2007. — 5 февраля.
164. Медведев С. Контуры нового миропорядка. Россия: внешняя политика, безопасность, идентичность / С. Медведев // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 7. — С. 22-30.
165. Медведко Л. Украина и Россия должны согласовать позиции. Отсутствие единого подхода к геостратегическим проблемам у Москвы и Киева ведет к глобальному дисбалансу / Л. Медведко // Независимая газета. — 1996. — 28 ноября.
166. Мигранян А. Подлинные и мнимые ориентиры во внешней политике / А. Мигранян // Российская газета. — 1992. — 4 августа.
167. Мигранян А. Россия в поисках идентичности / А. Мигранян // Независимая газета. — 1997. — 31 января.
168. Мигранян А. Внешняя политика России: катастрофические итоги трех лет / А. Мигранян // Независимая газета. — 1994. — 10 декабря.
169. Мигранян А. Россия и ближнее зарубежье. Все пространство бывшего СССР является сферой жизненных интересов России / А. Мигранян // Независимая газета. — 1994. — 18 января.
170. Мигранян А. Россия и ближнее зарубежье. Становление нового внешнеполитического курса РФ / А. Мигранян // Независимая газета. — 1994. — 12 января.
171. Мигранян А. Украина накануне президентских выборов. Предстоящие выборы в Белоруссии и на Украине как вызов для России / А. Мигранян // Независимая газета. — 1994. — 22 июня.
172. Милов В. Бумеранг торговой войны / В. Милов // Независимая газета. — 2006. — 12 мая.
173. Мироненко В. Худой мир лучше доброй войны. Энергетический союз стран ГУАМ и ЕС трансформируется в политический альянс / В. Мироненко // Независимая газета. — 2007. — 10 октября.

174. Миронов В. Что сулит России глобальный расклад сил в XX веке? / В. Миронов // Независимая газета. — 1997. — 13 апреля.
175. Мирский Г. Многополюсный миф / Г. Мирский // Независимая газета. — 2000. — 09 сентября.
176. Модестов С. Уроки геополитической истории России / С. Модестов // Независимое военное обозрение. — 1997. — № 44 — С. 4.
177. Мошес А. Новая старая Украина и политика России / А. Мошес // Независимая газета. — 1998 — 14 октября.
178. Мошес А. Нужен ли России развал Украины? / А. Мошес // Независимая газета. — 1994. — 19 марта.
179. Мошес А. Российско-украинские отношения: к новой модели без старого груза / А. Мошес // Полис — 2001. — №1. — С. 32-48.
180. Мухин В. Может ли Украина стать безъядерным государством. Возможно очень скоро созреют все условия, чтобы республика де-факто стала атомной супердержавой / В. Мухин // Независимая газета. — 1992. — 10 июня.
181. Мухин В. Почему Черноморский флот остается неразделенным? / В. Мухин // Независимая газета. — 1993. — 14 сентября.
182. Мясников В. Предстоит серьезный разговор о новой доктрине / В. Мясников // Независимая газета. — 2006. — 22 декабря.
183. Никитин С. Черноморский флот: штормовой прогноз / С. Никитин, А. Голубев // Российская газета. — 1999. — 21 ноября.
184. Никонов В. Россия и НАТО. Сотрудничество, нейтралитет, противостояние / В. Никонов // Независимая газета. — 1994. — 14 сентября.
185. Никонов В. Стратегия Путина. Стремление предотвратить распад государства лежит в основе федеративной политики / В. Никонов // Российская газета. — 2004. — 22 декабря.
186. Нуждается ли в корректировке позиция Запада // Российская газета. — 1994. — 22 сентября.

187. Оборона Севастополя. Решение российского парламента о возвращении Севастополя создает новую политическую ситуацию и в Киеве и Москве // Независимая газета. — 1993. — 13 июля.
188. Овинников Р. СНГ не обуза для Москвы. Содружество как гарантия общего возрождения / Р. Овинников // Независимая газета. — 1994. — 16 апреля.
189. Ознобищев С. Россия - НАТО: реалистичное партнерство или виртуальное противостояние? / С. Ознобищев // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 1. — С. 15-23.
190. Окара А. «Украинский вопрос» и поиски ответа на него / А. Окара // Полис. — 2001. — № 4. — С. 175-183.
191. Окара А. Безхребетна Україна / А. Окара // Независимая газета. — 2001. — 2 октября.
192. Окара А. В поисках имперской перспективы. Суждено ли Киеву стать новым центром поствизантийской цивилизации? / А. Окара // Независимая газета. — 1999. — 25 октября.
193. Окара А. Надо ли спешить в ВТО? / А. Окара // Независимая газета. — 2001. — 21 апреля.
194. Оправдано ли расширения НАТО? Особое мнение службы внешней разведки // Независимая газета. — 1993. — 26 ноября.
195. Особенков О. Приоритеты государства российского на международной арене / О. Особенков // Российская газета. — 1993. — 29 апреля.
196. Остальский А. Ядерная Украина – это еще не конец света / А. Остальский // Известия. — 1992. — 28 марта.
197. Ошибка или нет? Сегодня в Париже Борис Ельцин подпишет договор Россия – НАТО. Москва признает процесс расширения НАТО на Восток, но лишь до границ бывшего СССР // Независимая газета. — 1997. — 27 мая.
198. Павлова-Сильванская М. У России есть шанс остаться великой державой / М. Павлова-Сильванская // Известия. — 1992. — 22 февраля.

199. Павловский Г. На нейтральной полосе. Конструирование постсоветского пространства [Интервью] / Г. Павловский // Независимая газета. — 2006.- 27 июня.
200. Павловский Г. СССР? USSA? Америка в советском "пространстве экспансии" / Г. Павловский // Независимая газета. — 2001. — 2 октября.
201. Панин Э. Опасный порот. О кризисе в российско-украинских отношениях / Э. Панин, А. Попов // Известия. — 1992. — 7 февраля.
202. Петров Ю. Реинтеграция постсоветского пространства. Миф или реальная перспектива? / Ю. Петров // Независимая газета. — 1994. — 12 июля.
203. Петровская Ю. Геометрия Медведева. Равноправие в международных делах невозможно обеспечить без укрепления экономического потенциала и престижа страны / Ю. Петровская // Независимая газета. — 2008. — 4 марта.
204. Петровская Ю. Изоляция и революция. «О вероятном сценарии действий США в отношении России в 2006–2008 годах» / Ю. Петровская // Независимая газета. — 2006. — 21 сентября.
205. Петровская Ю. Москва наступает на «балтийские грабли». Балувевский толкает Украину и Грузию в НАТО / Ю. Петровская // Независимая газета. — 2008. — 14 апреля.
206. Печенов В. Российская внешняя полтика к странам СНГ и Балтии. Из теории и истории общественной и личной / В. Печенов // Независимая газета. — 1996. — 20 ноября.
207. Плотников А. Что осталось за текстом. Договор с Украиной и территориальная безопасность РФ / А. Плотников // Независимая газета. — 1999. — 4 марта.
208. Пляйс Я. Особенности России и ее внешняя политика. К спору вокруг нового взгляда РФ на мир / Я. Пляйс // Независимая газета. — 1993. — 7 октября.
209. Поздняков Э. Геополитический коллапс и Россия / Э. Поздняков // Международная жизнь. — 1992. — № 8 — 9. — С. 5-15.

210. После распада СССР: Россия в новом мире (обзор) // Независимая газета. — 1992. — 12 марта.
211. Проэктор Д. Так что же нам грозит? / Д. Проэктор // Независимая газета. — 1992. — 21 июля.
212. Пушков А. Внешняя политика России. Время добровольной зависимости от Запада кончилось / А. Пушков // Независимая газета. — 1995. — 16 ноября.
213. Пушков А. Новый европейский порядок. От доктрины «Козырева» - к доктрине «Примакова» / А. Пушков // Независимая газета. — 1997. — 24 октября.
214. Радзиховский Л. Долгие проводы. Декабрь - юбилейный месяц для СНГ/СССР / Л. Радзиховский // Российская газета. — 2006. — 19 декабря.
215. Разуваев В. Кризис на Украине и Россия. К вопросу о неизбежной «цене издержек» / В. Разуваев // Независимая газета. — 1993. — 17 декабря.
216. Рашковский Е. Мировые цивилизации и современность (К методологии анализа) / Е. Рашковский, В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1. — С. 14-18.
217. Рогов С. Запад ведет себя как победитель. Но пока он готов идти на уступки Москве, надо этим воспользоваться / С. Рогов // Независимая газета. — 1997. — 26 февраля.
218. Рогов С. Контуры новой российской стратегии (Тезисы доклада Института США и Канады РАН) / С. Рогов // Независимая газета. — 1998. — 11 марта.
219. Рогов С. Нестабильное партнерство Москвы и Вашингтона. [Интервью] / С. Рогов // Независимая газета. — 2006. — 31 мая.
220. Рогов С. Нужна ли России своя политика национальной безопасности? / С. Рогов // Независимая газета. — 1992. — 6 марта.
221. Россия и НАТО. Тезисы Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1995. — 21 июня.

222. Российско-украинский диалог в европейском контексте // Полис. — 1997. — № 3. — С. 177-185.
223. Россия как партнер в европейской политике // Независимая газета. — 1996. — 24 апреля.
224. Русские в ближнем зарубежье. Доклад Горбачев-Фонда // Независимая газета. — 1993. — 7 сентября.
225. Савельев А. Сезон раздробленности / А. Савельев // Независимая газета. — 2006. — 9 октября.
226. Самуйлов С. Империи быстро не распадаются. Жизнеспособно ли СНГ / С. Самуйлов // Российская газета. — 1992. — 31 марта.
227. Самуйлов С. Межцивилизационный подход / С. Самуйлов // Независимая газета. — 1994. — 29 апреля.
228. Седов Л. Рейтинг угроз возглавляют США и Иран / Л. Седов // Независимая газета. — 2006. — 7 марта.
229. Седов Л. Чувство удовлетворения и кризис иллюзий / Л. Седов // Независимая газета. — 2007. — 20 февраля.
230. Серенко А. Энергетика переходит к обороне / А. Серенко // Независимая газета. — 2007 — 24 марта.
231. Система издержек и противовесов. Эксперты считают, что 2005 год будет гораздо интереснее предыдущего с точки зрения политики // Российская газета. — 2005. — 14 января.
232. Служба внешней разведки России прогнозирует сценарии развития событий в СНГ // Независимая газета. — 1994. — 22 сентября.
233. Смирнов Н. Россия и Крым / Н. И. Смирнов, Н. Д. Сергеев // Российская газета. — 1992. — 15 января.
234. СНВ-2 и национальные интересы России. Доклад внешнеполитической ассоциации (Президент А.А. Бессмертных) // Независимая газета. — 1992. — 23 марта.
235. СНГ: начало или конец истории? Авторы доклада с таким названием считают, что ближнее зарубежье представляют угрозу безопасности России // Независимая газета. — 1997. — 26 марта.

236. Советы мудрецов на Новый год // Международная жизнь. — 2005. — № 1. — С. 3-10.
237. Содружество - это пока эмбриональное образование. Таково мнение руководителя центра политического анализа Александра Бессмертных // Независимая газета. — 1992. — 15 февраля.
238. Соловьев Э. Orbis terrarum. Внешнеполитические приоритеты либеральной России / Э. Г. Соловьев // Полис. Политический исследования. — 2005. — № 4. — С. 89-101.
239. Сорокин К. «Санитарный барьер» от Балтии до Черного моря может возникнуть между Россией и западной Европой. А на Черном море есть еще и Турция / К. Сорокин // Независимая газета. — 1992. — 13 февраля.
240. Сорокин К. Геополитика России в «ближнем» и «среднем» зарубежье / К. Сорокин // Полис. — 1995. — № 3.
241. Станкевич С. Держава в поисках себя. Заметки о российской внешней политике / С. Станкевич // Независимая газета. — 1992. — 20 марта.
242. Станкевич С. Россия уже сделала антиимперский выбор. К ясности одного национального интереса / С. Станкевич // Независимая газета. — 1992. — 6 ноября.
243. Станкевич С. Феномен державы / С. Станкевич // Российская газета. — 1992. — 23 июня.
244. Стратегия для России. Стратегия (2). Тезисы Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1994. — 27 мая.
245. Стратегия для России. Стратегия 1. Некоторые тезисы для доклада Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1992. — 19 августа.
246. Стратегия России в XXI веке: анализ ситуации и некоторые предложения (Стратегия - 3). Тезисы Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1998. — 19 июля.
247. Сударев В. Какое содружество нужно России? Общин контуры региональной системы в постсоветском пространстве / В. Сударев // Независимая газета. — 1994. — 1 сентября.

248. Топорнин Б. Запад и Восток. Евро-атлантизм в евро-азиатской стране / Б. Топорнин // Независимая газета. — 1993. — 3 февраля.
249. Тренин Д. Коллективная безопасность и коллективная оборона / Д. Тренин // Независимая газета. — 1994. — 4 ноября.
250. Тренин Д. Постимперский проект. Успешная модернизация – самая надежная основа для внешней привлекательности страны / Д. Тренин // Независимая газета. — 2006. — 30 января.
251. Тренин Д. Трансформация российской внешней политики / Д. Тренин // Независимая газета. — 1997. — 5 февраля.
252. Тренин Д. Россия – Украина: проблемы останутся / Д. Тренин // Независимая газета. — 2006. — 29 марта.
253. Третьяков В. Дни Турбиных-2004 / В. Третьяков // Российская газета. — 2004. — 9 декабря.
254. Третьяков В. Новые перспективы. Можно ли передемократить Запад? / В. Третьяков // Российская газета. — 2005. — 3 марта.
255. Третьяков В. Спрос на новое. Как мы выползаем из стабильности / В. Третьяков // Российская газета. — 2005. — 17 марта.
256. Третьяков В. Чечня, Белоруссия, НАТО, Украина (I). Азимуты российской геополитики / В. Третьяков // Независимая газета. — 1997. — 21 мая.
257. Третьяков В. Чечня, Белоруссия, НАТО, Украина (2). Мир на юге рывок вперед на западе / В. Третьяков // Независимая газета. — 1997. — 22 мая.
258. Третьяков В. Чечня, Белоруссия, НАТО, Украина (3). Шаг на Западе, полтора на Востоке / В. Третьяков // Независимая газета. — 1997. — 23 мая.
259. Третьяков В. Чечня, Белоруссия, НАТО, Украина (4). В Киеве надо остановится (конец серии) / В. Третьяков // Независимая газета. — 1997. — 24 мая.

260. Три рецепта реанимации СНГ. Депутаты, дипломаты и политологи спорят о том, пришла ли пора распускать Содружество // Независимая газета. — 2005. — 22 марта.
261. Украинские выборы глазами российских политиков // Независимая газета. — 2006. — 29 марта.
262. Усов С. Куда направлены стратегические интересы Украины. Различные варианты будущей политики Киева не предусматривают союз с Россией / С. Усов // Независимая газета. — 1996. — 22 октября.
263. Уткин А. Идеализм и геополитика. Великую державу не следует загонять в угол / А. Уткин // Независимая газета. — 1999. — 12 января.
264. Фалин В. «О вероятном сценарии действий США в отношении России в 2006–2008 годах» / В. Фалин, Г. Евстафьев // Независимая газета. — 2006. — 21 сентября.
265. Федоров А. Стратегия глобального проникновения. Необходимо создание нового механизма политического и экономического влияния России в мире / А. Федоров // Независимая газета. — 2007. — 31 октября.
266. Федулова Н. Россия - СНГ: время собирать камни / Н. Федулова // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 1. — С. 104-111.
267. Фурман Д. Холодная война без слов. Демократический камуфляж мешает России адекватно формулировать свою реальную политику в СНГ / Д. Фурман // Независимая газета. — 2006. — 27 марта.
268. Хачатуров В. Россия и геополитическая стабильность мира / В. Хачатуров // Независимая газета. — 1997. — 11 сентября.
269. Храмчихин А. Без паники и истерики. Россия может дипломатически безупречно и с выгодой для себя предложить пересмотр договоров об ограничении вооружений / А. Храмчихин // Независимая газета. — 2007. — 30 марта.
270. Цыганок А. Пороховая бочка Евразии / А. Цыганок // Независимая газета. — 2007. — 09 февраля.

271. Цыгичко В. Какая армия нам нужна? О политическом содержании российской военной доктрины / В. Цыгичко // Независимая газета. — 1994. — 13 апреля.
272. Цымбурский В. Сверхдлинные военные циклы Нового и Новейшего времени / В. Цымбурский // Полис. — 1996. — № 3. — С 27-56.
273. Чубайс А. Миссия России в XXI / А. Чубайс // Независимая газета. — 2003. — 1 октября.
274. Шейнис В. Национальные интересы и внешняя политика России / В. Шейнис // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 4. — С. 33-46.
275. Эксперты спокойны за Крым. Комментарии политологов (Алексей Макаркин, Сергей Маркелов, Сергей Марков) // Российская газета. — 2004. — 19 февраля.
276. Язькова А. Внешнеполитическая халтура. Россия продолжает играть в опасные игры на постсоветском пространстве / А. Язькова // Независимая газета. — 2005. — 18 января.
277. Язькова А. Украина и Россия: порознь или вместе? / А. Язькова // Независимая газета. — 2000. — 14 октября.
278. Яковенко А. Во внешней политике перерывов не бывает / А. Яковенко // Российская газета. — 2004. — 6 сентября.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова О. Трудная реставрация старой зависимости / О. Александрова // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину: Сборник статей: пер. с нем. / Стефан. Кройцбергер (сост.). — К.: Оптима, 2002. — С. 117-126.
2. Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі / С. В. Андрущенко (Гринько). — К.: Логос, 2005. — 286 с.
3. Арбатов А. Г. Внешнеполитический консенсус в России. Однополярный мир под эгидой США неприемлем для Москвы / А. Г. Арбатов // Независимая газета. — 1997. — 14 марта.
4. Арбатов А. Г. Национальная идея и национальная безопасность: место России в большой политике (I) / А. Г. Арбатов // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 5 — С. 5-21.
5. Арбатов А. Г. Национальная идея и национальная безопасность: место России в большой политике (II) / А. Г. Арбатов // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 6. — С. 5-19.
6. Арбатов А. Г. Российская национальная идея и внешняя политика (мифы и реальность) / А. Г. Арбатов. — Москва: Московский общественный научный фонд, 1998. — 64 с.
7. Арбатов А. Г. Потеряла ли Россия Украину? Конфликты на постсоветском пространстве неизбежны / А. Г. Арбатов // Независимая газета. — 2005. — 14 января.
8. Арбатова Н. Станут ли страны СНГ "яблоком раздора" в отношениях России и ЕС? / Н. Арбатова // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 6. — С. 15-20.
9. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон [В.И. Даниленко (ред.), Ю.А. Школенко (пер.)]. — Москва: Nota Bene, 2000. — 880 с.
10. Бабурин С. Договор с Украиной нельзя ратифицировать любой ценой. Есть еще шанс исправить эту ошибку / С. Бабурин // Независимая газета. — 1999. — 14 января.

- 11.Баженов А. Нужен ли России большой договор? В нашей ситуации надо искать не врагов, а друзей / А. Баженов // Независимая газета. — 1999. — 4 февраля.
- 12.Батюк В. И. Современная система международных отношений и Россия / Батюк В. И., Уткин А. И. — Москва: Институт США и Канады РАН, 1996. — 87 с.
- 13.Березовець Т. В. Україна і Росія у системі пріоритетів та політики США / Т. В. Березовець // Стратегічна панорама. — 1999. — № 1—2. — С. 49-58.
- 14.Бершеда Є. Р. Співробітництво України і Російської Федерації в інвестиційній сфері та економічна безпека України / Бершеда Є. Р., Сухоруков А. І., Острий О. Г. — К.: Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т українсько-російських відносин, 1999. — 120 с.
- 15.Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы [пер. с англ.] / З. Бжезинский. — Москва: Международные отношения, 1998. — 256 с.
- 16.Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті: пер.з англ. / З. Бжезінський. — К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. — 102 с.
- 17.Бицилли П. М. Два лика евразийства / П. М. Бицилли // Мир России — Евразия. Антология [сост.: Л.И. Новикова, И.Н. Сеземская]. — Москва: Высш.шк., 1995. — 399 с.
- 18.Богатуров А. Д. Внешняя политика России / А. Д. Богатуров // США — экономика, политика, идеология. — 1992. — № 10. — С. 27-74.
- 19.Богатуров А. Д. Евразийский устой мировой стабильности / А. Д. Богатуров // Международная жизнь. — 1993. — № 2. — С. 34-46.
- 20.Богатуров А. Д. Плюралистическая однополярность и интересы России / А. Д. Богатуров // Свободная мысль. — 1996. — № 2. — С. 25-36.

21. Богатуров А. Д. Двухединая стратегия Буша. Геополитические рамки дружбы России с Америкой становятся все теснее / А. Д. Богатуров // Независимая газета. — 2004. — 26 августа.
22. Богомолов О. Т. Россия и Восточная Европа / О. Т. Богомолов // Международная жизнь. — 1994. — № 4. — С. 24—35.
23. Брагин М. Украинский марафон / М. Брагин // Международная жизнь. — 2005. — № 12. — С. 103-113.
24. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее (Теория) / А. Бэттлер // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — №1. — С. 73-80.
25. Валуєвський О. Л. Структура геополітичних інтересів України / Валуєвський О. Л., Гончар М. М. — К.: НІСД, 1995. — 99 с.
26. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства / А. Валіцький. — К.: Основи, 1998. — 710 с.
27. Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: В 3 т. / НАН України; Інститут історії України. — Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. / Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. — К.: Наукова думка, 2004. — 501 с.
28. Внешнеполитические итоги уходящего 2005 и перспективы наступающего 2006 год (Круглый стол) // Международная жизнь. — 2005. — № 12. — С. 3-40.
29. Внешняя политика и безопасность современной России. Хрестоматия. В 2-х томах / Сост. Т. А. Шаклеина. — Т. 2. Документы. — Москва: Московский общественный научный фонд, 1999. — 509 с.
30. Внешняя политика и безопасность современной России. Хрестоматия. В 4-х томах / Сост. Т. А. Шаклеина. — Т. 4. Документы. — Москва: РОССПЭН, 2002. — 544 с.
31. Внешняя политика России должна стать президентской. Причины и следствия поражений дипломатии Андрея Козырева // Независимая газета. — 1995. — 17 мая.

32. Внешняя политика России. 1993: Сборник документов: В 2 кн. / Министерство иностранных дел РФ / В.Д. Средин (ред.). — Кн. 2: Июнь-декабрь. — Москва: Международные отношения, 2000. — 535 с.
33. Внешняя политика России. 1995: Сборник документов. МИД РФ / Редкол.: Гусаров Е.П. (председатель) и др. — Москва: Международные отношения, 2000. — 501 с.
34. Внешняя политика России. 1996: Сборник документов. МИД РФ / Редкол.: Гусаров Е.П. (председатель) и др. — Москва: Международные отношения, 2001. — 591 с.
35. Внешняя политика России. 1997: Сборник документов. МИД РФ. / Редкол.: Гусаров Е.П. (председатель) и др. — Москва: Международные отношения, 2001. — 484 с.
36. Внешняя политика России. Сборник документов. 1990 — 1992 / Отв. ред. А.С. Чернышев. — Москва: Международные отношения, 1996. — 608 с.
37. Внешняя политика России: от Ельцина к Путину: Сборник статей: пер. с нем. / Стефан. Кройцбергер (сост.). — К.: Оптима, 2002. — 303 с.
38. Военная доктрина России (Интервью. А. Кокошин) // Независимая газета. — 1993. — 3 июня.
39. Военная доктрина Российской Федерации: (собрание законодательства Российской Федерации, 2000, № 17, ст. 1852). — Москва: Ось-89, 2006. — 31 с.
40. Возродится ли союз? Будущее постсоветского пространства. Тезисы Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1996. — 23 мая.
41. Володин А. Черноморье и Закавказье: геополитическая дилемма. Позиции России должны быть восстановлены / А. Володин, А. Шестаков // Независимая газета. — 1993. — 5 марта.
42. Воскресенский А. Д. «Третий путь». Внешняя политика России перед выбором / А. Д. Воскресенский // Свободная мысль. — 1999. — № 5. — С. 40-55.

- 43.Гаджиев К. С. От биполярной к новой конфигурации геополитических сил / К. С. Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 7. — С. 62-76.
- 44.Гайдар Е. Дни поражений и побед / Егор Гайдар . — Москва: Вагриус, 1997. — 365 с.
- 45.Геополитические и геоэкономические проблемы России: Материалы науч. конф. в РГО, октябрь 1994 г. / С. Б. Лавров (отв.ред.). — СПб.: Русское географическое общество, 1995. — 230 с.
- 46.Гец Р. Экономические предпосылки и общие условия российской внешней политики / Р. Гец // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину: Сборник статей: пер. с нем. / Стефан. Кройцбергер (сост.). — К.: Оптима, 2002. — С. 27-37.
- 47.Глобалізація і безпека розвитку / [Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г., Гончаренко М. О., Зленко В. А. та ін.]. — К.: НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин; Київський національний економічний ун-т, 2001. — 734 с.
- 48.Глобальные трансформации и стратегии развития / [Белорус О. Г., Лукьяненко Д. Г. и др.]. — К.: Ориана, 2000. — 424 с.
- 49.Годин Ю. Вступит ли Украина в славянский союз? / Ю. Годин // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 4. — С. 101-106.
- 50.Горелов М. Цивілізаційна історія України. (Нариси) / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О.О. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — 632 с.
- 51.Гринів О. І. Україна і Росія: партнерство чи протистояння?: Етнополітологічний аналіз / О. І. Гринів. — Львов: Інститут народознавства НАНУ, 1997. — 384 с.
- 52.Гуцал А. Виртуальное поле украинско-российских отношений / А. Гуцал // Украинско-российский диалог: Украина и Россия: уроки реформ и перспективы развития сотрудничества : материалы междунар. науч. конф., 17—18 сент. 1998 г, Ялта. — К.: Політична думка, 1998. — С. 37-43.

53. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. — Москва: Книга, 1991. — 574 с.
54. Дворкин В. К вопросу о формировании политики национальной безопасности / В. Дворкин // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12. — С. 52-59.
55. Дворкин В. Угрозы вымышленные и реальные. Расширение НАТО и ПРО в Европе. Куда деться? / В. Дворкин // Независимая газета. — 2008. — 24 апреля.
56. Дезинтеграция России. Тезисы доклада Совета по внешней и оборонной политике. // Независимая газета. — 1992. — 10 декабря.
57. Джилавян А. Г. Россия и мир: формирование внешнеполитической повестки дня в российских средствах массовой информации [Электронный ресурс]: Дис, ... канд. филол. наук: 10.01.10. - М.: РГБ, 2006. - (Из фондов Российской Государственной Библиотеки). — Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/06/0610/060610003.pdf>
58. Дмитров С. О. Державний кордон України: еволюція воєнних загроз та їх вплив на національну безпеку України / С. О. Дмитров // Воєнна безпека України на межі тисячоліть / [Перепелиця Г. М., Дмитров С. О., Корендович В. С., Нестеров О. О., Павленко А. М.]. — К.: Стилос, 2002. — С. 198-217.
59. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Офіційний вісник України. — 1999. — № 20. — Режим доступу до журн.: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_006
60. Договор о принципах межгосударственных отношений Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990 — 1992 / А.С. Чернышев (ред.). — Москва: Международные отношения, 1996. — С. 14-19.

61. Договор по обычным вооружениям: последствия для России. Доклад Центра по национальной безопасности и международным отношениям Комитета по международным делам и внешнеэкономическим связям ВС РФ (с сокращениями) // Независимая газета. — 1992. — 29 июля.
62. Дубинин Ю. В. Дипломатический марафон. Записки участника российско-украинских переговоров в 1992 — 1999 годах / Ю. В. Дубинин. — Москва: Международные отношения, 2005. — 351 с.
63. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России / Александр Дугин. — Москва: Арктогея, 1997. — 608 с.
64. Дугин А. Ющенко: сценарий катастрофы / А. Дугин // Российская газета. — 2004. — 16 декабря.
65. Евразийство (опыт системного изложения). — Париж: Евразическое книгоиздательство, 1926. — 78 с.
66. Ельцин Б. Давайте определимся и прямо скажем нашим народам, как мы видим судьбы государств Содружества - вместе нам быть или порознь / Б. Ельцин // Независимая газета. — 1997. — 5 апреля.
67. Ельцин Б. Записки президента / Б. Ельцин. — Москва: Огонёк, 1994. — 415 с.
68. Энергетика України на шляху до європейської інтеграції / [за заг. ред. А. Шевцова]. — Дніпропетровськ : Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень, 2005. — 148 с.
69. Есин В. Противоракетное глобальное превосходство. Развертывание вблизи наших границ элементов ПРО США ставит целью девальвацию ядерных сил сдерживания России / В. Есин // Независимая газета. — 2007. — 3 мая.
70. Загладин Н. «Новый мировой беспорядок" и внешняя политика России / Н. Загладин // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 1. — С. 14-26.
71. Загладин Н. Некоторые аспекты нового геостратегического положения России / Н. Загладин, М. Мунтян. // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 7. — С. 5-19.

- 72.Задорожнюк И. Уникальный макросубъект мировой политики / И. Задорожнюк // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 6. — С. 119-125.
- 73.Замятин Д. Геоэкономика: пространство как образ и трансакция / Д. Замятин // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 5. — С. 17-18.
- 74.Замятин Д. Геополитические образы современного мирового развития / Д. Замятин // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 11. — С. 10-16.
- 75.Замятин Д. Политико-географические образы и геополитическая картина мира: Представление географических знаний в моделях политического мышления / Д. Замятин // Политические исследования. — 1998. — № 6 — С. 87-92.
- 76.Затулин К. Российско-украинский договор обман века. Российские коммунисты предпочли партийную солидарность государственным и национальным интересам / К. Затулин, А. Севастьянов // Независимая газета. — 1999. — 26 января.
- 77.Зимон Г. Революция в оранжевых тонах: украинский путь к демократии / Г. Зимон // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12. — С. 69-79.
- 78.Зюганов Г. География победы. Основы российской геополитики / Геннадий Зюганов. — Москва, 1997. — 303 с.
- 79.Иванов И. Москва и Киев должны быть уверены друг в друге. Договор о дружбе, партнерстве и сотрудничестве между Россией и Украиной дает двум народам исторический шанс на развития взаимовыгодного сотрудничества / И. Иванов // Независимая газета. — 1999. — 23 января.
- 80.Иванов П. Россия - НАТО: европейская безопасность на рубеже столетий / П. Иванов, Б. Халоша // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 4. — С. 3-13.

- 81.Ильин В. В. Философия: Учебник для вузов / В. В. Ильин. — Москва: Академический проект, 1999. — 592 с.
- 82.Ильин М. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины / М. Ильин // Полис. 1998. — № 3. — С. 83-98.
- 83.Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции / В. Л. Иноземцев. — Москва: Academia—Наука, 1999. — 703 с.
- 84.Імпортно-експортна політика України в енергетичній сфері: стратегічні пріоритети / [За заг. ред. А.Шевцова]. — Дніпропетровськ : Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень, 2005. — 126 с.
- 85.К позитивной повестке дня в российско-американских отношениях. Заявление рабочей группы «Россия и мир» Совета по внешней и оборонной политики // Независимая газета. — 1997. — 14 марта.
- 86.Казеннов С. В какое будущее дрейфует Украина? / С. Казеннов, В. Кумачев // Независимая газета. — 1997. — 30 мая.
- 87.Калинин А. Можно ли спасти Черноморский флот? У южных берегов России и Украины начинают доминировать ВМС Турции / А. Калинин // Независимая газета. — 1994. — 13 апреля.
- 88.Караганов С. Россия и ядерное оружие / С. Караганов // Независимая газета. — 1992. — 9 июня.
- 89.Караганов С. Россия, Украина... СНГ? / С. Караганов // Независимая газета. — 1992. — 20 марта.
- 90.Касаев А. Совет безопасности решил закрыть СНГ / А. Касаев // Независимая газета. — 2001. — 7 января.
- 91.Касенов У. «Доктрина Козырева» - российский вариант «доктрины Монро»? О политике Москвы в ближнем зарубежье / У. Касенов // Независимая газета. — 1994. — 12 марта.
- 92.Кисельов Є. Л. Методологія геополітики / Є. Л. Кисельов.— Харків : ХарРі УАДА „Магістр”, 2002. — 136 с.
- 93.Киссинджер Г. Дипломатия : [пер с англ.] / Г. Киссинджер. — Москва: Ладомир, 1997. — 848 с.

94. Кір'яков П. О. Україна в російських геополітичних концепціях / Кір'яков П. О., Лускалова К. Є., Литвиненко В. І. // Стратегічна панорама. — 1998. — № 3/4. — С. 51-59.
95. Клепацкий Л. Н. Дилеммы российской внешней политики / Л. Н. Клепацкий // Международная жизнь. — 2000. — № 7. — С. 25-34.
96. Клепаший Л. Н. Внешнеполитические ориентиры России / Л. Н. Клепаший // Международная жизнь. — 1999. — № 2. — С. 36-40.
97. Кобец К. Приоритеты военной политики России. Государственные интересы должны быть защищены, в том числе и силой или возможностью ее применения / К. Кобец // Независимая газета. — 1992. — 5 февраля.
98. Ковалкин В. С. Россия в новых геополитических реалиях на пороге XXI века / В. С. Ковалкин. — М.: Институт международного права и экономики, 1996. — 64 с.
99. Когда мы ушли от мессианства. Беседа с министром иностранных дел о сути современной российской дипломатии // Российская газета. — 1992. — 21 января.
100. Кожух Ю. Формируется южная дуга НАТО. Вопрос о присутствии российского флота в Черном море обостряется / Ю. Кожух // Независимая газета. — 1997. — 7 марта.
101. Козырев А. В. Преображение / А. В. Козырев. — Москва: Международные отношения, 1995. — 335 с.
102. Козырев А. В. Российский интерес в СНГ / А. В. Козырев // Международная жизнь. — 1994. — № 11. — С. 11-30.
103. Козырев А. В. Россия фактически в одиночку несет бремя реального миротворчества в конфликтах по периметру своих границ / А. В. Козырев // Независимая газета. — 1993. — 22 сентября.
104. Козырев А. В. Стратегия партнерства / А. В. Козырев // Международная жизнь. — 1995. — № 5. — С. 5—15.

105. Козырев А. Общеввропейское партнерство. Оно является на сегодня ключевым понятием российской внешней политики / А. В. Козырев // Независимая газета. — 1994. — 2 февраля.
106. Козырев А. Преображенная Россия в новом мире / А. В. Козырев // Известия. — 1992. — 2 января
107. Кокошин А. Россия в мире. Россия - сверхдержава, великая или региональная держава? / А. Кокошин // Международная жизнь. — 2002. — № 9. — С. 36-66.
108. Колчин С. Россия - ближнее зарубежье: взаимоотношения, интересы, цели политики / С. Колчин // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 4. — С. 47-64.
109. Концепция внешней политики Российской Федерации // Российская газета. — 2000. — 11 июля.
110. Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Дипломатический вестник. — 2000. — № 1. — С. 3-13.
111. Картунов С. В. «Имперское» и национальное в российском сознании / С. В. Картунов // Международная жизнь. — 1998. — № 5. — С. 15-27.
112. Картунов С. В. Имперские амбиции и национальные интересы. Новое измерение внешней политики России / С. В. Картунов. — Москва: Московский общественный научный фонд, 1998. — 252 с.
113. Картунов С. Потенциальные союзники России. Москве есть на кого опереться в многополярном мире / С. В. Картунов // Независимая газета. — 1996. — 3 марта.
114. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко.— К.: Світогляд, 2004. — 722 с.
115. Косачев К. От логики "ближнего зарубежья" к единству интересов / К. Косачев // Международная жизнь. — 2005. — № 4. — С. 63-71.
116. Косолапов Н. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 3. — С. 64-73.

117. Косолапов Н. Внешняя политика России: проблемы становления и политикоформирующие факторы / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 2. — С. 5—19.
118. Косолапов Н. Россия: самосознание общества и внешняя политика / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 5. — С. 36-49.
119. Косолапов Н. Россия: территория в пространствах глобализирующегося мира / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 7. — С. 3-14.
120. Косолапов Н. Формирование глобального миропорядка и Россия / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 11. — С. 3-13.
121. Кочетов Э. Г. Геоэкономика и стратегия России. Истоки и принципы построения внешнеэкономической доктрины / Э. Г. Кочетов. — М.: Московский общественный научный фонд, 1997. — 141 с.
122. Кременюк В. А. Внешняя политика Москвы в поисках пути / В. А. Кременюк // Международная жизнь. — 2001. — № 4. — С. 13-21.
123. Кривохижа В. И. Россия в новой структуре международных отношений / В. И. Кривохижа // Полис. — 1995. — № 3. — С. 9-22.
124. Кривохижа В. И. Россия в новом мире: время решений / В. И. Кривохижа. — Москва: Российский ин-т стратегических исследований, 1997. — 489 с.
125. Кривохижа В. Россия и США: некоторые ориентиры отношений / В. Кривохижа, В. Маргелов // Международная жизнь. — 2005. — № 7-8. — С. 110-118.
126. Кувалдин В. Проблемы и перспективы украинского выбора / В. Кувалдин // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 4. — С. 13-14.
127. Кудров В. Место России в мировой экономике в начале XXI века / В. Кудров // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 5. — С. 75-83.

128. Кудряченко А. І. Геополітика : [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. [Міжрегіональна академія управління персоналом; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України]. — К.: МАУП, 2004. — 293 с.
129. Кузьменко В. Спектр сприйняття елітою РФ незалежних Росії та України / В. Кузьменко // Стратегічна панорама. — 1998. — № 3-4. — 61-68.
130. Куклина И. Проблемы безопасности в Черноморско-Каспийском регионе / И. Куклина // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1. — С. 90-97.
131. Кулініч М. А. Україна в новому геополітичному просторі: проблеми регіональної і субрегіональної безпеки / М. А. Кулініч. — К.: НІСД, 1994. — 29 с.
132. Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси: в 3 т. / НАН України; Інститут історії України. — Т. 3: Новітній український державотворчий процес / Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. — К.: Наукова думка, 2004. — 328 с.
133. Кульчицький С. Україна і Росія: переваги і небезпеки "особливих відносин": Роздуми історика / С. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. — 112 с.
134. Кучма Л. Д. Україна - не Росія / Леонід Данилович Кучма. — Москва: Время, 2003. — 560 с.
135. Лавров С. Возврата к "холодной войне" не будет / Сергей Лавров // Известия. — 2005. — 10 февраля.
136. Лавров С. Непозволительная роскошь конфронтации. (Выдержки из стенограммы пресс-конференции) / Сергей Лавров // Российская газета. — 2005. — 21 января.
137. Ларионов В. Ошибка на стратегической карте / В. Ларионов // Независимая газета. — 1992. — 18 августа.

138. Лебедев А. У Москвы и Киева интересы общие. [Интервью] / А. Лебедев // Российская газета. — 2005. — 23 марта.
139. Леонов Ю. Россия и Украина-после гибели СНГ. Прогнозы экспертов двух стран противоположны / Ю. Леонов // Независимая газета. — 1992. — 18 апреля.
140. Лужков Ю. Тест на незалежность. Украина должна наконец стать самостоятельным государством / Юрий Лужков // Российская газета. — 2005. — 26 декабря.
141. Лукин В. Ориентиры внешней политики России / Владимир Лукин // Независимая газета. — 1992. — 10 сентября.
142. Лукин В. Россия и ее интересы / Владимир Лукин // Независимая газета. — 1992. — 20 октября.
143. Макеев Б. Проблемы черноморского флота / Б. Макеев // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 5. — С. 46-57.
144. Максимычев И. Большая Европа должна стать конкретной целью / И. Максимычев // Независимая газета. — 1997. — 31 июля.
145. Максимычев И. Угрозы безопасности России, связанные с началом расширения НАТО (Внешнеполитические аспекты) / И. Максимычев // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991 — 2002. Хрестоматия в четырех томах / Составитель Т.А. Шаклеина. Т. II. Исследования. — Москва: Московский государственный институт международных отношений (У) МИД России; Российская ассоциация международных исследований; АНО «ИНО—Центр (Информация. Наука. Образование)»; «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — С. 149—163.
146. Малышева Д. На «фронтах» СНГ — без перемен / Д. Малышева // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12. — С. 69-79.
147. Маначинський О. Я. Воєнна безпека України та вплив на неї геополітичних факторів / Маначинський О., Соболев А. — Київ: Рада національної безпеки і оборони України — К.: НІСД, 1997. — 156 с.

148. Маначинський О. Я. Україна і військово-політична обстановка в світі / Маначинський О. Я, Пронкін Є. К. — К.: НІСД, 1995. — 49 с.
149. Медведев С. Контуры нового миропорядка. Россия: внешняя политика, безопасность, идентичность / С. Медведев // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 7. — С. 22-30.
150. Медведко Л. Украина и Россия должны согласовать позиции. Отсутствие единого подхода к геостратегическим проблемам у Москвы и Киева ведет к глобальному дисбалансу / Л. Медведко // Независимая газета. — 1996. — 28 ноября.
151. Международные отношения на постсоветском пространстве / под ред. И.Д. Звягельской и Н.А. Косолапова. — Москва: Московский общественный научный фонд, 2000. — 117 с.
152. Мигранян А. Подлинные и мнимые ориентиры во внешней политике / А. Мигранян // Российская газета . — 1992. — 4 августа.
153. Мигранян А. Россия и ближнее зарубежье. Все пространство бывшего СССР является сферой жизненных интересов России / А. Мигранян // Независимая газета. — 1994. — 18 января.
154. Мирский Г. Россия в современном мире: взгляды американских политиков и ученых / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 12. — С. 3-12.
155. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.
156. Мошес А. Нужен ли России развал Украины? / А. Мошес // Независимая газета. — 1994. — 19 марта.
157. Национальная безопасность: в поисках приоритетов. Материалы совещаний аналитической группы при Совете Обороны Российской Федерации. — Москва: Московский общественный научный фонд, 1998. — 491 с.
158. Некласса А. Пакс экономика или эпилог истории / А. Некласса // Новый мир. — 2000. — № 9. — С. 118-135.

159. Никонов В. Россия и НАТО. Сотрудничество, нейтралитет, противостояние / В. Никонов // Независимая газета. — 1994. — 14 сентября.
160. Новое зарубежье и шансы российско-американского партнерства. — М.: Российский научный фонд, 1993. — 59 с.
161. Нуждается ли в корректировке позиция Запада // Российская газета . — 1994. — 22 сентября.
162. О внешней политики и дипломатии России. Выступление председателя Верховного Совета Р. Хасбулатова // Российская газета. — 1992. — 6 марта.
163. О стратегии российского развития. Аналитический доклад. — Москва: "Русский путь", 2003. — 392 с.
164. Обличчя влади: російська політична еліта 1998—2000 рр. / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки / Олександр Йосипович Гринкевич (ред.), Анатолій Феодосійович Гуцал (ред.). — К.: Наукова думка, 2002. — 384 с.
165. Овинников Р. СНГ не обуза для Москвы. Содружество как гарантия общего возрождения / Р. Овинников // Независимая газета. — 1994. — 16 апреля.
166. Ознобищев С. Россия - НАТО: реалистичное партнерство или виртуальное противостояние? / С. Ознобищев // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 1. — С. 15-23.
167. Окара А. В поисках имперской перспективы. Суждено ли Киеву стать новым центром поствизантийской цивилизации? / А. Окара // Независимая газета. — 1999. — 25 октября.
168. Оправдано ли расширения НАТО? Особое мнение службы внешней разведки // Независимая газета. — 1993. — 26 ноября.
169. Основные положения военной доктрины Российской Федерации // Известия. — 1993. — 18 ноября.
170. Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации // Независимая газета. — 1993. — 29 апреля.

171. Паламарчук О. М. Наукові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення України / О. М. Паламарчук // Стратегічна панорама. — 2000. — № 1/2. — С. 50-59.
172. Панарин А. С. «Вторая Европа» или «Третий Рим» / А. С. Панарин // Вопросы философии. — 1996. — № 10. — С. 19-31.
173. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование: Учебник для студентов вузов / А. С. Панарин. — Москва: "Алгоритм", 2000. — 352 с.
174. Панарин А. С. Искушение глобализмом / А. С. Панарин. — Москва: "ЭКСМО-Пресс", 2002. — 416 с.
175. Панарин А. С. Реванш истории: Российская стратегическая инициатива в XXI веке / А. С. Панарин. — Москва: "Русский мир" — "Московские учебники", 2005. — 430 с.
176. Панарин А.С. Россия в цивилизационном пространстве (между атлантизмом и евразийством) / А. С. Панарин. — Москва: Ин-т. философии, 1995. — 262 с.
177. Парахонський Б. З оглядками на Москву. Україна - Європа - Росія - формування нових геополітичних парадигм / Б. Парахонський // Політика і час. — 2000. — № 9-10. — С. 26-31.
178. Парахонський Б. Місце і роль України у сучасному геополітичному просторі / Б. Парахонський // Стратегічна панорама. — 1998. — №. 1-2. — С. 35-42.
179. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. — К.: Институт мировой экономики и международных отношений, 1998. — 432 с.
180. Пахомов Ю. М. Україна і Росія на хвилях глобалізації (Економічний аспект) / Ю. М. Пахомов // Політична думка. — 1998. — №2. — С. 140-151.
181. Пашков М. Міжнародний імідж України: погляд із Росії / М. Пашков, В.Чалий // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 3. — С. 60-68.

182. Перепелиця Г. М. Внутрішні чинники формування зовнішньої політики України / Григорій Миколайович Перепелиця // Політика і час. — 2004. — № 11. — С. 32-45.
183. Перепелиця Г. М. Асиметричні стратегії у сфері безпеки та оборони / Григорій Миколайович Перепелиця // Асиметрія міжнародних відносин. — К.: ВД „Стилос”, 2005. — С. 468-531.
184. Перепелиця Г. М. Без’ядерний статус і національна безпека України / Григорій Миколайович Перепелиця. — К.: НІСД, 1998. — 109 с.
185. Перепелиця Г. М. Проблеми визначення воєнно-політичного курсу України // Воєнна безпека України на межі тисячоліть / [Перепелиця Г. М., Дмитров С. О., Корендович В. С., Нестеров О. О., Павленко А. М.]. — К.: Стилос, 2002. — С. 108-160.
186. Перепелиця Г. М. Проблеми іноземної військової присутності // Воєнна безпека України на межі тисячоліть / [Перепелиця Г. М., Дмитров С. О., Корендович В. С., Нестеров О. О., Павленко А. М.]. — К.: Стилос, 2002. — С. 168-197.
187. Перепелиця Г. М. Структуралізм: тлумачення природи асиметрії міжнародних відносин / Григорій Миколайович Перепелиця // Асиметрія міжнародних відносин. — Київ: ВД „Стилос”, 2005. — С. 20-37.
188. Перепелиця Г. М. Суверенітет, обмежений російськими інтересами. Чи можуть бути прагматичними відносини з Росією в умовах асиметричного впливу? / Григорій Миколайович Перепелиця // Політика і час. — 2005. — № 4. — С. 17-32.
189. Перепелиця Г.М. Особливості асиметрії українсько-російських відносин / Григорій Миколайович Перепелиця // Асиметрія міжнародних відносин. — Київ: ВД „Стилос”, 2005. — С. 343-441.
190. Перович И. Проблемы приспособления к новым реалиям. Российская внешняя политика в отношении Украины и Белоруссии / И. Перович // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину: Сборник статей: пер. с нем. / Стефан. Кройцбергер (сост.). — К.: Оптима, 2002. — С. 127-139.

191. Петровская Ю. Москва наступает на "балтийские грабли". Балувеский толкает Украину и Грузию в НАТО / Ю. Петровская // Независимая газета. — 2008. — 14 апреля.
192. Петровський В. В. Україно-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991—2001) / В. В. Петровський. — Харків : Майдан, 2003. — 492 с.
193. Печенев В. Российская внешняя политика по отношению к странам СНГ и Балтии / В. Печенев // Независимая газета. — 1996. — 20 ноября.
194. Пирожков С. І. Україна в геополітичному вимірі: деякі пріоритети / С. І. Пирожков // Украина в современном геополитическом пространстве. Сборник научных трудов. Приложение №5 (10) к научному журналу «Персонал». — 2000. — № 2 (56). — С.27-40.
195. Погляд на безпеку України у контексті сучасної геополітики: аспекти державного управління: Монографія / [Шпура М.І., Романов І.В., Саганюк Ф.В. та ін.]. — К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. — 257 с.
196. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. [Майборода О. М., Шаповал Ю. І., Гарань О. В. та ін.]; Курас І.Ф. (голов.ред.). — К. : Генеза, 2002. — Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). — 696 с.
197. Послание Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина Федеральному Собранию Российской Федерации. Об укреплении Российского государства (основные направления внутренней и внешней политики). 24 февраля 1994 года. — Москва, 1994. — 109 с.
198. Послание Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина Федеральному Собранию Российской Федерации. Россия на рубеже эпох. 30 марта 1999 года. — М., 1999. — 95 с.
199. Послание Президента Российской Федерации В. В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации. 3 апреля 2001 года // Международная жизнь. — 2001. — № 5. — С. 97-111.
200. Послание Президента Российской Федерации В. В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации. 18 апреля 2002 года // Международная жизнь. — 2002. — № 5. — С. 3-18.

201. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. Об укреплении российского государства (Основные направления внутренней и внешней политики). // Российская газета. — 1994. — 25 февраля.
202. После распада СРСР: Россия в новом мире (обзор) // Независимая газета. — 1992. — 12 марта.
203. Примаков Е. М. Годы в большой политике / Евгений Максимович Примаков. — Москва: ООО «Коллекция "Совершенно секретно"», 1999. — 445 с.
204. Примаков Е. М. На горизонте — многополярный мир. Международные отношения накануне XXI века: проблемы и перспективы / Евгений Максимович Примаков // Независимая газета. — 1996. — 22 октября.
205. Примаков Е. М. Постиндустриальная эпоха: вызов российским политикам / Евгений Максимович Примаков // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 3. — С. 23-28.
206. Примаков Е. М. Россия в мировой политике / Евгений Максимович Примаков // Международная жизнь. — 1998. — № 6. — С. 3-9.
207. Примаков Е. М. Россия: реформы и внешняя политика / Евгений Максимович Примаков // Международная жизнь. — 1998. — № 7. — С. 15-20.
208. Примаков Е. М. Внешняя политика в 2005 году удалась по всем направлениям, включая и американское, и европейское, и китайское, и индийское / Евгений Максимович Примаков // Международная жизнь. — 2006 — № 2 — С. 3-15.
209. Примаков Е. М. Россия вступила в 2005 год / Евгений Максимович Примаков // Международная жизнь. — 2005 — № 3 — С. 51-62.
210. Путин В. В. Настраиваться нужно на грандиозные победы / В. В. Путин // Международная жизнь. — 2006. — №2. — С. 28-36.
211. Путин В. В. Несмотря на катаклизмы, 2004 год закончился в целом со знаком плюс / В. В. Путин // Международная жизнь. — 2005. — № 1. — С. 148-159.

212. Путин В. В. Послание Федеральному Собранию России / В. В. Путин // Международная жизнь. — 2005. — № 5. — С. 143-160.
213. Пушков А. Новый европейский порядок. От доктрины «Козырева» - к доктрине «Примакова» / А. Пушков // Независимая газета. — 1997. — 24 октября.
214. Рашковский Е. Мировые цивилизации и современность (К методологии анализа) / Е. Рашковский, В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1. — С. 14-18.
215. Рогов С. Запад ведет себя как победитель. Но пока он готов идти на уступки Москве, надо этим воспользоваться / Сергей Рогов // Независимая газета. — 1997. — 26 февраля.
216. Рогов С. Евразийская стратегия для России / Сергей Рогов. — Москва: Институт США и Канады РАН, 1998. — 60 с.
217. Рогов С. Нужна ли России своя политика национальной безопасности? / Сергей Рогов // Независимая газета. — 1992. — 6 марта.
218. Российская внешнеполитическая мысль: в поисках национальной стратегии. Сер. «Научные доклады». — Москва: Московский общественный научный фонд, 1997. — 40 с.
219. Российско-украинские отношения: Сб. документов 1990-1997. — Москва: МИД РФ, 1998. — 644 с.
220. Россия и основные институты безопасности в Европе: вступая в XXI век / [под ред. Д.В. Тренина]. — Москва: Московский Фонд Карнеги, 2000. — 279 с.
221. Россия и Центрально-Восточная Европа в первой половине 90-х годов / РАН; Институт международных экономических и политических исследований / [И.И. Орлик (отв.ред.)]. — Москва — Ч. 1. — 1997. — 180 с.
222. Россия и Центрально-Восточная Европа в первой половине 90—х годов / РАН; Институт международных экономических и политических исследований / [И.И. Орлик (отв.ред.)]. — Москва. — Ч. 2. — 1997. — 196 с.

223. Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин / Фелікс Михайлович Рудич // Людина і політика. — 2000. — № 3. — С. 40-44.
224. Седляр Ю. О. Стратегічне партнерство в українсько-російських відносинах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 „Міжнародні системи і глобальний розвиток” / Ю. О. Седляр. — К., 2005. — 20, [1] с.
225. Седов Л. Чувство удовлетворения и кризис иллюзий / Л. Седов // Независимая газета. — 2007. — 20 февраля.
226. Сигуткин А. Решать вопросы в политической сфере отношений / А. Сигуткин // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 4. — С. 29.
227. Славянский фактор. Межславянские отношения в середине 90-х годов / [отв. ред. А.Д.Богатуров]. — М.: Российский научный фонд, 1995. — 53 с.
228. СНГ: начало или конец истории? Авторы доклада с таким названием считают, что ближнее зарубежье представляют угрозу безопасности России // Независимая газета. — 1997. — 26 марта.
229. Снігир О. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка «об'єкт-суб'єктних» відносин: автореф. дис.. канд. пол. наук : спец. 21.01.01 «Основи національної безпеки держави». — Київ, 2004. — 16 с.
230. Советы мудрецов на Новый год // Международная жизнь. — 2005. — № 1. — С. 3-10.
231. Содружество - это пока эмбриональное образование. Таково мнение руководителя центра политического анализа Александра Бессмертных // Независимая газета. — 1992. — 15 февраля.
232. Солженицын А. И. Как нам обустроит Россию: Посильные соображения / А. И. Солженицын. — Ленинград : Сов. писатель, 1990. — 64 с.
233. Солженицын А. И. Россия в обвале / А. И. Солженицын. — Москва: Русский путь, 1998. — 208 с.

234. Соловьев Э. Г. Orbis terrarum. Внешнеполитические приоритеты либеральной России / Э. Г. Соловьев // Полис. Политический исследования. — 2005. — № 4. — С. 89-101.
235. Сорокин К. «Санитарный барьер» от Балтии до Черного моря может возникнуть между Россией и западной Европой. А на Черном море есть еще и Турция / К. Сорокин // Независимая газета. — 1992. — 13 февраля.
236. Сорокин К. Э. Геополитика современности и геостратегия России / К. Э. Сорокин. — Москва: РОССПЭН, 1996. — 167 с.
237. Станкевич С. Россия уже сделала антиимперский выбор. К ясности одного национального интереса / С. Станкевич // Независимая газета. — 1992. — 6 ноября.
238. Станкевич С. Феномен державы / С. Станкевич // Российская газета. — 1992. — 23 июня.
239. Стратегия для России. Стратегия - 1. Некоторые тезисы для доклада Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1992. — 19 августа.
240. Стратегия для России. Стратегия - 2. Тезисы Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1994. — 27 мая.
241. Стратегия для России: повестка дня для президента — 2000 / [редкол.: С.А. Караганов (отв. ред.)] и др. — Москва: Вагриус, 2000. — 351 с.
242. Стратегия России в XXI веке: анализ ситуации и некоторые предложения (Стратегия - 3). Тезисы Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 1998. — 19 июля.
243. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / [Парахонський Б. О., Гончар М. М., Кузнецов В. Л., Маляров В. О., Маначинський О. Я., Москалець О. П.] — К.: НІСД, 2001. — 134 с.
244. Тихонов Г. Россия и Украина: Не дать прорости семенам отчуждения / Г. Тихонов // Парламентская газета. — 1998. — 24 ноября.
245. Тихонравов Ю. Геополитика / [учебное пособие] / Ю. Тихонравов. — М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. — 368 с.

246. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : В 2 т. / Тойнбі А. Дж. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 614 с.; Т. 2. — 406 с.
247. Толстов С. Європейська безпека: становлення та розвиток після кризової моделі / Сергій Толстов // Розбудова держави. — 2000. — № 7-12. — С. 77-99.
248. Толстов С. Після “холодної війни” / Сергій Толстов // Політика і час. — 1999. — № 2. — С. 3-13.
249. Толстов С. Українсько-російські суперечності / Сергій Толстов // Зовнішні справи 2008. — № 5. — С. 9 -15.
250. Тренин Д. Трансформация российской внешней политики / Дмитрий Тренин // Независимая газета. — 1997. — 5 февраля.
251. Тренин Д. Россия и конец Евразии / Дмитрий Тренин // Pro et contra. — 2005. — Том 9, Июль — Август. — С. 6-18.
252. Туровский Р. Ф. Русская геополитическая традиция / Р. Ф. Туровский // Вестник Московского университета. Сер. 12, Политические науки. — 1996. — № 5. — С. 51-64.
253. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав // Содружество (информационный вестник СНГ). — 1992. — № 1. — Режим доступу до журн.: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_077
254. Україна - Росія: пошук оптимальної моделі відносин : матеріали міжнар. конф., Київ, 19—20 квітня 2004 р. / [В.І. Андрійко (ред.кол.)]. — К.: Заповіт, 2004. — 120 с.
255. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. — К.: НІСД, 1999. — 384 с.
256. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин / [Манжола В.А. Андрущенко С.В. Капітоненко М.Г. Констатнінов В.Ю.] — К.: Ін-т міжнародних відносин КНУ ім..Т. Шевченко, 2006. — 68 с.

257. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / [Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Дергачов О. П., та ін.]. — К.: МАУП, 2002. — 488 с.
258. Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства: історичні, соціокультурні та геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами / [Ю.А. Левенець (гол. ред.)]. — К. : Знання України, 2008. — 320с.
259. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива : Колективна монографія / [С. І. Пирожков (гол. ред.)] — К.: НІПМБ, 2001. — 624 с.
260. Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць / [В.А. Смолій (відп.ред.)] — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 602 с.
261. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006: Монографія / [за ред. О.С. Власюка]. — К.: НІСД, 2006. — 576 с.
262. Уткин А. Идеализм и геополитика. Великую державу не следует загонять в угол / А. Уткин // Независимая газета. — 1999. — 12 января.
263. Федоров А. Стратегия глобального проникновения. Необходимо создание нового механизма политического и экономического влияния России в мире / А. Федоров // Независимая газета. — 2007. — 31 октября.
264. Федулова Н. Россия - СНГ: время собирать камни / Н. Федулова // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 1. — С. 104-111.
265. Фогель. Ф. Россия как партнер в европейской политике / Ф. Фогель. // Независимая газета. — 1996. — 24 апреля.
266. Фурман Д. Е. О будущем постсоветского пространства / Д. Е. Фурман // Свободная мысль. 1996. — № 6. — С. 36-50.
267. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / Хаусхофер К.. — Москва: Мысль, 2001. — 426 с.
268. Храмчихин А. Без паники и истерики. Россия может дипломатически безупречно и с выгодой для себя предложить пересмотр договоров об

- ограничении вооружений / А. Храмчихин // Независимая газета. — 2007. — 30 марта.
269. Христенко В. Сало и евро. Отвернется ли Украина от интеграции с Россией после 26 декабря? [Интервью] / В. Христенко // Российская газета. — 2004. — 24 декабря.
270. Цыганков П. А. Международные отношения : [учебное пособие] / П. А. Цыганков. — Москва: Новая школа, 1996. — 317 с.
271. Цымбурский В. Л. Россия - Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика / В. Л. Цымбурский. — Москва: Эдиториал УРСС, 2000. — 144 с.
272. Цымбурский В. Сверхдлинные военные циклы Нового и Новейшего времени / В. Л. Цымбурский // Полис. — 1996. — № 3. — С 27-56.
273. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і політика безпеки України. Людина - Суспільство - Держава - Міжнародні структури / Л. Д. Чекаленко. — К.: НІПМБ, 2004. — 352 с.
274. Чубайс А. Миссия России в XXI в. / Анатолий Чубайс // Независимая газета. — 2003. — 1 октября.
275. Чумак В. М. Україна - Росія: між стратегічним партнерством і конфліктністю / Чумак В. М., Камінський Є. Є., Чумак В. А. — К.: НІСД, 1997. — 75 с.
276. Шаклеина Т. А. Российская внешнеполитическая мысль. В поисках национальной стратегии / Т. А. Шаклеина— Москва: Московский общественный научный фонд, 1997. — 188 с.
277. Шейнис В. Национальные интересы и внешняя политика России / В. Шейнис // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 4. — С. 33-46.
278. Шерр. Дж. Асиметрія зовнішніх впливів / Шерр. Дж. // Асиметрія міжнародних відносин. — Київ: ВД „Стилос”, 2005. — С. 88-113.
279. Шишков Ю. Тернистый путь России в мировую экономику / Юрий Шишков // Российский экономический журнал. — 1996. — № 1. — С. 28-37.

280. Шнайдер Э. Президент, Министр иностранных дел и Дума как факторы российской внешней политики / Шнайдер Э. // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину: Сборник статей : пер. с нем. / [Стефан. Кройцбергер (сост.)]. — К.: Оптима, 2002. — С. 48-53.
281. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : В 2 т. / Шпенглер О. — Москва: Мысль. — Т. 1: Гештальт и действительность. — 1993. — 669 с.; Т. 2: Всемирно—исторические перспективы. — 1998. — 608 с.
282. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття / Юрій Щербак. — К.: Дух і Літера, 2003. — 578 с.
283. Язькова А. Внешнеполитическая халтура. Россия продолжает играть в опасные игры на постсоветском пространстве / А. Язькова // Независимая газета. — 2005. — 18 января.
284. Adams J. S. Russia's Gas Diplomacy / Adams J. S. // Problems of Post-Communism. — 2002. — Vol. 49. — № 3. — P. 14-22.
285. Adomeit H. Russia as a «Great Power» in World Affairs: Images and Reality / Adomeit H. // International Affairs. — 1995. — Vol. 71. — №. 1. — P. 35-68.
286. Afanasjew W. Nichtmarxistische russische Geschichtsphilosophie im 19. und 20. Jahrhundert Am Beispiel der slawophilen und der eurasischen Philosophie. Inauguraldissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie am Fachbereich Philosophie der Freien Universität Berlin / Afanasjew W. — Berlin, 2001 – 195 S.
287. Alexandrova O. Geostrategische Neuordnung in der früheren UdSSR / Alexandrova O. // Aussenpolitik. — 1992. — № 4. — Bd. 43. — S. 324-333.
288. Alexandrova O. Russlands Politik gegenüber dem «Nahen Ausland». Restauration vor Konsolidierung / O. Alexandrova, H. Vogel // Europa—Archiv. — 1994. — № 5. — S. 132-40.

289. Aron L. Foreign Policy Doctrine of Postcommunist Russia and its Domestic Context // The New Russian Foreign Policy / [Mandelbaum Michael (Ed.)]. — NY.: Council on Foreign Relations, 1998. — P. 23-63.
290. Balmaceda M. Gas, oil and the linkages between domestic and foreign policies: The case of Ukraine / Balmaceda M. // Europe-Asia Studies. — 1998. — Vol. 50. — Issue 2. — P. 257-287.
291. Barth A.. Econo-Realism: Putting Economics at Center Stage. How does, and should, IR Research react to Expanding Economic Interdependence? International Studies Association, 41st Annual Convention, Los Angeles, March 2000 — Режим доступа : <http://www.ciaonet.org/isa/baa01/>
292. Binnendijk H. Back to Bipolarity? / Hans Binnendijk, Alan Henrickson // Strategic Forum (Institute for National Strategic Studies, National Defense University) — 1999. — № 161(May). — 4 p.
293. Bojcun M. Ukraine Beyond Postcommunism / Bojcun Marko // Debate: Review of Contemporary German Affairs. — 2005. — Vol. 13. — Issue 1. — P. 9-20.
294. Bojcun M. Where is Ukraine? Civilization and Ukraine's Identity / Bojcun Marko // Problems of Post-Communism. — 2001. — Vol. 48. — № 5. — P. 42-51.
295. Brusstar J. Russian vital interests and Western security / Brusstar J. // Orbis. — 1994. — №38. — P. 49-61.
296. Brzezinski Z. A Geostrategy for Eurasia / Brzezinski Z. // Foreign Affairs. — 1997. — Vol. 76. — № 5. — P. 50-64.
297. Brzezinski Z. A Plan for Europe / Brzezinski Z. // Foreign Affairs. — 1995. — Vol. 74. — Issue 1. — P. 26-42.
298. Brzezinski Z. Game Plan. A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S-Soviet Contest / Brzezinski Z. — Boston/New York: The Atlantic Monthly Press, 1986. — 288 p.

299. Brzezinski Z. Living With Russia / Brzezinski Z. // National Interest. — 2000. — Issue 6. — Fall. — P. 5-17.
300. Brzezinski Z. Out of control: global turmoil on the eve of the twenty-first century / Brzezinski Z. — New York: Maxwell Macmillan International, 1993. — 240 p.
301. Brzezinski Z. The Premature Partnership / Brzezinski Z. // Foreign Affairs. — 1994. — Vol. 73. — Issue 2. — P. 67-82.
302. Brzezinski Z. Ukraine's Critical Role in the Post—Soviet Space / Brzezinski Z. // Harvard Ukrainian Studies. — 1996. — Vol. XX. Ukraine in the World: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State (special volume). — P. 3-8.
303. Bugajski J. Russia's New Europe / Bugajski J. // National Interest. — 2003/2004, Issue 74. — Winter. — P. 84—92.
304. Bukkvoll T. Off the Cuff Politics - Explaining Russia's Lack of a Ukraine Strategy / Bukkvoll T. // Europe-Asia Studies. — 2001. — Vol. 53. — № 8. — P. 1141-1157.
305. Bukkvoll T. Putin's Strategic Partnership with the West: The Domestic Politics of Russian Foreign Policy / Bukkvoll T. // Comparative Strategy. — 2003. — № 22 (3). — P. 223-242.
306. Buzan B. People, states, and fear: an agenda for international security studies in the post-cold war era / Buzan B. — Boulder, CO: L. Rienner, 1991. — 393 p.
307. Collins R. The Geopolitical and Economic World-Systems of Kinship-Based and Agrarian-Coercive Societies / Collins R. // Review, Binghamton — N.Y., 1992. — Vol. XV. — № 3. — P. 373—388.
308. D'Anieri P. J. Economic interdependence in Ukrainian-Russian relations / D'Anieri P. J. — Albany : State University of New York Press, 1999. — 278 p.

309. Davydov O. Russia's Foreign Policy in Transition: Prospects and Challenges in the Asia Pacific Region / Davydov O. // Asian Perspective. — 1998. — Vol. 22. — № 1. — P. 53-69.
310. Deborah S. Security Co-operation Between Russia and Ukraine in the Post-Soviet Era / Deborah S. — New York: Palgrave, 2001. — 200 p.
311. Dobriansky P. Russian Foreign Policy: Promise or Peril? / Dobriansky P. // The Washington Quarterly. — 2000. — № 1 (23). — P. 135-144.
312. Donaldson R. The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests / Donaldson Robert H., Nogge Joseph L. — Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1998. — 322 p.
313. Dubovik V. The New US Role in Europe and Ukraine's Security / Dubovik V. // Ukraine and European Security / [Albright David E., and Appatov Semyon (ed.)]. — London and New York: Macmillan and St.Martin's Press, 1999. — P. 245-260.
314. Ermarth F. Seeing Russia Plain / Ermarth F. // National Interest. — 1999. — Issue 55. — Spring. — P. 5-15.
315. Evangelista M. Transnational Relations, Domestic Structures, and Security Policy in the USSR and Russia // Bringing Transnational Relations Back / [Rissa—Kappen, Thomas (Ed.)]. — New York: Cambridge University Press, 1995. — P. 147-188.
316. Fahrner A. Die Rolle der russischen Streitkräfte im politischen System der Russischen Föderation / Fahrner A. — New York: P. Lang, 1999. — 365 p.
317. Fearon J. Domestic Politics, Foreign Policy, and Theories of International Relations / Fearon J. // Annual Review of Political Science. — 1998. — Vol. 1. — P. 289-313.
318. Feaver P. Brother, Can You Spare a Paradigm? / Feaver, Peter D., Hellmann Gunther, Schweller Randall L. // International Security. — 2000. — Vol. 25. — №. 1. — P. 165-193.

319. Foster R. Strategy and the American Regime / Foster R. // Comparative Strategy. — 2000. — Vol. 19. — Issue 4. — P. 287-300.
320. Gaddis J. Grand Strategy in the Second Term / Gaddis J. // Foreign Affairs. — 2005. — Vol. 84. — Issue 1. — P. 2-15.
321. Garnett S. Europe's Crossroads: Russia and the West in the New Borderlands / Garnett S. // The New Russian Foreign Policy / [Mandelbaum Michael (Ed.)]. — New York: Council on Foreign Relations, 1998. — P. 64-100.
322. Garnett S. Keystone in the arch: Ukraine in the emerging security environment of Central and Eastern Europe / Garnett S. — Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1997. — 145 p.
323. Garnett S. Russia's Illusory Ambitions / Garnett S. // Foreign Affairs. — 1997. — Vol. 76. — № 2. — P. 61-76.
324. Garten J. A Cold Peace: America, Japan, Germany, and the struggle for supremacy / Garten J. — New York: Times Books, 1992. — 277 p.
325. Goble P. Russia and Its Neighbors / Goble P. // Foreign Policy. — 1993. — Vol. 90. — Spring. — P. 79-88.
326. Götz R. Optionen der russischen Sicherheitspolitik und ihr Preis / Götz R. // Außenpolitik. — 1996. — № 3. — S. 255-263.
327. Grand Strategies in War and Peace / [edited by Paul Kennedy]. — New Haven: Yale University Press, 1991. — 228 p.
328. Gray C. The geopolitics of super power / Gray C. — Lexington, Ky.: University Press of Kentucky, 1988. — 274 p.
329. Gray C. The Geopolitics of the Nuclear Era. Heartland, Rimlands, and the Technological Revolution / Gray C. — New York: Crane, Russak&Company, Inc. — 1977.— 67 p.
330. Grieco J. Anarchy and Limits Of Cooperation: a Realistist Critique of the Newest Liberal Institutionalism / Grieco J. // Controversy in International

- Relations Theory / [Kegley Charles (ed.)]. — New York: St. Martin's. — 1995. — P. 151-171.
331. Gvosdev N. The Sources of Russian Conduct / Gvosdev N. // National Interest. — 2004. — № 75. — P. 29 – 39.
332. Habermas J. Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy / [translated by William Rehg] / Habermas J. — Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996. — 631 p.
333. Häckel E. Ideologie und Außenpolitik // Handwörterbuch Internationale Politik / [Woyke, Wichard (Hg.)]. — Opladen: Leske und Budrich, 1995. — S. 143-150.
334. Haftendorn H. Theorie der internationalen Beziehungen // Handwörterbuch Internationale Politik / Haftendorn H. — 4. Auflage. — Opladen: Leske und Budrich, 1990. — S. 479-496.
335. Harkavy R. Images of the Coming International System / Harkavy R. // Orbis. — 1997. — Vol. 41. — Issue 4. — P. 569-590.
336. Holsti K. Change in the international system: essays on the theory and practice of international relations / Holsti K. — Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA: E. Elgar Pub. — 1991. — 253 p.
337. Howard M. Grand Strategy in the Twentieth Century / Howard M. // Defence Studies. — 2001. — Vol. 1. — P. 1 — 10.
338. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / Huntington S. — New York: Simon&Schuster, 1996. — 367 p.
339. Huntington S. The Coming Clash of Civilizations, or The West against the Rest / Huntington S. // The Global Agenda : [6th ed.] / [Charles W. Kegley, Jr., and Eugene R. Wittkopf (eds.)]. — Boston: McGraw—Hill, 2001. — P. 199-202.
340. Huntington S. The Lonely Superpower / Huntington S. // Foreign Affairs. — 1999. — Vol. 78. — № 2. — P. 35-49.

341. Huntington S. The soldier and the state. The theory and politics of civil-military relations / Huntington S. — Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1957. — 534 p.
342. Ignatov A. Geopolitische Theorien in Rußland heute / Ignatov A. — Köln : Bundesinst. für Ostwiss. und Internat. Studien, 1998. — 29 S.
343. Ikenberry J. The Myth of Post-Cold War Chaos / Ikenberry J. // Foreign Affairs. — Vol. 75. — № 3 (May/June 1996). — P. 79-91.
344. Inozemtsev V. Imperialism of the Fittest / Vladislav Inozemtsev, Sergei Karaganov // National Interest. — 2005. — Issue 80. — Summer. — P. 74-81.
345. Internal Factors in Russian Foreign Policy / [Malcolm Neil, Pravda Alex, Allison Roy, Light Margot (ed.)]. — Oxford: Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, 1996. — 356 p.
346. Ionin L. Geopolitische Diskussionen in Rußland. Zivilisationstheoretische und ethnosozilogische Aspekte // Sozialwissenschaft in Rußland. Band 2 / [Ingrid Oswald/Ralf Possekel/Petra Stykow/Jan Wielgohs (Hg.)]. — Berlin: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 1996. — S. 205-228.
347. Jervis R. Perception and Misperception in International Politics / Jervis R. — New York: Princeton University Press, 1976. — 445 p.
348. Karaganov S. Russland und das nahe Ausland / Sergey Karaganov // Internationale Politik. — 1995. — № 5. — S. 9-16.
349. Kegley Ch. World politics: trend and transformation [11th ed] / Kegley Ch. — Belmont, CA : Thomson/Wadsworth, 2007. — 608 p.
350. Kindermann G. Weltverständnis und Ideologie als Faktoren Auswärtiger Politik / Kindermann G. // Grundelemente der Weltpolitik / [hrsg. von Gottfried—Karl Kindermann, 4. Aufl.]. — München; Zürich : Piper, 1991. — S. 145—164.
351. Kindermann G. Zur Methodik der internationalen Konstellationsanalyse / Kindermann G. // Grundelemente der Weltpolitik / [hrsg. von Gottfried—Karl Kindermann, 4. Aufl.]. — München; Zürich: Piper, 1991. — S. 106-144.

352. Kissinger H. Does America need a foreign policy?: toward a diplomacy for the 21st century / Kissinger H. — New York: Simon & Schuster, 2001. — 318 p.
353. Knox M. Conclusion: Continuity and Revolution in the Making of Strategy / Knox M. // The Making of Strategy: Rulers, States, and War / [Williamson Murray, Alvin Bernstein, MacGregor Knox]. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — P. 614-637.
354. Kokoshin A. Reflection on Russia's Past, Present and Future / Kokoshin A. — Cambridge: Harvard University, 1997 — 54 p.
355. Kortunov S. Russian National Interests: The State of Discussion / Kortunov S. // Studies in Contemporary History and Security Policy. Volume 1: Russia's Place in Europe: A Security Debate. — Bern et al. loc.: Peter Lang, 1999. — 251 p.
356. Kozyrev A. Russia: A Chance for Survival / Kozyrev A. // Foreign Affairs. — 1992. — Spring. — P. 1-16.
357. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment / Krauthammer Ch. // Rethinking America's Security: Beyond Cold War to New World Order. — New York, London: W.W. Norton & Company. — 1992. — P. 295—306.
358. Kuzio T. European, Eastern Slavic and Eurasian. National Identity, Transformation and Ukrainian Foreign Policy / Taras Kuzio // Ukrainian Foreign and Security Policy. Theoretical and Comparative Perspectives / [Taras Kuzio and Mikhail Molchanov (eds.)]. — Westport, CO: Praeger, 2002. — P. 197-226.
359. Kuzio T. National Identities and Virtual Foreign Policies among the Eastern Slavs // Taras Kuzio // Nationalities Papers. — 2003. — Vol. 31. — № 4. — P. 431-452.
360. Larrabee F. S. Ukraine's Place in European and Regional Security / Larrabee F. Stephen // Harvard Ukrainian Studies. — 1996. — Vol. XX. Ukraine in the

- World: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State (special volume). — P. 249-270.
361. Larrabee F. Ukraine and European Security. Implications for Western Policy / Larrabee F. Stephen, Lynch Allen. — Santa Monica: RAND — 1994. — 31 p.
362. LeDonne J. The Russia Empire and The World, 1700-1917. The Geopolitics of Expansion and Containment / LeDonne J. — New York, Oxford: Oxford University Press, 1997. — 394 p.
363. Legvold R. Russia and the Strategic Quadrangle / Legvold R. // The Strategic Quadrangle: Russia, China, Japan, and the United States in East Asia / [Michael Mandelbaum (ed.)]. — New York: Council on Foreign Relations Press, 1995. — P. 16-62.
364. Liddell H. Strategy: The Indirect Approach / [4th ed. revised & further enlarged] / Liddell H.— London: Faber, 1967. — 430 p.
365. Luttwak E. The endangered American dream: how to stop the United States from becoming a Third World country and how to win the geo-economic struggle for industrial supremacy / Luttwak E. — New York: Simon & Schuster, 1993. — 365 p.
366. Lykke A. Toward an Understanding of Military Strategy // Military Strategy: Theory and Application / Lykke A. Jr. — Carlisle Barracks, U.S. Army War College, 1989. — P. 3-8.
367. Mackinder H. Democratic ideals and Reality / Mackinder H. — New York: Norton, 1962. — 278 p.
368. Mackinder H. The Geographical Pivot of History / Mackinder H. // Democratic ideals and Reality. — New York: Norton, 1962. — P. 241-264.
369. Mahbubani K. The Impending Demise of the Postwar System / Mahbubani K. // Survival. — 2005-06. — Vol. 47. — № 4. — P. 7-18.

370. Malcolm N. Russian Foreign Policy Decision Making / Malcolm N. // Russian Foreign Policy Since 1990 / [Shearman Peter, ed.]. — Boulder: Westview Press, 1995. — P. 23-53.
371. Mangott G. Autoritäre Demokratie und instabile Identitäten. Rußland auf der Suche nach Stabilität sowie innerer und äußerer Sicherheit / Mangott G. // Osteuropa. — 1996. — № 6. — S. 582-596.
372. McFaul M. Russia's Unfinished Revolution. Political Change from Gorbachev to Putin / McFaul M. — Ithala and London: Cornell University Press. — 2001. — 383 p.
373. Mead W. Special providence: American foreign policy and how it changed the world / Mead W. — New York: Knopf, 2000. — 374 p.
374. Mearsheimer J. Disorder Restored / John Mearsheimer // Rethinking America's security: beyond Cold War to new world order / [Graham Allison and Gregory F. Treverton, editors]. — New York, London: W.W. Norton & Company, 1992. — P. 213-237.
375. Meyers R. Metatheoretische und Methodologische Betrachtungen zur Theorie der Internationalen Beziehungen / Meyers R. // Theorien der Internationalen Beziehungen / [Rittberger, Volker (Hg.)]. — Opladen: Leske und Budrich, 1990. — S. 48—68.
376. Meyers R. Theorien der internationalen Beziehungen / Meyers R. // Handwörterbuch Internationale Politik / [Woyke, Wichard (Hg.)]. — Opladen: Leske und Budrich, 1995. — S. 410-411.
377. Morgenthau H. Politics among nations: the struggle for power and peace / [revised by Kenneth W. Thompson] / Hans Morgenthau. — New York: McGraw—Hill, 1993. — 419 p.
378. Neack L. Foreign Policy Analysis. Continuity and Change in Its Second Generation / Neack Laura, Hey Jeanne A. K., Haney Patric J. — New Jersey: Prentice—Hall, Inc, 1995. — 319 p.

379. Noguee J. Commonwealth of Independent States / Noguee Joseph, Mitchell Judson // Russians Politics: the struggle for a new order. — Boston : Allyn and Bacon, 1997. — P. 135-154.
380. Nye J. Bound to lead: the changing nature of American power / Nye J. Jr. — New York: Basic Books, 1990. — 307 p.
381. Nye J. What New World Order? / Nye J. Jr. // Foreign Affairs. — 1992. — Vol. 71. — № 2. — P. 83-96.
382. O'Loughlin J. Russian geopolitical culture and public opinion: the masks of Proteus revisited / O'Loughlin John, Tuathail Gearoid O (Gerard Toal), Kolossov Vladimir // Transactions of the Institute of British Geographers. — 2005. — № 30. — P. 322-335.
383. Olszanski T. Ukraine and Russia: mutual relations and the conditions that determine them / Olszanski T. — Warsaw: The CES Studies series. — 2001. — № 3. — 60 p.
384. Orlov B. Das Problem des „Großmachdenkens» in der russischen Geschichte / Orlov B. // Osteuropa. — 2001. — № 6. — S. 657-671.
385. Parker G. Western geopolitical thought in the twentieth century / Parker G. — London: Croom Helm, 1985. — 199 p.
386. Prizel I. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine / Ilya Prizel. — Cambridge: Cambridge university press, 1998. — 443 p.
387. Rose G. Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy / Rose G. // World Politics. — 1998. — №. 51. — P. 144-173.
388. Rumer E. Eurasia letter: Will Ukraine return to Russia? / Rumer E. // Foreign Policy. — 1994. — Issue 96. — Fall. — P. 129-145.
389. Russia and Europe : conflict or cooperation? / [edited by Mark Webber]. — New York: St. Martin's Press, 2000. — 233 p.

390. Russian National Security Interests / [Roy Allison, Christoph Bluth (eds.)] // Security Dilemmas in Russia and Eurasia. — London: Royal Institute of International Affairs, 1998 — P. 33-49.
391. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850 / Saunders D. — Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. — 415 p.
392. Schneider E. Staatliche Akteure russischer Außenpolitik im Zentrum und in den Regionen / Schneider E. — Berlin: Dt. Inst. für Internat. Politik und Sicherheit, 2002. — 26 S.
393. Schröder H. Unternehmer und Finanzgruppen als Kräfte in der russischen Außenpolitik / Schröder H. // Osteuropa. — 2001. — № 4-5. — P. 393-407.
394. Schweller R. Deadly imbalances: tripolarity and Hitler's strategy of world conquest / Schweller R. — New York: Columbia University Press, 1998. — 267 p.
395. Sestanovich S. Geotherapy / Sestanovich S. // National Interest. — 1996. — Issue 45. — Fall. — P. 3-14.
396. Sharp J. Real geographies of the new world order: Patriotism, masculinity, and geopolitics in post-Cold War American movies / Sharp J. // Rethinking geopolitics / [edited by Gearóid Ó Tuathail and Simon Dalby]. — London: Routledge, 1998. — P. 152-169.
397. Simon G. Die Identität Russlands und die internationale Politik / Simon G. // Außenpolitik — 1997. — № 3. — S. 245-256.
398. Smith G. The masks of Proteus: Russia, geopolitical shift and the new Eurasianism / Smith G. // Transactions of the Institute of British Geographers. — 1999. — № 24. — P. 481-500.
399. Snyder J. Myths of empire: domestic politics and international ambition / John Snyder. — Ithaca, New York: Cornell University Press, 1991. — 330 p.
400. Solchanyk R. Ukraine, Russia, and the CIS / Roman Solchanyk // Harvard Ukrainian Studies. — 1996. — Vol. XX. Ukraine in the World: Studies in the

- International Relations and Security Structure of a Newly Independent State (special volume). — P. 19-43.
401. Spykman N. America's strategy in world politics, the United States and the balance of power / Spykman N. — Hamden, Conn.: Archon, 1970. — 500 p.
402. Spykman N. The Geography of the Peace / Spykman N. — New York: Harcourt, Brace and Company, 1944. — 66 p.
403. Staar R. Moscow's Plans to Restore its Power / Staar R. // *Orbis*. — 1996. — Vol. 40. — Summer. — P. 375-389.
404. Strachan H. The Lost Meaning of Strategy / Strachan H. // *Survival*. — 2005. — Vol. 47. — № 3. — P. 33-54.
405. Synder J. One World Rival Theories / Synder J. // *Foreign Policy*. — 2004. — November—December. — P. 53-62.
406. Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union / Szporluk R. — Stanford, California : Hoover Institution Press, 2000. — 438 p.
407. Talbott S. The Russia Hand: A Memoir of Presidential Diplomacy / Talbott S. — New York: Random House, 2002. — 480 p.
408. Taylor P. Political Geography Within World-Systems Analysis / Taylor P. // *Review* (Binghamton, New York). — 1991. — Vol. XIV. — № 3. — P. 387-402.
409. The Domestic Bases of Grand Strategy. — Ithaca and London: Cornell University Press, 1993. — 230 p.
410. The emergence of Russian foreign policy / [edited by Leon Aron and Kenneth M. Jensen]. — Washington, D.C.: United States Institute of Peace, 1994. — 221 p.
411. The New Russian Foreign Policy / [Mandelbaum Michael (ed.)]. — New York: Council on Foreign Relations, 1998. — 202 p.
412. Thurow L. Head to head: the coming economic battle among Japan, Europe, and America. — New York: Morrow, 1992. — 336 p.

413. Tuathail G. Ó. The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft, and Security into the Twenty First Century / Tuathail G. Ó. // *Annals of the Association of American Geographers*. — 2000. — № 90 (1). — P. 166-178.
414. Ukraine in Europe / [Richard W. Murphy, William Green Miller, John Van Oudenaren]. *Occasional Reports in European Studies*. — NW, Washington DC Center for Strategic & International Studies (CSIS). 1999. — 51 p.
415. Umbach F. Russia as a «Virtual Great Power»: Implications for its Declining Role in European and Eurasian Security / Umbach F. // *European Security*. — 2000. — Vol. 9. — №. 3. — P. 87-122.
416. Umbach F. The Role and Influence of the Military Establishment in Russia's Foreign and Security Policies in the Yeltsin Era / Umbach F. // *The Journal of Slavic Military Studies*. — 1996. — Vol. 9. — № 3. — P. 467—500.
417. Van Evera S. Causes of war: power and the roots of conflict / Van Evera S. — Ithaca: Cornell University Press, 1999. — 270 p.
418. Vasquez J. Realism and the balancing of power: a new debate / Vasquez John A., Elman Colin. — New Jersey: Prentice Hall, 2003. — 330 p.
419. Waever O. Identity, communities and foreign policy. Discourse analysis as foreign policy / Waever O. // *European integration and national identity. The challenge of the Northern states*. — London & New York: Routledge, 2002. — P. 20 – 49.
420. Wallander C. The Sources of Russian Conduct: Theories, Frameworks, and Approaches / Wallander C. // *The Sources of Russian Foreign Policy After the Cold War*. — Boulder: WestviewPress, 1996. — P. 1-19.
421. Wallerstein I. Geopolitics and geoculture: essays on the changing world-system. — New York: Cambridge University Press, 1991. — 242 p.
422. Walt S. One world, many theories / Walt S. // *Foreign Policy*. — 1998. — Issue 110. — P. 29-46.
423. Waltz K. Structural Realism after the Cold War / Waltz K. // *International Security*. — 2000. — Vol. 25. — № 1. — P. 5-41.

424. Waltz K. The Emerging Structure of International Politics / Waltz K. // International Security. — 1993. — Vol. 18. — № 2. — P. 44-79.
425. Waltz K. Theory of international politics / Waltz K. — Boston, Mass.: McGraw-Hill, 1979. — 251 p.
426. Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre / [Hrsg. von Johannes Winckelmann, 3., erw. u. verb. Aufl.]. — Tübingen : Mohr (Siebeck), 1968. — 613 S.
427. West J. The Future of Russian Energy / West J. // National Interest. — 2005. — Issue 80. — Summer. — P. 125-128.
428. Will G. Aspects of European Mind / Will G. // Newsweek. — 2005. — May 9. — P. 72.
429. Yarger H. Strategic theory for the 21st century: The little book on big strategy / Yarger H.— Carlisle Barracs : U. S. Army War College, 2006. — 75 p.
430. Zergunin A. Russia's Regions and Foreign Policy / Zergunin A // Transatlantic International Politik. — 2000. — Vol. 1. — № 3. — P. 23-31.
431. Zimmerman W. The Russian people and foreign policy: Russian elite and mass perspectives, 1993—2000 / Zimmerman W. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2002. — 235 p.
432. Zisk K. Weapons, culture, and self-interest: Soviet defense managers in the new Russia / Zisk K. — New York: Columbia University Press, 1997. — 202 p.